

Имом Бухорий республика
илмий-маърифий маркази

САЙФИДДИН ЖАЛИЛОВ

БУХОРИЙЛАР ҚИССАСИ

(Муҳожират тарихидан лавҳалар)

«Тошкент ислом университети»
нашриёт-матбаа бирлашмаси
Тошкент — 2006

Бобур номидаги Андижон давлат университетининг 75 йиллигига бағишланади.

Илмий-тарихий публицистика жанрида ёзилган ушбу китоб Саудия Арабистонида яшайётган ўзбек муҳожирлари ҳаётига бағишланган. Китобда халқимиз тарихининг муҳим қисми бўлган муҳожират масаласи илк марта жиддий тадқиқ этилган. Унда баён этилган муҳожир ўзбекларнинг ўтмиш тарихимизнинг ҳапузгача ўрганилмаган жиҳатларига ойдинлик киритади, ўзбек илм-фани, адабиёти ва маданиятининг янги саҳифаларини очиб беради.

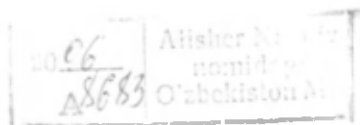
Китобда Ўзбекистон истиқлолининг қўлга киритилиши ва мустақамланишидаги Президент Ислам Каримовнинг тарихий хизматлари таъсирчан услуб ва асосли равишда очиб берилган.

Китоб муаллифнинг мазкур мамлакатга қилган илмий сафарлари давомида тупланган маълумотлар, Ўзбекистон тарихига оид тадқиқотлар ва архив ҳужжатларига асосланган.

Маъсул муҳаррир: З.Мунавваров

сиёсий фанлар доктори, профессор.

Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмита томонидан нашрга тавсия этилган.

© С.Жалилов.

© «Тошкент ислом университети»
нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2006.

Мустабид шўро зулмидан, унинг машъум «қулоқлаштириш» сиёсатидан беғиб, унга қарши порозилик белгиси сифатида она-юртини ташлаб, хорижга чиқиб кетишга мажбур бўлган ва Ватан озодлигини қўмсаб, унга етолмай ўтган аجدодларимиз хотирасига бағишланади. Уларнинг ҳозирда ҳаёт бўлган авлодлари номларини муаллиф катта ҳурмат ва мамнуният билан эсга олади.

Муқаддима

Мустақиллик бизга беҳисоб ижтимоий неъматлар берди. Тарихи, маънавияти, миллий ғурури топталган халқимиз, мана, ниҳоят, ўзлигини англамоқда.

Минг йилларни қамраб олган тарихимиз асл манбалар асосида ҳолисона тикланмоқда. Унинг камситилган ёки шўро даври ғоясига мослаб ёзилган боблари янгидан ўқилмоқда ва тўлдирилмоқда. Бой миллий маданиятимиз, анъана ва урф-одатларимизга қайта жон бағишланмоқда, муқаддас динимизга эрк берилиб, унинг ҳаётий мақоми тикланмоқда. Шукурлар бўлсин, ўзимизни, ўзлгимизни танимоқдамиз. Асли ким эдиг-у, кимларнинг қўлида қолган эканмиз? Қўзимиз очила боргач, мана шу саволни ўзимизга бера бошладик. Хиралашиб кетган Ватан туйғуси янгидан ниш берди, энди у бутун вужудимизни қамраб олмоқда, қалбимизга шижоат бағишламоқда.

Президентимизнинг мустақиллигимизни XX аср охирида Ер юзида пайдо бўлган бало-қазолардан асраб-авайлаб, буюк келажак йўлида қилаётган тарихий хизматлари туфайли Ўзбекистонимиз барча жабҳаларда равнақ топмоқда. Истиқлол эса Юртбошимиз айтганларидек, «...халқимизга ниҳоятда қимматга тушган. Ҳурриятнинг баҳоси доимо авлодлар тақдири, иймони, виждони билан ўлчанади»¹.

Президентимиз Ислом Каримовнинг изчил ташқи сиёсати туфайли Ўзбекистонимиз умумжаҳон билан бўйлашмоқда. «Темир панжаралар» олиб ташланиб, фуқароларимиз, мана, ҳеч қандай тўсиқларсиз чет мамлакатларга бориб келмоқдалар. Минглаб ёшларимиз хорижда таҳсил олмоқдалар. Булар ва бошқа маънавий неъматларнинг барчаси фақат мустақиллик туфайли қўлга киритилди.

Яна бир удуг маънавий неъмат муқаддас ислом дини ватани — Саудия Арабистонидаги барча мусулмонлар саждагоҳи бўлмиш Байтуллоҳни тавоф қилишдек халқимизнинг эзгу орзуси ҳам ушалди: Ўзбекистон ҳукуматининг махсус қарори ҳамда шахсан Президентимизнинг қўллаб-қувватлаши билан ҳар йили минглаб фуқароларимиз муборак ҳаж сафарига бориб, динимизнинг фарзларидан бирини адо қилиб келмоқдалар. Бундан ташқари, ўн минглаб фуқароларимиз умра сафарига, муқаддас жойларни зиёрат қилишга бормоқдалар. Истиқлол берган бу имкониятлар Саудия Арабистонида истиқомат қилаётган ватандошларимиз — қон-қариндошларимиз билан дийдорлашувга, узоқ йиллар узилиб қолган қариндошлик алоқаларини қайтадан тиклашга ҳам сабаб бўлди.

Президент Ислом Каримов «Тафаккур» журнали мухбирига берган интервьюсида ва бир гуруҳ тарихчи олимлар, адиблар билан қилган суҳбатида миллий мафкура ҳамда тарихий хотирага доир дастурий фикрларни айтган эди. Бу фикрларнинг ўзак қисми тарихимизга бўлган муносабатдир. «Тарихий хотирасиз келажак йўқ», — деди Президентимиз. Бу билан Ислом Абдуганиевич халқимиз, Ватанимиз тарихининг илдизларига диққатни жалб қилди ва тарих фани тараққиётининг ҳануз тилга олинмаган йўналишларини кўрсатиб берди. Бу эса янги-янги тадқиқот мавзулари, ечимини кутаётган долзарб муаммоларни ўртага ташлашга йўл очди.

Ана шундай долзарб масалалардан бири муҳожират тарихи, яъни халқимизнинг хорижда истиқомат қилаётган ватандошларимиз вакиллари тарихидир.

Маълумки, 1917 йили Русияда юз берган машъум давлат тўнтариши оқибатида она-юртимиз — Туркистонда ҳам шўролар ҳокимияти ўрнатилди. Шўро ҳукумати хусусий мулкчиликка асосланган асрий тузумнинг душмани бўлгани сабабли ер-сув эгалари, савдогар-дўкондорлар, ҳунармандлар ва бошқа мулкдорларнинг бойликлари зўравонлик билан тортиб олинди. Улар “қулоқ” деб эълон қилиниб, яхлит бир синф сифатида йўқ қилишга маҳкум этилди.

Шўро тузуми атеистик-даҳрий тузилма бўлгани сабабли диний арбоблар ҳам таъқиб қилинди — қувгин остига олинди. Христиан черковлари ходимларидан тортиб, ислом уламоларигача “шўрога ҳақсиз” деб эълон қилиниб, барчаси фуқаролик ҳуқуқларидан маҳрум этилди. Натижада

халқимизнинг маънавий пиру устозлари бўлмиш мунаввар кишилар—мадраса мударрислари, йирик масжидларнинг имом-хатиблари, мураттаб қорилар, олимлар таъқибга учради, уларнинг бошига оғир кунлар тушди. Масжиду мадрасалар, қорихоналар бузиб ташланди ёки омборхоналарга, очарчилик сабабли Русиядан кўчиб келганларнинг ётоқхоналарига айлантирилди. Асрлар давомида яратилган ва тўпланган араб имлосидаги қимматли битиклар ваҳшийларча йўқ қилинди: ўтда куйдирилди, ариқларга оқизилди, қабристонларга қўмиб ташланди... Бу ваҳшийликлар, ноҳақликлар халқимиз хотирасида ҳамон сақланади ва афсуслик билан ёдга олинади.

Машъум “қулоқ сиёсати” оқибатида таъқиб қилинганлар эса қамоққа олинди, олис ўлкаларга сургун қилинди, отиб ташланди. Диний уламоларимиз ҳам раҳмсизларча йўқ қилинди. Уларнинг бир қисми эса шўро ҳукумати сиёсатидан азиятлар чекиб мол-мулкидан ажраб, хорижга чиқиб кетишга мажбур бўлди. Муҳожират жараёнида улар не-не азоб-уқубатларни бошдан кечирмадилар! Дастлаб, айрим ватандошларимиз Хитойнинг Шинжон ўлкасига ўтди. Сўнгра Покистон ва Ҳиндистонга келдилар. Аксарияти эса Афғонистонга ўтиб, узоқ йиллар ушбу мамлакатда истиқомат қилдилар. Иккинчи жаҳон уруши бу ерда ҳам тинчликни бузди. Ватандошларимиз Саудия Арабистонига кўчдилар ва ниҳоят, шу юртда қўним топдилар.

Ачинарлиси шуки, шўро ҳокимияти даврида муҳожиратда юрганлар ноҳақдан «Ватан хоинлари» деб эълон қилинди. Бундай машъум сиёсат туфайли улар билан халқимиз алоқалари узилиб қолди.

Таъкидланганидек, истиқлолга эришиб, хорижга юз тутдик. Ниҳоят, ватандошларимиз билан алоқалар тикланди. Хориждаги қариндошларимиз орасидан олимлар, шоирлар, йирик ишбилармонлар, шунингдек, ислом оламига танилган диний уламолар етишиб чиққани, бизга мана, энди аён бўлмоқда. Гарчи улар Ватандан узоқда яшасалар ҳам, она-юртни асло унутмадилар, унинг СССРдек даҳшатли давлат тобелигидан қутулиш орзуси билан яшадилар, Ватан истиқлолини ўйладилар. Айримлари хорижда бўлса ҳам мана шу эзгу мақсад йўлида имкон борича курашдилар, қурбонлар ҳам бердилар.

Хориждаги ватандошларимиз тарихи ўзбек халқи тарихининг ажралмас бобидир. Шўро тузумининг ноҳақ сиёсати туфайли Ватандан жудо бўлганлари етмаганидек, улар тақдири

на аччиқ қисмати тарихини тилга олинмаслик инсофсизлик бўлади, инчунин, соғлом мантиққа ҳам тўғри келмайди. Бу масала тарихшунослигимиз олдидаги муаммолардан бири ҳисобланади. Ушбу камчиликни тузатиш, хориждаги ватандошларимизнинг тарихдаги ҳаққоний ўрнини объектив ўрганиш биз — тарихчиларнинг вазифаларимиздандир.

Президент Ислом Каримов 1992 йили Саудия Арабистонида қилган сафари пайтида ватандошларимиз билан Жидда шаҳрида бўлиб ўтган учрашувда шундай деган эди: «Армонлар доғи ювиладиган, яраланган кўнгиллар жароҳати малҳам топадиган замон келди. Энди сиз, тақдир тақозоси билан хорижда яшаётган ватандошларимиз билан алоқаларимизни кенг ривожлантиришга ҳамма имкониятлар яратилмоқда. Энди сизлар учун Ватанимизнинг ҳамма эндиликлари доимо очиқ бўлади»².

Русия, Украина, Белоруссия олимлари хориждаги ватандошлари тарихи билан кўпдан буён шуғулланмоқдалар. Олим, шоир ва ёзувчилари, шунингдек, диний уламолари, йирик ишбилармонлари билан алоқалар ўрнатмоқда. Турли маълумотларни тўплаб, мақолалар тайёрлаб, китоблар чоп этилмоқда.

Биз эса хориждаги қариндошларимиз тарихи, уларнинг ҳаёти ҳақида шу вақтгача арзигулик илмий ишлар қилолганимиз йўқ. Мустақиллик туфайли бу жабҳада вужудга келган имкониятлардан фойдаланишга эндигина киришмоқдамиз.³

Иккинчи томондан, истиқлол туфайли хорижда, жумладан, Саудия Арабистонида истиқомат қилаётган ватандошларимиз билан алоқалар тиклангани сабабли муҳожират тарихи, муҳожирларимиз ҳаёти, турмуш тарзи, ижодий фаолияти ҳамда ҳозирда ҳаёт бўлган олиму шоирлар ҳақида кўпроқ билишга иштиёқимиз ҳам ортиб бормоқда. Эндиликда ватандошларимиз ҳаётини ўрганиш, уларнинг оғир қисматини ёритиш замонамиз талабларидан келиб чиқадиган ички эҳтиёжга айланиб қолди.

Ватанимиз тарихи саҳифасидаги мана шу «бўшлиқ»ни тўлдириш маъносида Саудия Арабистонида истиқомат қилаётган ва «бухорийлар» деб аталиб келинаётган ватандошларимиз ҳижрати тарихини ўрганишни режалаштириб, 1994—1997-йиллари ушбу мамлакатга уч марта

илмий сафар уюштирдик. 1992 йили муборак ҳаж сафарига борганимизда, ватандошлар билан алоқа боғлаб, бўлажак сафарларимизнинг мақсади ва вазифалари ҳақида уларнинг айрим зиёли вакиллари билан фикр алмашган эдик. Тузган режамизни улар жон-дили билан қабул қилдилар ва ишимизда кўмаклашишга дилдан хоҳиш билдирдилар. Бу орада дўстларимиз кўмаги билан «ал- Мадина» номли арабча газетада мақоламиз ҳам босилди⁴.

Атиги беш ой давом этган сафарларимиз асносида Саудия Арабистонининг ўзбеклар кўпроқ истиқомат қиладиган муқаддас Макка ва Мадина шаҳарларида, шунингдек, Тоиф ва Жиддада, мамлакат пойтахти Риёз ҳамда Робиғ шаҳарларида бўлиб, ватандош бухорийлар билан самимий мулоқотлар ўтказдик. Дўстларимиз илтимосимизга биноан фойдали суҳбатлар ташкил қилишга астойдил ёрдамлашдилар. Шунингдек, уларнинг ҳаётини чуқурроқ ўрганиш мақсадида ватандошларимизнинг тўйларида бўлдик, Мавлуди шарифга ва Куръони карим хатмига бағишланган йигинларда иштирок этдик, ўлим маъракаларида қатнашдик...

Натижада олдимизга қўйган мақсадимизга доир кўплаб маълумотлар тўплашга муваффақ бўлдик: кундаликлар тўлдирдик, эсдаликлар ёзиб олдик, баъзи ноёб фотосуратларни топдик. Айрим ватандош олим, шоирларнинг илмий-адабий меросларидан намуналар, нусхалар олиб келдик ва баъзиларини чоп эттирдик.⁵ Ватандошимиз, тасаввуф олими, Арабистонда Олтинхон тўра номи билан машҳур бўлган улуғ зот Саййид Маҳмуд Тарозий ҳақида алоҳида китобча яратдик.⁶ Шунингдек, мамлакатимиз матбуотида сафарларимиз натижаларига бағишланган қатор мақолалар эълон қилдик.⁷ Муҳожирликда вафот қилган айрим олим ва адиблар меросини эса нашрга тайёрлаб қўйдик⁸.

Ниҳоят, муҳожират тарихига оид ушбу китобни тайёрлаб, сиз, нуктадон ўқувчилар ҳукмига ҳавола этмоқдамиз. Китоб том маънодаги илмий тадқиқот эмас, албатта. Ишда аввал 1917 йилги давлат тўнтариши ва унинг оқибатлари қисқа баён этилиб, сўнгра муҳожирликка кетишга мажбур бўлган ватандошларимизнинг йўлларда тортган азоб-уқубатларини хотиралар асосида ёритишга интилдик.

Яна бир мақсад — ватандошларимиз ўзларининг она тили, урф-одати, ўзбекчилиқ анъаналарини ёт эл ва ўзгача жугрофий

муҳитда қандай қилиб сақлаб келаётгани, кейинги авлодларга нималар қолдираётгани масаласини ёритишдир. Бундай ишга биринчи марта қўл урилгани сабабли, табиийки, у айрим камчиликлардан ҳам холи эмасдир. Арабистон шаҳарларини кезар эканмиз шу нарса маълум бўлдики, муҳожир ватандошларимизнинг кўпчилигини Фарғона водийсидан бориб қолганлар ташкил қилади. Шунинг учун суҳбатлар кўпроқ улар билан уюштирилиб, маълумотлар ҳам улардан олинди.

Сафарларимиз чоғида суҳбатлар уюштиришда ва маълумотлар тўплашда бизга яқиндан ёрдам берган ватандошларимизга, хусусан, Сафохон Жалолхон (Макка), Мўминжон Исмоилжон (Риёз), Муҳаммад Сиддиқ ва Қори Абдулҳаким (Мадина), Комил Абдулло-Тошқин (Тоиф), Аҳмадали Тўлқин, Иноятилло Қудратиллохон ва Абдулҳамид Махдум (Жидда) ҳамда бу ерда номлари келтирилмаган бошқа дўстларга муаллиф ўз миннатдорчилигини билдиради.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, ватандошларимиз хорижда «бухорийлар» деган ном билан танилдилар. Бунинг боиси, биринчидан, қадимий исломий илм-фан марказларидан бўлмиш Бухоро шаҳрига эътибор берилгани бўлса, иккинчидан, улуғ муҳаддис ватандошимиз Муҳаммад Исмоил Бухорий хотирасига эҳтиромдир. Шу сабабли қўлингиздаги китоб ҳам «Бухорийлар қиссаси» деб номланди.

¹ И.Каримов. Ўзбекистон: Миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. I-жилд, Тошкент: Ўзбекистон, 1998, Б.88.

² «Халқ сўзи», 1992, 16 апрел.

³ Ш.Ҳайитов, Н.С.Собиров, А.С.Легай. Хориждаги ўзбеклар. Тошкент: Фан, 1992 - 106 б.

⁴ С.Жалилов. Ватандошларимизга саховат. «Ал-Мадина», Жидда. 1994 йил. 13 апрел. Ўзбекча таржимаси: «Олтин водий» газетаси, 1995, 5 июнь сопи.

⁵ Қаранг: Комил Абдулло Андижоний-Тошқин. Ватан ишқида. Ғазаллар тўплами. Нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи Сайфиддин ҳожи Жалилов. Тошкент, Ёзувчи, 1997 -246 б.

⁶ С. Жалилов. Саййид Маҳмуд Тарозий-Олтинхон тўра. Тошкент. Мерос. 1997 -58 б.

⁷ «Миллий тикланиш», «Ўзбекистон овози», «Адолат», «Соҳибқирон юлдузи», «Андижоннома», «Холис» газеталари ва «Фан ва турмуш» журнали саҳифаларида.

⁸ Чунончи: Мусо Туркистоний. Улуғ Туркистон фожиаси. (Мадина наشريдан тайёрланди). Ўша муаллиф. Замзам тарихи ва шифобахш хусусияти (қўлёзмадан), Қудратиллохон тўра. Ҳижрат тарихи (қўлёзмадан). Ёқубхўжа Маҳжурий. Доғи Ватан. Шеърый девон (қўлёзма).

І БОБ

МУҲОЖИРАТ САБАБИ – НОҲАҚ ТУЗУМ

1-§. 1917 йил октябрь давлат тўнтариши ва унинг оқибатлари

Маълумки, 1864–1874-йиллари Русия империяси Туркистонни босиб олиб, ўз мустамлакасига айлантирди. 1917 йил октябрь ойида эса Ленин бошлиқ большевиклар партияси Русияда давлат тўнтаришини амалга ошириб, ўлкада шўро ҳокимияти ўрнатилди. Бу воқеа совет тарих фанида «адолатли социалистик жамият қуриш учун кураш» деб талқин қилиб келинди. Аслида эса Туркистонда ҳокимиятнинг советлар қўлига ўтиши учун ҳаётий шарт-шароит йўқ эди¹. Шунинг учун ҳам ҳокимиятнинг большевиклар ихтиёрига ўтишини маҳаллий жамоат арбоблари қатъий қораладилар. Улар туркистонликлар ўз тақдирини қўлларига олишлари лозим, деб чиқдилар.

1917 йилги машғум воқеадан сўнг большевиклар халқларни алдаш йўлига ўтди. Ленин эълон қилган «Миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш» ҳуқуқи ҳақидаги кўрсатма ёлғон бўлиб чиқди. Илгари Русия империясига қарам бўлган барча ўлкаларда, жумладан, Туркистонда ҳам таниқли маҳаллий жамоат арбоблари етакчилигида рус империясидан мустақил давлат сифатида ажралиб чиқиш учун жиддий ҳаракат бошланган эди. Афсуски, озодликни орзу қилаётган Туркистон халқлари Лениннинг бу тезиси сиёсий найранг эканлигини билмас эдилар. Мана, Лениннинг бир нутқида айтгани: «Ўз тақдирини ўзи белгилаш эркинлигининг сўзсиз тан олиниши бизни миллий ўзликнинг ҳар қандай талабини қўллаб-қувватлашга мажбур этолмайди»².

Шунга биноан, чоризм империясининг деярли ярмини ташкил этган рус бўлмаган халқларнинг, жумладан, Туркистон халқларининг ҳам мустақиллик учун ҳаракатлари аввал бошданоқ кескин зарбага учради. Большевиклар партияси маҳаллий миллиятчи кучларга биринчи кунларданоқ қарши чиқди ва ўлка халқлари тақдирини ҳал қилиш ҳуқуқини европалик аҳоли вакиллари қўлга олди.

1917 йил ноябрь ойида ишчи, солдат ва деҳқон депутатларининг «Туркистон ўлка совети» тузилиб, унинг олий давлат

органи сифатида Ўлка Халқ комиссарлар кенгаши барпо қилинди. Большевик Ф.И. Колесов унга раис этиб сайланди. Бу янги «инқилобий ҳукумат» таркибига маҳаллий мусулмон аҳолидан биронта ҳам вакил киритилмади. Табиийки, бу маҳаллий аҳолига нисбатан адолатсизлик эди. Янги ҳокимият мусулмон халқларига ишонмади, уларнинг орзу-умидлари, туб манфаатларини назар-писанд қилмади.

Шу тарзда, ерли аҳоли ўз юртини бошқариш ишидан четда қолиб кетди. Бу эса ўлка сиёсий ҳаётидаги илғор миллий кучларнинг маҳаллий халқларнинг туб манфаатларини ҳимоя қиладиган фидойилар бўлиб бирлашишига ва янги ҳукуматга нисбатан мухолиф куч сифатида майдонга чиқишига олиб келди. Бу кучлар миллий ҳокимият масаласини ҳал этиш учун амалий ҳаракат бошладилар, Қўқон шаҳри бу ҳаракатнинг марказига айланди.

1917 йил 26 ноябрь куни Қўқон шаҳрида ўлка мусулмонларининг фавқулодда IV съезди чақирилди. Унда қатнашган икки юздан ортиқ вакиллар янги ҳокимият ҳақида қарор қабул қилиб, миллий давлат тузуми — «Туркистон Мухторияти»ни эълон қилдилар. Муваққат ҳукумат таркибига ўзбек, қирғиз, қozoқ, туркман, яҳудий ва тожик миллати вакилларида 8 киши сайланди. Ушбу ҳукумат 1 декабрь куни халққа мурожаат қабул қилиб, «Туркистоннинг (миллатидан қатъи назар) барча фуқароларини, барча давлат, жамоат ва хусусий муассасаларини Туркистон халқ ҳокимияти теварагида жипслашишга ва шу ҳокимият зиммасига юклатилган фавқулодда оғир вазифаларни ҳал қилишда унга ёрдам беришга» чақирди.

Ушбу мухторият Туркистон халқлари кўпдан бери орзу қилган миллий давлат деб қабул қилинди. Ҳамма жойда оммавий бирдамлик ҳаракати бошланиб кетди. Шу йили 6 декабрь куни Тошкентда 60 минг кишилик митинг ўтказилиб, қатнашчилар Мухтор Туркистон ҳукуматини кутладилар. Митинг якунида қабул қилинган қарорда янги Туркистон Мухторияти Русиядаги инқилоб оқибатида шаклланган советлар ҳокимияти томонидан қўллаб-қувватланишига ишонч билдирилди. «Мухтор Туркистон учун» деган шиор остида 13 декабрь куни Тошкентда байрам намойишлари бошланди. Бундай шодиёна митинглар бошқа шаҳарларда ҳам бўлиб ўтди. Матбуотда таниқли маърифатчилар

ва жамоат арбоблари Мухториятни табриклаб, мақолалар эълон қилдилар.

Бироқ Ф.И. Колесов бошлиқ Туркистон ўлка Совети Ижроия қўмитаси буйруғига биноан 13 декабрдаги тинч намойиш пулемётлардан ўққа тутилди, бегуноҳ кишилар қурбон бўлиб, намойиш фожиа билан тугади. Шунга қарамай, янги Мухториятни қўллаб-қувватлаш ҳаракати тобора кенгайиб борди. 27 декабрь кун ишчи, солдат ва деҳқонларнинг фавқулодда I съезди чақирилиб, Петроградга — РСФСР Халқ Комиссарлари Советига телеграмма юборилди. Унда Туркистон Мухториятини мустақамлаш, халқларнинг ўз ҳуқуқларини ўзлари белгилашлари тўғрисидаги шиорга мувофиқлиги таъкидланди. Қўқондаги янги Мухтор ҳукуматни тан олиш ва уни қўллаб-қувватлаш учун шахсий банклардан, жумладан, Андижон ва Наманган банкларидан анчагина маблағ ажратилди.

Бутун Русия мусулмонлари Советининг Ижроия қўмитаси ҳам Туркистон Мухториятини қўллаб-қувватлаб, 1918 йил 12 январда Тошкентга махсус мактуб юборди. Ушбу мактубда миллатлар ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқининг ижроси учун Мухтор Туркистон Муваққат ҳукуматини қўллаб-қувватлаш ҳамда бу ҳукумат билан «ўлка аҳолисининг атиги 2 фоизини ташкил этувчи рус аҳолиси сайлаган Халқ комиссарлари Тошкент Кенгаши ўртасидаги жанжалларга дарҳол хотима бериш учун кескин ва шошилиш чоралар кўрилсин» деган тавсия берилган эди.

Бироқ ушбу мактубни Тошкентдаги Ф.И. Колесов ҳукумати мутлақо эътиборга олмади ва уни жавобсиз қолдирди. Тошкентдаги Совет ҳокимияти Қўқондаги Мухтор Туркистон Муваққат ҳукуматини тан олмаслигини расмий равишда маълум қилди ва маҳаллий ҳукуматни яккалаб, унинг имкониятларини чеклаб қўйишга қаратилган амалий чораларни кўрди. Жойларда большевикларнинг фитналари, сунъий чиқишлари уюштирилди. Шу тарзда Қўқон Мухторияти билан Совет ҳокимияти — большевиклар ўртасидаги кураш кундан-кунга кескинлашиб борди.

1918 йил январ ойидан Қўқон шаҳрида ҳам вазият оғирлашди. Зеро, қўқонликлар большевиклар ҳокимиятини тан олмасликни ёзма равишда билдирган эдилар. Совет ҳокимияти Мухтор Туркистонни куч билан йўқ қилиш ҳаракатига тушди. К.Осипов қўмондонлигидаги артиллерия билан қуролланган

отряд 1918 йил 31 январга ўтар кечаси Қўқонга етиб келиб, Мухтор ҳукумат қароргоҳини замбараклардан бомбардимон қила бошлади, тинч аҳоли ноҳақ қирилди. Эски шаҳарга ўт қўйилиб, кучли ёнгинлар бошланди. Колесов ҳукумати вакиллари Мухторият ҳукуматидан Совет ҳукуматини тан олишни талаб қилдилар. Аммо Мухторият ҳукумати бу талабга рози бўлмади. Бундай ноҳақликка қарши маҳаллий аҳоли қўлга илинган нарса билан қуролланиб, Мухторият ҳарбий қисмларига қўшилди ва шиддатли кўча жанглари бошланиб кетди. Бироқ Мухториятнинг ҳарбий қудрати ҳали-ҳануз етарли эмас эди. Аҳоли кетмон, болта, теша-ю белкурак билан қуролланган эди, холос. Мухтор ҳукумат мағлубиятининг олдини олишга қодир мунтазам куч эндигина шаклланаётган эди. Шунинг учун барча уринишлар беҳуда кетди. Тошкентдан Туркистон халқ комиссарлари совети томонидан юборилган ҳарбий қисмлар 5 февралдан 6 февралга ўтар кечаси Қўқонга етиб келиб, мухториятчиларга қарши бешафқат ҳужум бошлади. Эски шаҳар бутунлай вайрон қилиниб, ўн минглаб аҳоли бошпанасиз, озиқ-овқатсиз қолдирилди, бир қисми эса қирилди. Оқ гвардиячи арманларнинг «Дашнақцутюн» партияси отрядлари ҳам Қизил армия билан қўшилиб, тинч аҳолига ҳужум бошлади. Бир неча соат ичида шаҳарда 6 минг киши ўлдирилди. «Улуғ Туркистон» газетаси Қўқон воқеаларига бағишланган мақоласи сўнгида: «Эндиликда, Қўқон ўликлар шаҳридир»,—деб ёзган эди. Қизил аскарлар ва арман дашнақлари томонидан ҳаммаёқ вайрон қилинди. 18 февраль куни эса тунда Мухторият ҳукумати ағдарилди.

Шундай қилиб, XX аср бошида Туркистонда ташкил топган биринчи миллий мустақил давлат тор-мор этилиб, қонга ботирилди. Туркистон мухториятининг совет ҳокимияти томонидан маҳв этилиши халқимиз хотирасида «Қўқон фожиаси» деган ном билан қолди. «Туркистон туркистонликлар учун» шиори билан чиққан мухториятчилар қаттиқ зарбага учрадилар. Ваҳоланки, Туркистон (Қўқон) Мухторияти миллатларнинг ўз тақдирини ўзлари белгилаш масаласини ҳал этишга бел боғлаган халқ иродасининг амалий ифодаси эди.

1918 йилнинг 30 апрелида РСФСР таркибига кирувчи янги Туркистон Мухтор Республикаси эълон қилинди ва унинг марказий ижроия комитети раиси қилиб Марказдан юборилган П.А.Кобозев «сайланди». Эълон қилинган ушбу Мухтор

Республика советлар, большевиклар андозасидаги ҳукумат бўлиб, табиатан миллий эмас, балки ҳудудий эди, яъни бутун Ўрта Осиёни Россия манфаати нуқтаи назаридан бирлаштирар эди. Ушбу мухторият самараларидан, аввало, унинг маҳаллий бўлмаган пролетар (яъни йўқсил) деб аталадиган ва асосан, рус миллатидан иборат ишчи синфи наф кўрди. Маҳаллий миллатдан эса бунақа синф ҳали шаклланмаган эди. (Кейинчалик совет тарих фанида ўша йиллари Туркистондаги туб аҳоли орасидан чиққан жуда ҳам озчиликни ташкил қилган ишчилар сонини атайлаб кўпайтириб кўрсатиш учун кўп ҳаракатлар қилинди.) Туб аҳоли вакиллари, Туркистон Республикаси Марказий Ижроия қўмитаси ва Халқ Комиссарлари Советидаги раҳбарлик ўринларнинг бешдан бир қисмидан ҳам камроғини эгаллаган эди. Бу ва бошқа омиллар 1918 йилнинг иккинчи ярмидан Туркистонда сиёсий вазиятни янада кескинлашиб кетишига сабаб бўлди. Ҳисобсиз қурбонлар, вайронгарчиликлар оқибатида турмуш шароитининг оғирлашуви, очарчилик ва қаҳатчиликнинг кучайиши каби нохуш омиллар меҳнаткаш халқда большевиклар сиёсатига бўлган нафратни кучайтирди. Маҳаллий аҳоли ва ватанпарварларнинг норозилигини келтириб чиқарди ва шу тарзда истиқлолчилик ҳаракати янгидан бошланиб кетди. Бу халқ ҳаракатини совет тузуми даврида «босмачилик» деб аташ урф бўлди³. Истиқлолчилик ҳаракати бошланишига Туркистон мухториятининг тор-мор қилиниши ҳам сезиларли туртки берган эди.

Истиқлолчилик ҳаракатининг асосини деҳқонлар, мардикорлар, майда ҳунармандлар ташкил қиларди, шаҳар аҳолисининг анчагина қисми ҳам унга қўшилди.

Туркистонда Совет ҳокимияти ва большевиклар тузумига қарши озодлик учун олиб борилган ҳаракат гоҳ ғолиблик, гоҳ мағлублик билан 1930 йилларнинг ўрталаригача давом этди. Унинг энг ёрқин саҳифалари — дастлабки йиллар, яъни 1918 йил февралидан 1923 йилгача ўтган давридир. Ҳатто, Туркистон—Хитой чегарасидаги Эргаштом қишлоғида 1919 йил 22 октябрда қўрбонилар қурултойи чақирилиб, “Муваққат Фарғона ҳукумати” эълон қилинади ва Муҳаммад Аминбек (Мадаминбек) ҳукумат бошлиғи ва бош қўмондон этиб сайланади. Муваққат Фарғона ҳукумати миллий таркиби жиҳатидан 16 нафар мусулмон ва 8 нафар овруполиклардан

ташқил топган эди. Бироқ большевиклар ва Қизил армия тазйиқи туфайли бу сиёсий тузилмага атрофдан келадиган ёрдам йўли тўсиб қўйилди. Бунинг устига марказ — Россия билан Тошкент ўртасида, урунлар сабабли узилиб қолган алоқа қайта тикланиб, Петрограддан махсус «Туркистон комиссияси» (Турккомиссия) етиб келди ва ўлкада, айниқса, Фарғонада ҳарбий, сиёсий ва ташвиқот ишларини кучайтириб юборди. Бу чоралардан сўнг 1920 йилнинг январь—февраль ойларидан жанговар ташаббус Қизил армия қўлига ўта бошлади. Ҳарбий куч ва тазйиқ билан маҳаллий халқ шўро томонга ўтишга мажбур этилди. Атайлаб тарқатилган нотўғри ахборотлар, ёлғон ташвиқотлар билан алданган халқ советлар тузуми учун курашга чақирилди.

Оқибатда истиқлолчилар ҳаракатининг асосий кучларига қарши бошланган жиддий ҳарбий операциялар советлар учун ижобий натижалар келтирди. Кетма-кет мағлубиятлар бу ҳаракат қатнашчилари руҳига салбий таъсир кўрсата бошлади. Бунинг устига, водийда совет ҳокимиятининг сиёсати туфайли содир бўлган очарчилик истиқлолчиларни озик-овқат ва ем-хашак билан таъминлашда жиддий қийинчиликлар туғдирди.

Туркистондаги совет ҳокимияти раҳбарияти Марказдан келган ёрдамга суяниб, Фарғонадаги фидойи истиқлолчиларга қарши курашни янада кескинлаштирди ва вилоятда ҳарбий ҳолат эълон қилди. Туб аҳоли орасида совет ҳокимияти фойдасига ёлғон ташвиқотлар авжига чиқди. Истиқлол ҳаракати раҳбарлари билан музокаралар олиб бориш тақиқлаб қўйилди ва уларни шафқатсиз равишда қириб ташлашга даъват этилди. Фарғона водийси аҳолиси ҳар томонлама қийноқда қолди. Истиқлолчилар ҳаракати секин-аста сўна бошлади.

Аммо уни тамоман бостириш мумкин бўлмади. Бу ҳаракат, гарчи уюшган ҳолда бўлмаса ҳам маҳаллий халқнинг, зиёлилар-у ислом дини уламоларининг большевикларга нафратини ифода қилиб, яна ўн йил давом этди. Ўлкада ўрнатилган совет ҳукумати истиқлолчилар ўртасига низолар солиб, уларнинг бирлашиб ҳаракат қилишига йўл қўймади. Оқибатда истиқлолчилар сафи аста-секин заифлашиб борди ва ниҳоят, улар тор-мор этилди.

2-§. Машғум «қулоқ сиёсати»нинг жорий қилиниши

Ленин вафотидан сўнг Иосиф Жугашвили — Сталин большевиклар фирқасининг бош раҳбарлигини эгаллади.

Марказнинг сиёсий раҳбариятида Туркистонни бўлиб юбориш, уни ягона давлат тузилмаси сифатида йўқ қилиш гояси янада кучайди. 1924 йил кузида Ўрта Осиёда ўша гоя асосида янги совет жумҳуриятлари ташкил этилди. Бунда маҳаллий халқларнинг хоҳиш-иродаси мутлақо ҳисобга олинмади. Натижада қони, имон-этиқоди, ер-суви бир бўлган туркий халқлар азалий бирлигининг ўқ томирига болта урилди. Ўрта Осиёни миллий ҳудудий-чегаралаш сиёсатининг асл моҳияти — ўлкада яшовчи туркий халқларнинг бирлашиб, большевизмнинг сиёсий ва мафкуравий душмани бўлиб қолишини усталик билан олдини олиш эди. Туркистонда қоғозда «мустақил» деб эълон қилинган янги жумҳуриятлар тузилишининг асл моҳиятини, большевикларнинг тактик устомонлигини ерли зиёлиларнинг катта авлоди, ислом уламоларининг ватанпарвар қисми билишарди, аммо ўша даврда авж олаётган сиёсий тўлқинда улар, афсуски, озчиликни ташкил қиларди.

Чоризм ҳукмронлиги ва ундан кейинги дастлабки даврларда Русия минтақасида гарчи ислом дини «етимга» ўхшаб турса ҳам, аммо Туркистон халқларида миллий-ижтимоий муштараклик тушунчаси бор эди. Халқларнинг дини, маданияти, тарихи, тили, анъаналари, ҳатто яшаб турган макони бўйича бирлиги деярли таъминланган эди. Фақат мустақиллик етишмас эди, холос. Большевиклар партияси ва Сталин Туркистон халқларидаги мана шу бирлик тушунчасини совет тузумининг узоққа мўлжалланган сиёсий дастурига ижтимоий хавф туғдирадиган омил деб билар эди. Ўрта Осиё жумҳуриятларининг ташкил қилиниши мана шу “хавф”га зарба бериш, ўша бирлик томирига болта уриш учун устомонлик билан кўрилган тadbир эдики, комфирқа томонидан ҳар куни ташланаётган шиорлар оғушида қолган омма бунга эътибор бермади. Бу сиёсатнинг асл моҳиятини ўз вақтида тушунган зиёлилар ва руҳонийлар эса “ГПУ”чилар томонидан зимдан таъқиб қилиб борилди. Ушбу сиёсатга биноан кўрилган тadbирлар моҳиятини вақтинча тушуниб етмаган халқ оммаси зўр бериб олиб борилган ташвиқотлар билан аста-секин советлар томонига оғдирилди. Ҳатто, бир қисм дин арбоблари вақтинча тактик ён беришларга, ёлғон ташвиқотга ишониб қолдилар. Аслида эса большевиклар томонидан Русия империяси ағдарилиб, шўро ҳокимияти ўрнатилиши биланоқ “эски тузум” вакиллари “қулоқлар” деб

аталиб, 20-йиллар бошидан уларга қарши кураш бошланган эди. Чунончи, 1921 йилдан “Янги иқтисодий сиёсат” (НЭП) жорий қилиниб, мамлакатда савдо-сотиқ эркинлигини таъминлаш учун “капитализм” деб аталган эскича тартибларни бирмунча жонлантиришга йўл қўйилган бўлса ҳам бу сиёсат вақтинча эди. Аслида эса бу сиёсат “капиталистик унсурлар” деб аталган сармоядорлар, савдогарлар, ер-мулк эгалари, шунингдек, ислом диний муассасалари бўлмиш масжид-мадрасаларда ва уларнинг вақф мулкларида хизмат қилувчи руҳонийлар — умуман маҳаллий буржуазияга мансуб иқтидорли шахсларни кейинроқ узил-кесил тугатиш имкониятини яратишни кўзлаган эди. Туркистон советларининг 1920 йил сентябрда бўлиб ўтган IX қурултойи қарорларидаёқ «меҳнат билан шуғулланмайдиган бой қулоқ хўжаликлари»ни тугатиш биринчи вазифа қилиб белгиланди. Шунинг учун ҳам хорижга чиқиб кетган ватандошларимиз «НЭП»ни «қалампирга асал аралаштирилган сиёсат» деб таърифлайдилар.

Совет даври тарихнавислигида бу ва ундан кейинги давр комфирқа ва шўро ҳокимиятининг мутлақо ижобий ҳужумкорлиги руҳида ёритилиб, шўро тузуми зўравонлигига қарши кучлар аҳволи, улар фаолияти ҳақида ҳеч нима дейилмади. Маълум бўлган бутун бир синф, катта бир сиёсий куч ҳаёти ноҳақ топталди, унинг тақдири эса бутунлай эътиборсиз қолиб кетди.

Масалан, шўро тарихшунослигида комфирқага ва октябрь «инқилоби» натижаларига қарши турган маҳаллий зиёлилар (уларга “буржуа миллатчилари” деб таъриф берилган) бирлашган ҳолда миллий масалага доир ўз фикрларини ёзгани ва Ленин фикрларига қарши қўйилгани айтилади¹. Бироқ Ленин фикрларининг тафсилоти берилади-ю, унга қарши кучлар дастури, уларнинг мақсади, юртпарварлик орзулари ҳақида лом-йим дейилмайди. Уларнинг миллий масалага доир дастурлари давлат архивларида ҳам махфий сақланган.

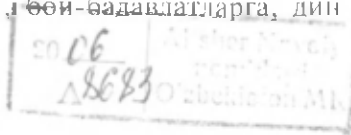
Шундай қилиб, шўро ҳокимияти Туркистонда маҳаллий савдогарларга, ер-мулки бор иқтидорли шахсларга ва ислом руҳонийларига қарши кескин кураш бошлади. Уларнинг фуқаролик ҳуқуқлари чегараланиб, ҳаддан ташқари молиявий солиқлар солинди. Бундай тескари сиёсатнинг оқибати шунга олиб келдики, ўлкадаги меҳнат қилишга яроқли аҳолининг 90 фоизи қишлоқ хўжалигида банд бўлгани ҳолда

деҳқончиликдаги энг асосий миллий бойлик—бир млн. гектарга яқин суғориладиган ер экилмай, ташландиқ бўлиб қолди. Бу, аслини олганда, том маънодаги катта жиноят эди.

Иқтисодий ва сиёсий сиқувлар ислом дини арбоблари бошига ҳам тушди. Уларнинг масжид, мадрасалардаги фаолияти устидан қаттиқ назорат ўрнатилди. Динимизга, халқимизнинг асрлардан буён анъана бўлиб қолган маънавий ҳаёт тарзига қарши кескин кураш авж олдирилди. Эски мактаблар ёпилиб, коммунистик руҳдаги янги мактаблар очилди. Ўқув дарсликларидagi диний-ахлоқий мавзулар бутунлай олиб ташланди. Натижада мактабларга болалар қатнови кескин камайиб кетди. Дахрийлик руҳидаги клубларда, янги очилган кинотеатрларда, музейларда, шунингдек, матбуот воситаларида ислом динига ва унинг ахлоқий қадриятларига қарши ташвиқот ишлари авж олдирилди. Барча халқларнинг, жумладан ўзбек халқи маданиятини ҳам коммунистик руҳда ривожлантириш, ҳаммани “янги социалистик жамиятнинг фаол қурувчиларига” айлантириш комфирқа миллий сиёсатининг асосий вазифаларидан бирига айланди.

1925 йили октябрь ойида Андижонда Ўзбекистон Марказий Ижроия қўмитасининг III сессияси чақирилиб, унда бир йил илгари ташкил топган Ўзбекистон совет социалистик жумҳуриятининг (ЎзССР) Конституцияси лойиҳасини ишлаб чиқиш учун комиссия тузилади. Лойиҳада йўқсил бўлмаган (нопролетар) бой-бадавлат табақалар ҳамда диний уламоларнинг ҳуқуқлари янада чекланиши лозимлиги кўрсатилди ва йўқсил (пролетар)лар ҳуқуқи бирмунча кенгайтирилди. Бунинг оқибатида камбағал деҳқонлар ва бадавлат қатламлар ўртасида атайлаб қарама-қаршилик авж олдирилди, сиёсий танглик кучайтирилди. Шу тарзда қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишда большевистик раҳбарлар марксизмнинг ҳаёлий ақидаларига таяниб, зўравонлик билан иш кўрдилар.

Саноат тараққиётида ҳам раҳбарликнинг маъмурий-буйруқбозлик усули билан иш кўрилиб, маҳаллий мулкдорларнинг хусусий сармояси ишлаб чиқариш жараёнидан сиқиб чиқарилди. Айниқса, қишлоқларда катта ўрин тутган савдогарлар фаолияти қатъий чегаралаб қўйилди. Молиявий усул билан уларга қарши муттасил равишда кураш олиб борилиб, давлатнинг солиқ сиёсати кучайди, бой-бадавлатларга, дин

арбобларига оширилган миқдорда солиқлар солинди. Натижада жамиятнинг бу тоифаси ҳам бундай сиёсатдан аста-секин енгилди, синди. Буларнинг барчаси марказ ишлаб чиққан асосий режа — ўлкани социалистик асосда индустриялаштириш мақсадига бўйсундирилган эди.

Қишлоқлардаги ер-суви бор фуқаролар шўро ҳокимияти томонидан «феодал бойлар, ўтмишнинг сарқити» деб эълон қилиниб, уларнинг мулклари ва тобора чекланиб бораётган ижтимоий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун чиқишлари ва ҳаракатлари «террорчилик» сифатида тавсифланди. Уларнинг ерлари, боғ-роғлари, қишлоқ хўжалик асбоблари, иш ҳайвонлари мажбуран тортиб олинди, қисман эса рамзий нархларда сотишга мажбур қилинди. Ваҳоланки, ҳар қандай «қулоқ» ўзига тегишли экин ерлари, иш ҳайвонлари, умуман мажбуран тортиб олинаётган барча мулкларини қачонлардир сотиб олган ёки уларга ота мерос бўлиб қолган. Шунинг учун хусусий мулкчилик руҳияти асрлар давомида барчанинг онгига сингиб кетган, бу руҳият, аслида, меҳнат унумдорлигининг асосий шarti бўлиб хизмат қилган. Бинобарин, ер-мулкларни, иш ҳайвонларини мажбуран тортиб олиш ва уларни «давлат мулки» деб эълон қилиш мулкдорларда норозилик туғдириши табиий ҳол эди.

1926 йил охири — 1927 йил бошларидан «хотин-қизлар озодлиги учун», тарихда «Хужум» деб аталган ҳаракат бошланди. Бу ҳаракатнинг асосий мақсади қилиб хотин-қизлар озодлиги масаласини узиб-кесиб ҳал қилишга қаратилган. Бироқ бу ишни ҳам сунъий равишда тезлаштиришга киришилди: уни «хужумкорлик» билан ҳал қилиш сиёсати қўлланди. Натижада бу ҳаракат ҳам ноҳақ қон тўкилишларга сабаб бўлди. Бу эса халқнинг янгидан норозилигини келтириб чиқарди. «Хужум» компанияси мусулмон оиласига хос муносабатларнинг асосига болта урди. Умуман олганда, хотин-қизлар озодлиги ҳақидаги тўғри ғоялар ҳам шошма-шошарлик ҳаракатлари натижасида жамиятнинг газабини қўзғатди, тушунмовчиликлар келтириб чиқарди, қанчадан-қанча қон тўкилди. Аммо халқнинг қарчилиги «синфий кураш» деб баҳоланиб, раҳмсизларча бостирилди.

Ниҳоят, шўро ҳукуматининг қишлоқ хўжалигини жамоа хўжалигига айлантириш, яъни тарихга «колхозлаштириш» номи билан кирган ҳаракат бошланди. Колхозлаштириш ҳам ихтиёрийлик асосида эмас, балки «юқоридан белгилаш» йўли

билан амалга оширилди. Камбағал деҳқонларни жамоа хўжаликларига мажбуран киритиб, бирлаштириш бошланди.

Сталиннинг 1929 йил охирида босилиб чиққан «Буюк бурилиш йили» деган мақоласи, аслида, ушбу мажбурийлик йўлини оқлаш руҳида ёзилган эди. Шу йили декабрь ойида чақирилган аграр марксчилар конференциясида Сталин сўзга чиқиб, «ёппасига жамоалаштириш асосида қулоқларни синф сифатида тугатиш» вазифасини ўртага ташлади.

Ўшандан бошлаб ҳокимиятни қўлдан берган ва ижтимоий-сиёсий ҳимояга муҳтож бўлиб қолган гуруҳлар «қулоқ», «муштумзўр» деб аталадиган бўлди. Бу — илгари берилган Лениннинг «биз кулакларга қарши очиқдан-очиқ граждaнлар уруши... олиб борамиз» деган кўрсатмасидан келиб чиққан эди. Ушбу кўрсатмага биноан ҳамда Сталин қўйган вазифадан келиб чиқиб, қулоқлар фаолиятини мутлақ чегаралаб қўйиш ва ҳуқуқларидан маҳрум қилиш жараёни энди, уларни яхлит синф сифатида батамом тугатиш сиёсатига айланиб кетди. Натижада колхозга киришни хоҳламаган ўрта ҳол деҳқонлар ҳам қулоққа тортилди.

1929 йил охирида машҳур маърифатчи Мунаввар қори Абдурашидхoнов раҳбарлигидаги «Миллий истиқлол» ташкилотининг аъзолари бирин-кетин қамoққа олинади, улардан 15 киши отиб тaнпланади ва oлтмишдан oртиғи бадарга қилинади.

Бадавлат хўжаликларнинг мол-мулкани мусoдара қилиш, эгалари ва уларнинг oилаларини узоқ ўлкаларга бадарга қилиш oммавий равишда, зўрлик билан амалга оширилди. Бу ноҳақ сиёсатга норозилик билдирган диндорлар ҳам «oммавий ҳаракатга қарши унсурлар» деб қулоққа тортилди.

Аслини олганда, «қулоқлар»ни аниқлаш учун давлат томонидан ишлаб чиқилган аниқ бир мезон йўқ эди. Шунинг учун бу ишда ҳам кампаниячилик, суиистеъмoлчилик авж oлди. Ҳатто, бирон камбағал киши «қулоқ»қа раҳми келиб, унинг тарафини олса, ундайларни ҳам сургун қилиб юбордилар, шу тарзда тез орада, «қулоқнинг думи» деган атама пайдо бўлди.

Юртимизда бошланган ва ўша давргача тарихда кўрилмаган амалиёт, яъни ўзбек деҳқонларини мажбурий равишда ёппасига «колхоз»ларга бирлаштириш ишида ҳам кўп хатоликларга йўл қўйилди, шошма-шошарлик oқибатида дастлаб турар-жойлар, уй ҳайвонлари ва паррандалар, ҳатто, мевали дарахтлар ҳам «умумий» деб эълон қилинди. Халқ

орасида ваҳима тарқалиб, уй ҳайвонларини ёппасига сўйиш бошланди. Оқибатда 1930 йилиёқ Ўзбекистонда қорамоллар сони 60 фоизга камайиб кетди⁵. Шўро ҳукумати эса буни «қулоқлар иғвоси» деб, ўз айбини уларга тўнкади.

Айни вақтда ислом дини руҳонийлари ҳам кучли таъқиб остига олинди. Уларнинг мол-мулки, ерлари тортиб олинди. Масжид ва мадрасалар оммавий равишда ёпилди. 1931 йили баҳорида ислом маърифатчилари одамлар орасида шўро тузумининг ички сиёсатидаги зўравонлик, хатолаф ҳақида варақалар тарқатади. Афсуски, тарих китобларимизда уларнинг мазмунини зикр этилмаган ва «шўрога қарши варақалар» деган қисқартма билан чекланилган (Совет даврида ёзилган асарларда қулоқларга қарши кураш оқибатида улар бошига тушган кулфатлар, уларнинг тақдири ҳақида ҳам ҳеч қандай маълумот берилмаган). Аслини олганда, совет ҳокимиятининг руҳонийларга муносабати масаласида ҳам Ленин кўрсатмаларига амал қилинган эди. Унинг илк марта 1990 йили эълон қилинган махфий мактубларидан бирида, жумладан, шундай дейилган: «Диндор руҳонийлар вакилларида қанча кўп одамни отиб ташлашга муваффақ бўлсак, шунча яхши»⁶.

Шу тариқа қулоқлар билан бирга диний уламоларимиз — мударрислар, олиму фозил кишилар, масжид имомлари ўша давр тили билан айтганда, «шўрога қарши унсурлар» ҳисобланиб, уларнинг ҳуқуқлари, турмуш шароитлари қатъий чегаралаб қўйилди. Масжид-мадрасаларни моддий таъминлаб турган вақфлар тугатилди. Шунингдек, муқаддас ҳаж сафари, закот, рўза, ҳайит маросимлари ман этилиб, улар, ҳатто мазах қилинди. Ўзтиборли диний арбоблар, шайхлар ва қори-ю муллоларга «текинхўрлар» ва «алдамчилар» деган тамга босилди.

Сургун қилинганларнинг аҳволи ниҳоятда огир кечган. Улар «ОГПУ» (Органы Государственного Политического Управления) назорати остида сақланарди. Концлагерлардан деярли фарқ қилмайдиган махсус посёлкаларга жойлаштирилган бечоралар озик-овқат билан дуруст таъминланмас, тиббий хизматдан мутлақо маҳрум эдилар. Оқибатда улар орасида турли касаликлар тарқалиб, кўплар ҳалок бўлиб кетган.

Ҳозирда 107 ёшни қаршилаган Абдурауф қори исми отахон Сибирга сургун йилларини эслаб, ўз хотираларида шундай дейди: «Вафот қилиб кетган отам катта мулло бўлгани сабаб мени 1933 йили 37 ёшимда қамоққа олдилар. Қулоққа

тортилганлар ва муллолардан икки минг кишини тўплаб Сибирга «итоб» қилинди. Магадан деган ўлкада қишин-ёзин қарағай кесдик. Овқат етишмай очликдан касаллик тарқалиб, деярли ҳар куни 50–60 киши ўларди. Кесчалари ўзимизга хандақ ковлатиб, барчасини бир жойга кўмиб юборишар эди. Ўн йил ишлаб икки минг кишидан ёлғиз ўзим қолдим. Ниҳоят, 1943 йили мени қайтариб юбордилар»⁷. (1949 йили заводда оддий ишчи бўлиб ишлаётган чоғда яна қамоққа олинади. Ниҳоят, 1956 йили – XX съезздан сўнг озод қилинган.)

Даҳрийлик зуғуми мусулмон халқимизни ўз эътиқодини яширишга ва ноиложликдан кундалик ҳаётга мослашишга мажбур қилди. Мамлакатда «худосизлар жамияти» таъсис этилиб, унинг шохобчалари жойларда динга қарши ташвиқот-тарғибот ишларини авж олдириди.

Афсуски, 1930–1932-йилларда Ўзбекистонда юзага келган мудҳиш воқеалиklar: эътиборли уламо-фозил кишиларга қарши «қизил милиция» ва совет ҳукуматининг таъқиблари, улардан омон қолганларининг қўрқув остида яширин ҳаёт кечирганлари, қамоққа олинганлари ва сургун қилинганлари, тўлиб кетган турмалардаги мудҳиш аҳвол, очарчилик туфайли юртда рўй берган ачинарли ҳолат, буларнинг барчаси, мустақилликка қадар тарих китобларимизда тилга олинмади. «Қулоқ сиёсати»нинг ҳақиқий оқибатларини акс эттирувчи архив ҳужжатлари эса яширин сақланди. Уларни илмий истеъмолга киритиш ишлари, мана, эндигина йўлга қўйилмоқда. Ўша йиллари «кўч-кўч», «қама-қама» иборалари билан шўҳрат топган мудҳиш воқеалар кўпчилик қарияларимиз хотирасида ҳамон сақланади.

30-йилларда фаол ҳаракат қилган машъум «ГПУ» ташкилотининг айбоқчилари томонидан муллолар ҳонадони тинтув қилинганда, мабодо араб ёзувидаги биронта китоб топилса, ундай шахс «шўрога ёт унсур» деб айбланар эди. Ўз даврининг олимлари бўлмиш исломий уламоларимиз жон сақлаш учун энг қимматли маънавий бойликлари ҳисобланган барча илмий-исломий китобларини қопларга солиб, қабристонларга кўмиб яширишга мажбур бўлганлар. Тинтувларда қўлга тушганларини эса «ГПУ»чилар томонидан тўплаб куйдириб юборилган. Оқибатда аждодларимиздан қолган қимматли илмий ва маънавий-маърифий бойлигимиз бўлмиш қадимий китоблар шафқатсизларча йўқ қилинди.

Тарихимиз билагонларидан, 20-йилларда совет ташкилотларида ишлаб, сўнгра ноҳақдан бирмунча йил қамоқда

ётиб чиққан андижонлик қария Олимжон Саркаров хотираларида ўшандай ҳодисалар тафсилоти сақланган эди: «Қулоқ»ни синф сифатида тугатини сиёсатига ўтилгач, жон сақлаш учун ватанни ташлаб чет элга чиқиб кетишга мажбур бўлган айрим бадавлат ва мулло-уламоларимиз Қошғар йўлидаги Эргаштом божхонасида ГПУ ходимлари томонидан тинтув қилиниб, олиб кетаётган бойликлари ва ноёб китоблари тортиб олинган. Тинтув натижасида тўпланиб қолган китоблар, Олимжон отанинг эслашича, «тоғ бўлиб кетган» ва уларга ўт кўйилиб бир гал уч кеча-кундуз ёндирилган⁸.

ВКП(б) Марказий Қўмитасининг 1930 йил 5 январдаги юқорида тилга олинган қарорида «қулоқларни синф сифатида тугатини» сиёсатини турмушга татбиқ қилиш учун маҳаллий фирқа ташкилотларига аниқ вазифалар юклатилган эди. Ўзбекистон ҳукумати ҳам мазкур топшириққа биноан округ ижроқўмларига қишлоқларни қулоқлардан тозалаш учун қатъий кўрсатмалар берган. Маҳаллий шўро идоралари «қулоқларни қишлоқлардан 2–3 ой ичида ҳайдаш» ҳақида топшириқ оладилар⁹.

Бундай маҳаллий топшириқларда қулоқларнинг ҳар қандай фаолиятига, ҳатто, кундалик тирикчилигига доир фаолиятига ҳам сиёсий тус берилиши, улар оиласи устидан қаттиқ назорат ўрнатилиши лозим, деб таъкидланади. Андижон округига қарашли Ойим қишлоқда қиш фаслида ишлаётган камбағаллар қўмитасига совуқ қотмасин учун маҳаллий бойлар ўтин тўплаб беришган. Аммо бошлиқ «сенлар бизга пора беряпсанлар» деб ўтин берганларга жабр қилган¹⁰.

Шу баҳона билан 13 та хўжалик қўшимча равишда «қулоқ»қа тортилиб, озгина ери ва иш ҳайвони мажбуран тортиб олинган, ўзлари эса кўчирилиб, бадарға қилинган. Архив ҳужжатларида уларнинг номлари ҳам сақланган: Дардақ қишлоғидан — Султонхалфа Тошбоев, Абдуллажон Матисаев, Абдурахмон Ҳамробоев, Ориф Холдорбоев, Жаъфар Абдужабборов; Тешиктош қишлоғидан — Омонбек Аҳмадбеков, Холидбува Расулов, Йўлдошхон Ҳасанбоев, Қорахўжа Ҳасанбоев; «Ойим»нинг марказидан — Йўлдош Бобохўжаев, Абдураим Абдураззоқов¹¹.

1930 йил охирида Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Кенгаши Москвадан олинган кўрсатмага биноан, жойларда

«қулоқ»ларни қайта аниқлаш ҳақида қарор қабул қилади. Ушбу қарорда ёппасига колхозлаштириш ҳаракатидан яширинган ёт унсурларни аниқлаш ва уларни камбағал хўжаликлардан ажратиб, қўшимча тадбирлар кўришни тезлатишга қаратилган қуйидагилар талаб қилинади:

- районлардан барча қишлоқларга қайтадан янги вакиллар юбориш;

- бу ишларга районлардаги «Учлик» комиссияларини¹² масъул қилиб белгилаш;

- район прокурорлари ва фирқа ташкилотларининг назоратини янада кучайтириш;

- бу ишларни 1931 йил 15 январгача тугатиш¹³.

Ушбу қарорда «уй-жойларини ижарага берганлар, йилига 150 сўмдан ортиқ фойда кўрадиган савдогарлар ҳам қулоққа тортилиши лозим. Диндор кишилар эса (яъни собиқ мударрислар, масжид имомлари, вақф мулклари мутасаддилари, сўфилар, қаландархона эгалари) «шўрога ёт унсурлар» деб топилсин» — дейилган.

Шу тарзда ВКП(б) Сиёсий Бюросининг қишлоқ хўжалигини жамоалаштиришга доир 1929 йил ноябрь ойидан бошлаб қабул қилган қарорларини жойларда оғишмай амалга оширишга қаттиқ топшириқлар берилди. Бутун Иттифоқ бўйлаб, жумладан, Ўзбекистонда ҳам инсон руҳига мутлақо ёт бўлган раҳмсизлик билан хусусий мулкдорлар синфига ҳужум бошланиб, улар қисқа муддатда йўқ қилинди.

Собиқ зиёлилар қаттиқ таъқиб қилиниб, маҳаллий раҳбарлик лавозимларига чаласавод, билимсиз кишилар кўтарилиши натижасида улар ўзларининг бошқарув ишларига яроқсизлигини яшириш учун жойларда фақат зўрлик ишлатишар эди. Оқибатда раҳбарликда турли тартибсизликлар, бузилишлар, ҳар-хил иллатлар кучайди. Туман, қишлоқларда очикдан-очик зўравонликлар бошланиб кетди. Юз берган бундай аҳвол бойлардан, айрим уламолардан ҳаёсизларча шахсий ўч олишларга йўл очиб берди, кўплаб кишилар ноҳаддан жаброна кўчириб юборилди.

Айрим хусусий мулкдорлар, пенҳадам уламолар халқ бошига тушган раҳмсизликларни кузатар эканлар, мустабид совет тузумига ичдан норозилик билдириб, қатағонлик бошланишидан аввал бойликларидан воз кечиб, она-юртни ташлаб, хорижга

чиқиб кетинга мажбур бўлди. Бу ватандошларимиз ҳам кўп жабр-ситамларни бошдан кечирдилар, уларнинг катта қисми Саудия Арабистонига бориб ўрнашди.

¹ Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Т.:Шарқ, 2001. Б.71

² В.И.Ленин о национальном и колониальном вопросе. М., 1956, стр.13.

³ Мустабид тузум мафкураси ҳукмронлик қилган совет тарихшўнослик фанида 1917 йил октябрдаги давлат тўнтариши «улуг октябрь социалистик инқилоби», унга қарши кўтарилган озодлик ҳаракати эса «босмачилик» деб аталди. Аслида, бу ибора советларга қарши кўтарилган озодлик ҳаракатининг моҳиятини сохталаштириш ниятида коммунизм мафкурачилари тазйиқчи билан муомалага киритилган эди.

⁴ Ўзбекистон ССР тарихи. Бир жиллик. Тошкент, Фанлар академияси нашриёти, 1958. -540 б.

⁵ Ўзкомпартия тарихининг очерклари. Тошкент, 1964, -241 б.

⁶ КПСС МК ахборотлари, 1990, 4. -192 б. Мақтубни марказқўмга Ленин 1922 йил 19 мартда юборган, лекин у эълон қилинмаган.

⁷ Абдурауф қори буваннинг Андижон вилоят телевидениссига Қарияларни қадрлаш йилига бағишлаб 2002 йил 16 январдаги кўрсатувда айтган хотирасидан.

⁸ Олимжон Саркаров атоқли ўзбек адиби Комил Яшиннинг тоғаси бўлиб, 1930 йиллари чегара томонларда хизмат қилган ва воқеани ўз кўзи билан кўрган. Муаллиф О.Саркаров билан кўп суҳбатда бўлган эди. У киши 1970 йили 81 ёшида вафот қилган (Аллоҳ раҳмат қилсин).

⁹ Ўзбекистон Марказий Давлат архиви (МДА), Ф. 86, рўйхат 1, иш № 5618, 48 в.

¹⁰ Андижон вилоят давлат архиви. Ф. 16, 1-рўйхат, иш № 3, 61 в.

¹¹ Ўша жойда.

¹² «Учлик» комиссияси халқ орасида «тройка» номи билан машҳур бўлиб, барча районларда ижроқўм раиси, молия бўлими бошлиғи, пахта ва дон тайёрлаш қўмитаси вакилидан иборат бўлган. Комиссияга қулоқ ва диндор кишиларга нисбатан қатъий чоралар кўриш учун фавқулодда ваколатлар берилган эди.

¹³ Ўз.Р МДА, Ф. 837, 1-рўйхат, иш № 9, 10 в.

II БОБ

ХАЙР ЭНДИ, ОНА-ЮРТ!

Ватанимиз тарихининг ҳали ўқилмаган боблари ёки чала ўқилиб, одилона ҳулосалар қилинмаган қисми анчагина. Жумладан, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, комфирқа ва шўро ҳукумати томонидан «қулоқ»қа тортилиб, сургун қилинганлар тақдири, қамоқхоналарда, ўзга юртларда чеккан азоблари, муҳожирликни ихтиёр этишга мажбур бўлган юртдошларимизнинг аянчли саргузаштлари тарихи ҳалигача тўлиқ ёритилмаган.

Мамлакат бўйича «қулоқ» қилинганлар ва «шўрога ҳақсиз» ҳисобланганларнинг умумий сонини аниқлаш ҳам анча мушкулдир. Россия телевидениесининг 1995 йил май ойи бошларида берган ахборотига қараганда, собиқ СССР бўйича шахсий хўжаликлари тугатилиб, ўзлари «қулоқ» қилинганлар сони 15 млн. кишини ташкил қилади. «Агитатор» журналида ёзилишича, улардан икки млн.дан ортиғи қамалган ва отиб ташланган¹.

Аммо Ўзбекистон бўйича буни аниқлаш, таъкидлаб ўтилганидек, ҳозирча мушкул иш, бу ҳақдаги тадқиқотлар энди бошланди. Яқинда эълон қилинган маълумотда айтилишича, 1934 йилгача бутун Ўрта Осиё бўйича хорижга чиқиб кетганлар 900 мингдан ортиқ.² Бизнинг тахминимизча, 1930–32-йиллардаги жумҳурият аҳолисининг сони ва таркиби, шунингдек, диний эътиқоди ҳисобга олинса, Ўзбекистондан «қулоқ» деб бадарға қилинган давлатмандлар ва «шўрога ҳақсиз» деб тамға босилган ислом дини уламолари билан қўшиб ҳисобланганда, уларнинг сони 1 миллиондан ортиқ. Зеро, Ўзбекистонда азалдан суғорма деҳқончилик ривожланган ва шаҳарлар турли ҳунармандчиликка бой бўлгани сабабли ўзига тўқ хўжаликлар кўп бўлган. Шунингдек, Мовароуннаҳрда ислом динимизнинг тарихий томири мустаҳкам эди. Шунинг учун бадарға қилинганлар орасида ажойиб уламолар — собиқ қозилар, мударрислар, имомлар, мураббитлар қорилар ва бошқа диний вазифадорлар ҳам кўп эди.

Биз кўрган бир архив ҳужжатида Фарғона вилоятининг айрим туманларидан 1931 йилнинг бошида «қулоқ» қилинган хўжаликлар сони берилган. Унда кўрсатилишича, Андижон

туманидан 1350 хўжалик, Жалақудуқ туманидан — 380. Избоскандан — 716, Марҳаматдан — 320, шунингдек, Норин, Марғилон, Наманган, Чуст, Попдан, ҳаммаси бўлиб 2740 хўжалик қулоққа тортилган. Ахборотда 15 та тумандан 8500 га яқин оила «қулоқ» деб кўчириб юборилгани ҳақида маълумот берилган³. Бу маълумотга вилоятнинг Қўқон атрофи туманлари, шунингдек, Қўрғонтепа, Хўжабод, Пахтабод каби ҳаммаси бўлиб ўнга яқин туманлардаги қулоқлаштирилганлар сони кирмаган. Бунга яна барча шаҳарлардаги савдогарлар, дўкандорлар, йирик ҳунарманд-косиблар, шунингдек, диний хизматдаги фуқаролар қўшилса, бу кўрсаткич бир неча баробар ортади. 1932—33-йилларда қўшимча «қулоқ» қилинганлар сони ҳам жуда кўп. Буларнинг барчаси ҳисобга олинса, шунингдек, 20 йиллардан бошлаб отиб ташланганлар сони ҳам қўшилса, қулоқ сиёсати қурбонларининг сони бир нечага етади.

1931—1932-йиллардан «қулоқ» сиёсати қурбонларининг бир қисми хорижга чиқиб кета бошлади. Муҳожирликни ихтиёр қилган бундай фуқаролар орасида «шўрога ҳақсиз» (яъни фуқаролик ҳуқуқидан маҳрум қилинган), «ёт унсур» деб ҳисобланган ислом дини уламолари, имому мударрислар ва бошқа диний хизматчилар ҳам анчагина бўлган.

Саудия Арабистонидан ватандошлар билан ўтказилган суҳбатларда шу нарса маълум бўлдики, юртдан кетиб «бухорийлар» сифатида танилган уламоларнинг аксариятини Фарғона водийсининг шаҳар ва қишлоқларидан борганлар ташкил қилади. Самарқанд ва Бухородан келганлар ҳам анчагина. Ҳозирда улар исмидан сўнг туғилган жойи номидан келиб чиқиб «Андижоний», «Намангоний», «Хўқандий», «Марғилоний», «Самарқандий», «Шаҳрисабзий» каби нисбаларни фахр билан тилга олишади.

Фарғона водийсидан хорижга асосий йўл Ўш шаҳридан шарқдаги «Эргаштом» домини орқали ўтган Қошғар йўли эди. Бу йўл қадимдан савдо-қарвон йўли ҳисобланган. Шўро ҳукумати сиёсатидан беғиб хорижга кетганларнинг асосий қисми шу йўл орқали Хитойнинг Шинжон-Уйғур ўлкаси томон юринган ва дастлаб чегарага яқин бўлган Қошғар ёки Ғулжа шаҳарларида тўхташган.

Ўзбекистоннинг жанубий вилоятларидан кетганлар эса, Амударё орқали Афғонистонга ўтишган. Бундан ташқари.

Фарғона водийсидан ўша йиллари Тожикистоннинг тоғли ўлкаси — Кўҳи Бадахшон томонга қочиб борганлар ҳам кўп бўлган. Кейинчалик улар ҳам Амударёдан ўтиб Афғонистоннинг шаҳар, қишлоқларида жон сақладилар. Аммо бу сув йўли ўта хавфли ва ташвишли эди. Ҳам чегарачилар, ҳам ГПУ ходимлари ва уларнинг айғоқчилари дарё бўйларида, тоғ йўлларида пистирма қўйиб «қочоқлар»ни пойлашар, қўлга тушганларни эса аёвсиз отиб ташладилар. Шунга қарамай, шўро зулмидан озор чекканлар, кўп машаққатлар билан бўлса ҳам, виждони ва диний эътиқодларини асраш учун мана шу хатарли йўللардан ўтиб, жон сақлаб қолишган. Улар, асосан, қеч куздан бошлаб йўлга чиқиб, асосан, қиш фаслида тунда юришган.

Муҳожират тарихи ҳали ёритилмагани сабабли, ватандошларимиз бошига тушган кулфатлар, йўл азоблари, қўлга тушгандаги қийноқлар ва уларнинг аянчли ҳаётлари ҳақида, афсуски, ёзма маълумотларга эга эмасмиз. Мудҳиш воқеаларга бой бўлган бу тарихни фақат хотиралар орқалигина тиклаш мумкин. Биз Саудия Арабистонига қилган сафарларимиз чоғида кўп ватандошлар билан бу ҳақда суҳбатлашдик, сўзларини магнит тасмаларига муҳрлаш, кундаликлар ёзини орқали ватандошларимиз дилларида чўкиб қолган ёрқин хотираларини «тирилтирдик» ва тарихнинг мажхул саҳифаларини «ўқий» бошладик.

Биз келтирган қуйидаги хотиралар шу тарзда тўпланган бўлиб, уларда Қошғарга элтадиган «Эргаштом» йўлининг азоблари ва шу йўлдан кетиб жон қутқазган айрим ватандошларимизнинг хавф-хатарга тўла ҳаёти тасвирланади. Суҳбатдошларимиз фикрича, шу хотиралар мисолида бошқа ватандошларимизнинг бошига тушган аччиқ саргузаштларни ҳам тасаввур қилиш мумкин. Афсус ва надоматлар бўлсинки, ҳаётлари азоб-уқубат билан тўлиб-тошган ватандошларимизнинг кўпчилиги вафот этишган. Суҳбатдошларимиз уларни кўз ёши билан эсга оладилар.

1-§. Мўминжон Исмоилжон ўғли Андижоний ҳикояси

— Шўронинг «қулоқ» сиёсати жорий қилиниб, барча ер-мулки борлар, савдогар-дўкондорлар, забардаст муллолар ва уламоларни таъқиб остига олиш бошланди, — деб ҳикоясини бошлайди бу ҳамюртимиз. Ўшанда Андижон шаҳридан «қулоқ»

деб топилганлардан бири Мўминжон аканинг катта оталари бўлмиш Мулла Қурбонали эди. У киши шаҳарнинг «Чуқур масжид» (ҳозирги Бобур) маҳалласида истиқомат қиларди. Мулла Қурбонали бадавлат бўлиб ўз даврининг алломаси Сомий халфа домладан таълим олган. Шу билан бирга, табиатан мулойим, саховатли ва хушфеллиги билан Андижонда танилган эди. Унинг Абдуллажон, Абдуқайюм, Исмоилжон ўғиллари ҳам қўли очик, отаси каби ўзгаларга меҳрибон йигитлар бўлиб тарбияландилар. Бирлари дўкондор, бири баззоз ва бири косибчилик қилар, нисбатан ёш бўлсалар ҳам шаҳарда ўз ўрнига эга бўлган оилали кишилар эди. Исмоилжон янгичага ўқишга интилиб, ўша йиллари урф бўлган «Нўғай мактаб»ида ўқиб, рус тилини ўрганган ва муомалада ишлата биладиган ёш иқтидорли савдогарлардан бўлиб, Андижоннинг Далварзин қишлоғидан уylanган эди.

Бизнинг суҳбатдошимиз, мулла Қурбоннинг набираси, яъни мазкур Исмоилжон ўғли Мўминжон ҳам (у киши 1923 йили туғилган) 1930–31-йиллари мактаб ёшига етиб, латин алфавитида эндигина уч ой ўқиганида, оиласида беҳаловатлик бошланди. Отаси Исмоилжон Тошкент, Самарқанд, гоҳо Қошғар томонларга савдо иши билан бориб турарди. Шунинг учун ҳам 20-йилларда шаҳарнинг саводли, кўзи очик, шўро сиёсатининг асл моҳиятини касбдошлари орасида тушуниб етаетган зиёли кишилардан ҳисобланарди. (Ўшандай зиёлилар «ёт унсурлар» деб 1937 йилда қамоққа оlingани ўлкамиз тарихидан маълум).

Комфирқа ва шўро ҳукуматининг қулоқлаштириш зугуми авж ола бошлаганда Исмоилжон Қошғар сафарида эди. Андижонда касбдошларини ҳибсга олишлар бошланганини ўша ерда эшитган ва Андижонга — дадасига хат ёзиб, оила-аъзолари билан Қошғарга келишни таклиф қилган, ўзи эса Андижонга қайтмаган.

Мулла Қурбонали 1932 йили куз кунларининг бирида хуфя тарзда Андижондан Ўшга келади ва шу бўйи уйига қайтмайди: чорвачилар билан қўшилиб, Чигирчиқ довонига боради. У ерда яшириниб юрган ўшлик айрим бадавлат одамлар билан бирга тунда Гулча қишлоғи томон ва ундан Сўфиқўрғонга йўл олади. Улар кундузи яшириниб, тунда йўл юришар эди, чунки ГПУ айғоқчилари Эргантом йўллари бўйлаб доимо изғиб юришар, қўлга тушганларни «қочоқ» ҳисоблаб, отиб ташлашарди.

Мулла Қурбонали шу тарзда яшириниб юриб, Эргаштом дово­нига етиб боради. Уйғуристоннинг Қошғар чегараси бу ердан яқин эди. Бир неча кун тоғларда яшириниб ётгач, бир гуруҳ ўзига ўхшаш «қочоқлар» билан бўрон ва қаттиқ ёғингарчилик бўлган тун қоронғусида Қошғар чегарасидан эсон-омон ўтиб олади.

Андижондаги Мулла Қурбонали оиласи эса бундан бе­хабар, «Ўшга кетган» деб уни кутишаётган эди. Бунинг устига уни «ёт унсур» деб маҳаллий ҳуку­мат қидиртираётган, оилада хижолатчилик ва ташвиш бошланади. Уйларини ай­ғоқчилар бутунлай талаб кетишади.

Ниҳоят, 1933 йил бошида Қошғардан хушхабар келади: Мулла Қурбонали оила аъзоларига ўзи ҳақида хабар қилиб, уларни ҳам дарҳол сафар тараддудини кўриб, йўлини қилиб Қошғарга келишларини сўрайди. Бу, албатта, оила аъзо­лари учун кутилмаган «таклиф» эди. Йўл харажатлари учун маб­лағ керак, яқинда уйлари тинтув қилиниб, яроқли мол-мулкларини олиб чиқиб кетишган. Дард устига чипқон деганларидек, ўша (1933) йили ўғли Исмоилжоннинг хотини бандачилик қилиб, мотам маросимлари эндигина ўтган эди. Аммо сафардаги Исмоилжоннинг бу мусибатдан хабари йўқ. Хайрият, Мулла Қурбонали ўғлининг дарагини Қошғардаги андижонликлар саройидан топди. Ота-бола кўришиб, оила аъзоларини Андижондан келишини кута бошлайдилар ва Қошғарнинг «Дўнг масжид» маҳалласидан чоққина бир ҳовлини ижарага олдилар.

Мулла Қурбоннинг Андижондаги катта ўғли Абдуллажон ҳам отаси таклифига биноан сафар тараддудига тушади. Тайёргарликни тезлатиш керак, чунки Мулла Қурбонни излаётган шўро ҳокимияти уларга зарар етказиб қўйишлари мумкин. Лекин куз фаслини кутишдан бошқа чора йўқ. Чунки Эргаштом орқали Қошғар йўли хуфялар учун куз-қиш мавсумида нисбатан хавфсиз бўлар эди: ёғингарчилик бошланиб, қаттиқ шамол ва бўрон авж олар, ўшанда чегара постларидан тунда ўтиб олишга имкон бўларди. Мулла Қурбоннинг фарзандлари маслаҳатлашдилар, фақат Абдуқайюм онаси билан ота эшигини очиб қоладиган бўлди.

Ниҳоят, 1933 йил куз ойларининг бошида катта ўғил Абдуллажон хуфя сафарга отланди. Абдуллажон ўзининг тўрт ўғли ва чақалоқ қизи, шунингдек, укаси Исмоилжоннинг уч

ўғли — гўдак болалар — Мўминжон, Олимжон ва Азизжонларни ҳам олиб саҳар пайти йўлга чиқади. Ёпилган кулча нонларни майдалаб, тут толқонлар билан бирга бир эшакка юклашади. Андижондан Ўшга, ундан Чигирчиқ довонини ошиб, Гулча, ундан Сўфиқўрғонга ўтишади ва бир ой деганда, эсон-омон Эргаштомга етиб келинади. Ҳам сиёсий, ҳам табиий об-ҳаво шароитини кутиб, хавф-хатарли бир неча кунни ўтказадилар. Ҳаво совуқ, озиқ-овқат танқис, бунинг устига беҳаловат кунлар — ҳар кун айғоқчилар ташвиши, қўлга тушганлар эса беаёв отилади.

Йўллардаги қийинчиликларни, хусусан, Сўфиқўрғондан Эргаштомгача бўлган тоғ йўллари азобини, ГПУ айғоқчиларидан яшириниб ўтказган кунлар ва тунларни Мулла Қурбоналининг Саудия Арабистонида истиқомат қилаётган ва ҳозирда қариб қолган набиралари — Исмоилжон ўғли Мўминжон ва Олимжон ҳамда Абдуллажон ўғли Комилжонлар (шояр Тошқин) ҳанузгача ҳаяжон билан эслайдилар, ёшликдаги хотираларини ҳаётларининг мудҳиш ва энг ташвишли кунларидан бири сифатида умрбод сақлайдилар.

Улар юкларини эшакка ортиб, кетидан ўзлари пиёда юришарди. Одамлар бир-бири билан ҳамкорлик қилиш учун 8–10 тадан бўлиб тунда йўлга чиқишарди ва Қошғар йўлидан адашмаслик учун онда-сонда уйи бор маҳаллий қирғизлардан «йўлбошчи-қоровул» ёллашарди. От ва эшаклар юришидан шарпа чиқмаслик учун, ГПУ айғоқчиларидан эҳтиётлик чорасини кўриб, улов туёқларини кигиз парчалари билан ўраб боғлаб қўйишарди. Саҳарга борганда гуруҳ-гуруҳ бўлиб тўхташар ва қуюқ дарахтзор ёки йўлдан четдаги панароқ тоғ канорасида кун бўйи яшириниб ўлтиришар, тун яримга оққанида эса, яна йўлга чиқишар эди. Эсон-омон «Кўксув» постидан ўтиб олсалар, кўнгил бироз тинчийди. Негаки, Кўксув катта дарё бўлиб, кўприкдан ўтиш ҳам хавфли, ҳам барча йўловчиларни ўша ерда обдон текширишар эди. Шу тариқа бир ҳафта — ўн кун давомида тунда йўл юришиб, Қошғар чегарасига етиб келинади, «Кўксув» постидан ва чегарадан ҳам эсон-омон ўтиб олишади.

Қошғарга кирганларида аллақачон қиш совуғи бошланган эди. Захирага ёпиб, қуришиб олинган кулча нонлар ва тут толқонлар ҳам тугаган. Биринчи вазифа — отани қидириш ва бошпана топиш керак. Буларнинг йўлга чиққани ҳақида хабар топган Мулла Қурбон Раҳмон дўппифуруш деган бир

кадрдонининг ўғлини Исмоилжон билан қўшиб, уларни кутиб олишга чиқаради. Улар ота билан эсон-омон учрашадилар.

Катта ота ўз «меҳмонлари»ини — ҳаммаси бўлиб 7—8 кишини шаҳар ичидаги «Дўнг масжид» маҳалласидан сотиб олган кичик ҳовлига жойлади. Ўшанда, ушбу саргузаштларни каминага ҳикоя қилиб берган Мўминжон ака 9—10 ёшларда, амакиси Абдуллажоннинг ўғли Комилжон эса 4—5 ёшларда эди.

Ака-ука Исмоилжон ва Абдуллажонлар Қошғардаги савдо дўконларига аввал сотувчи бўлиб ишга жойлашадилар, сўнгра ўзлари дўкон очиб, иш бошлашади. Исмоилжон хотини вафот этганини эшитгач, удумга кўра дуо-фотиҳалар ўтказишади, олти ойдан сўнг, Қошғарга бориб қолган бир ўзганликнинг қизига уйланади.

Отаси Мўминжонни 1933 йили шу ерга қўқонлик Мамасиддиқ деган домлага ўқишга беради. Кейинчалик у дунёвий мактабга ҳам қатнади. Бир йилдан кейин амакисининг ўғли Комилжон ҳам мактабга боради.

Бироқ ўша йиллари Қошғар, умуман Уйғуристон ҳам нотинч эди: Шинжон-Уйғур ўлкасининг меҳнаткашлари Хўжа Ниёзхожи ва Махсутохунлар бошчилигида озодлик кураши бошлаган эдилар. Қўзғолонга Шарифхон бошлиқ қозоқлар, шунингдек, қирғизлар, тунгонлар ҳам қўшилганди. СССР эса ўз ташқи сиёсатида ушбу ўлкани Хитойнинг ажралмас бўлаги деб ҳисоблар эди⁴.

Агарда уйғурларнинг ушбу озодлик ҳаракати ғалаба қилгудай бўлса, у ҳолда, СССР тасарруфидаги собиқ Туркистон, яъни Ўрта Осиёнинг шарқий чегарасида янги, мустақил Уйғуристон давлати пайдо бўлиши эҳтимоли бор эди. Бу, албатта, шўро сиёсатига тўғри келмасди. 1933 йилга келиб, Уйғуристонда озодлик ҳаракати анча кенгайди. Шинжон-Уйғуристон ўлкаси ерларининг деярли 80 фойизи, жумладан, ўлканинг бутун жануб қисми озод қилиниб, ҳокимият қўлга олинганди⁵. Бу «нохуш» ҳаракатларга қарши Гоминдан ҳукумати фавқулодда чоралар кўради.

1933 йил апрел ойида генерал Шен Ши-цай Урумчи вилоятида ҳокимиятни қўлга олиб, Совет Иттифоқи билан дўстона алоқалар ўрнатади⁶. Сталин бошлиқ шўро ҳукумати ҳам Хитой давлати билан ҳамкорликда озодлик ҳаракатларини дарҳол бостириш учун чоралар кўриши табиий эди.

Ўшандек чора кўрилди ҳам: уларнинг биринчиси Ўзбекистондан хуфя тарзда Уйғуристонга ўтаётган «қулоқ» ва «шўрога ҳақсиз» унсурларни маҳаллий халқларнинг озодлик ҳаракатига қўшилиб кетмаслиги учун кўрилган тadbир бўлди. Совет ҳукумати ГПУнинг маҳаллий халқдан чиққан ходимларини Уйғуристонга юборди. Хотираларга қараганда, уларнинг айримлари ўзларини гўё ноҳақ «қулоққа тортилган»дек кўрсатадилар ва шўро ҳукуматидан озор чекканлар билан «дўстлашиб», чегарадан бирга ўтишарди. Қошғар, Ғулжа каби қочоқлар энг кўп тўпланган шаҳарларда ГПУ жосуслари (сўнг НКВД жосуслари) ўз қон-қариндошларини қўзғолонларга қўшилиб кетмасликлари учун улар орасида яширин тарзда қўпоровчилик ишлари олиб боришади.

Ниҳоят, Хитой ҳукумати СССР билан махфий тарзда келишгач, қўзғолончилар ҳукумати ағдарилади. Қўлга тушганлар, хусусан, уларнинг раҳбарлари, ўта қаттиққўллик билан жазоланади.

Саудия Арабистониди истиқомат қилаётган ватандошларимиз орасидан Уйғуристондаги воқеаларни ўз кўзи билан кўрган ва қўзғолон мададкорлари ҳисобланиб, жазодан тасодифан кутулиб қолганлар бу воқеалар ҳақида ҳаяжон билан сўзлашади. Ватанни мажбуран тарк этиб, тинчлик излаб хавотирликда Фарғона водийсидан келган айрим ватандошларимиз ҳам турли жазоларга тортилган. Сабаби — қардош уйғур халқининг озодлик ҳаракатига ҳамдардлик билдиришган.

Бунинг устига, қўзғолончилар орасида ҳам ўзаро келишмовчиликлар юз беради. Оқибатда минглаб одамлар ўлдирилади. Афсуски, озодлик истаб бу ўлкага бориб қолган юртдошларимиздан ҳам анчагина қисми шулар қаторида шаҳид кетган. Ниҳоят, маҳаллий халқларга бирмунча ён беришлар билан қўзғолон бостирилади.

Шуни ҳам айтиш керакки, айрим ватандошларимиз — шароитни тушунмасданми ёки маҳаллий халққа вақтинча ён берилганидан фойдаланибми — тирикчилик учун Қошғарда ва Ғулжада милиция отрядларига ишга киришган. Улардан икки-учтаси Саудия Арабистониди ҳамон ҳаёт, жуда ҳам қартайиб қолишган. Улар билан суҳбатлашганимди, ўзлари иштирок этган воқеаларни хижолат бўлиб эсладилар.

Сухбатдошимиз Мўминжон аканинг отаси Исмоилжон анчагина саводхон, мустақил фикрлайдиган, кўзи очиқ киши бўлгани учун уни Қошғар банкига ишга қабул қиладилар. Ҳалол ишлагани сабаб ўзбекларнинг Урумчида чақирилган йиғинига ҳам Қошғардан у кишини вакил қилиб юборадилар. Аммо қайтиб келганида «қўзғолонга хайрихоҳ бўлган» деб ишлаётган лавозимидан бўшатишади ва жосуслар игвоси билан қамашади. Ўғли Мўминжон эса 8-синфда ўқиётганида мактабдан ҳайдалади. Исмоилжон 33 ой давомида қамоқда ётади. Кейин маълум бўлишича, уни «инглизлар жосуси» деб гумон қилишган экан. Шунинг учун қамоқда ҳам уни кўп қийноққа соладилар. Ниҳоят, ҳақиқат аниқланиб, 1939 йил охирида Исмоилжон оқланади ва яна тижорат ишига ўтади.

Бу орада Иккинчи жаҳон уруши ҳам бошланиб кетади. Мўминжон ўқишни ташлаб, отасининг тижорат ишларига қарашади. Амакиси Абдуллажоннинг ўғли Комилжон эса, уйғур мактабини битириб, 1947 йили Урумчи дорилфунунига ўқишга кирази. Бироқ уруш йиллари Уйғур автоном ўлкаси яна алғов-далғов бўлгани сабабли (бу 1944 йили Алихонтўра бошлиқ мустақиллик учун иккинчи марта бошланган ҳаракат билан боғлиқ эди) ака-укалар оиласи билан Қошғардан Покистонга кетишга мажбур бўлдилар. Маккада истиқомат қилувчи Сафоҳон Марғилонийнинг хотирасига қараганда, ватандошларнинг Қошғардан чиқиб кетишига сабаб — СССРнинг Қошғардаги консуллиги муҳожирларни шўро фуқаролигига мажбуран қабул қила бошлагани эди. Бу эса уларни СССРга қайтариб юбориш ва жазога тортиш дегани эди. «Ўшанда дадамга — тиз чўкиб яшагандан кўра, тик туриб ўламиз, деганман», — деб эслайди Мўминжон ака.

Шундай қилиб, элликдан ортиқ ўзбек муҳожирлар оиласи Қошғардан Покистон томон юришган. Улар Тошқўрғонга, сўнгра «Қўшбел» довонидан ўтиб, Гиргитга, ундан Читралга ўтишган ва «Дир» довони орқали Равалпиндига келишган. Равалпиндидан эса автомашинада Карочига келиш мумкин эди. Мўминжоннинг амакиси Абдуллажон ака ўғли Комилжон ва Мўминжоннинг укаси Олимжон билан бирга уччовлари Кашмир томон юриб, йўлдаги Бандипур қишлоғида қолишган. 1948 йили Кашмирга келишган ва бу шаҳарда 7 ойча туриб қолишган. Бу орада Абдуллажон ака яна Қошғарга

қайтиб кетган. (Бу кишига Қошғардан қайта ҳижрат қилиш насиб бўлмади ва мусофир юртда оламдан ўтди.)

Олимжон ва Комилжонлар ҳам Кашмирдан Карочига келишади ва бу ерда бир йил истиқомат қиладилар. Ўшанда Комилжон тиш техниги касбини эгаллаш учун ўқишга кирган⁷.

Ниҳоят, 1949 йили муборак ҳаж сафарига отланишиб, Карочи — Жидда теплоходиди 13 кун деганда Саудия Арабистонига етиб келадилар. Катта оталари Мулла Қурбон илғарироқ — 1947 йилиёқ ҳаж сафарига жўнаб, бир йилдан сўнг шу ерда вафот қилган.

Мана, 55 йилдирки, Мулла Қурбон авлодлари Саудия Арабистонида истиқомат қилишади. Неча ўн минглаб одамларнинг Ватандан жудо бўлиб, бундай дарбадарликда, саргарлонликда юришлари халқларнинг ўрта асрларда бўлиб ўтган кўчишларини эслатади. Фарқи шуки, ўтмишда халқлар тирикчилик учун, ҳеч кимнинг тазйиқисиз, ихтиёрий равишда кўчганлар. Юртдошларимиз эса ўз уй-жойларини, киндик қони тўкилган шаҳар, қишлоқларни шўро ҳукуматининг халқимиз бошига солган зулми, тараққиётга зид бўлган сиёсати туфайли ташлаб кетишга мажбур бўлдилар.

Суҳбатдошимизнинг отаси Исмоилжон ака, юқорида айтилганидек, ҳушёр, замон талабларини англай биладиган киши бўлгани сабаб, ўгли Мўминжонга ҳунар ўрганишни маслаҳат беради. Аллақачон тиш техниги мутахассиси бўлиб ишлаётган амакиваччаси Комилжон Тошқин каби Мўминжон ҳам шу касбни эгаллайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Исмоилжон ака ҳам ўгли Мўминжон ва Комилжон ҳам кўп ватандошлар қатори, Туркистоннинг шўролар зулмида, унинг даҳрий тузуми ҳукмронлигида абдий қолиб кетмаслигига ишончлари комил эди. Афсуски, Ватанда ҳукм сурган шўро ҳукуматининг тескари сиёсати узоқ давом этиб, истиқлолни кўриш кўпчилик юртдошларимизга насиб қилмади. Исмоилжон ака ва аҳлияларининг тупроғи Саудия Арабистонида қолиб кетди. Ватандошларимиз ушбу мамлакат ва унинг ҳалқидан ёмонлик кўрмадилар.

Шу аснода Комилжон — шоир Тошқин ҳақида қуйидаги маълумотни айтиб ўтиш жоиздир. Қошғардаги уйғур мактабларида таълим олган йилларданоқ (1936—1947) унинг

адабиётга, айниқса, шеърятга бўлган истеъдоди ниш бера бошлаган эди. Ўқувчилик йиллари қатор шеърӣ машқлар ёзади. Уйғур тилида чоп этилган Навоӣ, Фузулий ғазалларини ўқийди. 1947 йили Урумчи дорилфунунига ўқишга кирганидан сўнг бундай улўғ шоирларга эргашиб ғазаллар ёза бошлайди. Бироқ тақдир у кишига тиш техниги касбини насиб қилган экан — шу йўлдан кетди. Лекин бир вақтнинг ўзида шеърӣ машқларини ҳам давом эттирди.

Комилжон кейинчалик она-Ватандан жудо бўлиб, муҳожирликка маҳкум этилганларнинг руҳий кайфиятларини чуқур англаб, она-юрт фироқида ёнган ҳис-туйғуларини ўз ғазалларида нозик бадий тасвирлар воситаси билан моҳирона ифодалаб берди. Натижада, Комил Андижоний-Тошқин таҳаллуси ила ўзбек шоири сифатида эътироф этилди.

Суҳбатдошимиз Мўминжон ака ҳақида яна шуни айтиш керакки, у киши мамлакат пойтахти Риёз шаҳрида истиқомат қилади. Узоқ йиллар тиш техниги касби билан шуғулланди. Тўрт ўғил ва бир қизнинг отаси, йигирмадан ортиқ неварачевараларнинг бобоси, пири бадавлат киши. Аҳлиялари Марғилондан. 1991 йилдан буён деярли ҳар йили киндик қони тўкилган Андижонга ва Марғилонга келишиб, Ватанни зиёрат қилиб кетадилар. Улар қалбида ҳеч нарса билан тўлғазиб бўлмайдиган катта бир кемтиклик бор. У — Ватан фироқи.

2-§. Сафохон Жалолхон Марғилоний ҳикояси

У киши билан биринчи суҳбатимиз 1991 йили Андижонда, илк маротаба Ватан зиёратига келганларида бўлиб ўтган. Сафохон ака Марғилонда таваллуд топгани, ҳозирда эса Маккада истиқомат қилиши каминага ўшанда маълум бўлган. Сафаримиз чоғида у киши билан кўп марта учрашдик. Ҳар гал суҳбатлашганимизда мен у кишининг диққатини асосий мақсад — оиласининг муҳожирати тарихига бураман, бир неча марта кейинги учрашувларимизда ҳам асосан ушбу мавзуга урғу берар эдик.

Сафохон ака кенг маълумотли одам. Ҳар сафар суҳбат мавзуини олис тарихдан бошлайди: Туркистонда мавжуд бўлган учта мустақил давлат, яъни учта хонлик ўртасидаги келишмовчиликлардан, бунинг оқибатида келиб чиққан ўзаро уруш-жанжаллардан чоризм ниҳоятда усталик билан

фойдаланди, — дейди Сафохон ака. Чор армиясининг бостириб келишига, Кавказда бўлганидек, кўп ҳам қаршилик кўрсатилмади. Саййид Шомил гарчи енгилган бўлса ҳам, 40 йил кураш олиб борди (Кавказ халқларининг Шомил бошлиқ кўзғолони назарда тутилмоқда — С.Ж.). Бизда бунақаси бўлмади, афсус, — дейди Сафохон ака. — Бунинг устига Скобелевга ўхшаган ўта бераҳм қотиллар юртимизга ҳоким тайинланиб, халқимизнинг кўзини очирмади, бошига доим муштраб турди. Тўғри, Собир халфа ўғли Дукчи Эшон халқ норозилигини ифодалаб, кўзғолон кўтарди, лекин у енгилгач, чор подшоҳи жаллодлари жуда ҳам бераҳмлик қилишди. Натижада ҳамма писиб қолди, халқнинг Чоризмдан норозилиги алангаси ўча бошлади. 1916 йилги «Мардикор олди» тўполони ҳам узоққа бормади.

— 1917 йили, — давом этади Сафохон ака, — Русияда давлат тўнтариши юз бериб, шўролар ҳокимияти ўрнатилгач, улар «босмачи» деб атаган мард ўғлонларимиз озодликни қўмсаб, оёққа турдилар, большевойларга тиш-тирноғи билан қарши чиқдилар. Аммо ўтган ярим аср мобайнида юрак олдириб қўйган халқ довдираб қолди. Оқибатда Мадаминбек каби мард, фидойи ўғлонларимиз курашиб, эзгу мақсадларига етолмади, большевойлар зўравонлик билан юртимизда ўз ҳокимиятини ўрнатди. Уларнинг ташвиқотчилари шўро ҳукуматини оғиз кўпиртириб мақтадилар. «Сопини ўзидан чиқариб» деган ҳийла билан айрим ўзимизникилар ҳам бу ишга тортилди. Барча иш, юрт сўраш «қизиллар» қўлига ўтиб кетди. Муҳаммад Бухорийлар, Нақшбандлар, Яссавийлар, Хожа Аҳрори Валий, Махдуми Аъзам каби Шарққа донғи кетган улуғ зотлар юрти бўлмиш азим Туркистонда динни умуман тап олмайдиган даҳрийлар ҳукмронлиги ўрнатилди. Эл-улусдан барака кетди. Халқнинг имон-эътиқодига путур етди.

Шундай сўзлардан кейин Сафохон ака жим бўлиб қолди. Бир пиёла чой ичгач, ёнидан рўмолча олиб юзини, кўпроқ кўзойнаги остидан кўзларини артди, бошқа гапиролмади.

Ушбу суҳбатга 1996–97 йилги илмий сафарларимизда яқун ясалди. Ҳар гал Саудия Арабистонига борганимда, аввало, умра амалларини бажарганимдан сўнг дарҳол Сафохон акага кўнглироқ қилардим.

Мана, бу сафар у кишининг ўн қаватли хусусий «доми»нинг тўққизинчи қаватида меҳмондамиз. Ватандошларимиз шоир

Комил Тошқин, тижоратчи Абдуллажон Туркистоний (у киши андижонлик машхур Аҳмадбек ҳожининг набираси), Олимжон ака Тоифдан, Мўминжон ака пойтахт Риёздан таклиф қилинган. Сафохоннинг катта акалари Тўраҳон ака эса Макканинг ўзидан. Ўша куни мен шу ерда тунаб қолдим. Ниятим — муҳожират тарихи хусусида Сафохон акалар оиласининг Марғилондан чиқиб кетиши тафсилотларини ёзиб олиш эди.

Ниҳоят, мақсадимни айтиб икки йил олдин бошланган суҳбат мавзуини ёдларига солдим. (Бу кишининг ўзи ҳам эътироф қилган феълларидан бири — бирон воқеа ҳақида сўзласалар, гапга берилиб кетганидан, кўпинча, суҳбатнинг асосий мавзуи қолиб кетиб, унинг майда, кераксиз тафсилотларига берилиб, «ўтлаб кетадилар». Мен эса тез-тез савол бериб, мавзуни эслатаман.)

Бизни қизиқтирган тарихий воқеанинг асосий мазмуни — машъум «қулоқ сиёсати» жорий қилинган, юртда — Марғилонда туриш улар учун ҳам хавfli бўлиб қолгани.

1932 йил кеч кузда оталари Жалолхон тўра қамоққа олинган. Отхоналари ўртасига «катта бойлик кўмилган» деган миш-мишга ишонган ГПУ ходимлари Жалолхонни турмадан уйга олиб келишган, бойликни топиб беришни талаб қилишган. Рус солдати милтиқ найзасини шундоққина унинг қулоғи остига тақаб турган — қимирлашнинг иложи йўқ. Отасининг «бу ёлғон гап» деганига ишонмай, «яхшилаб ўйлаб кўр» деб банди қилиб уйга қамаб қўйишган.

Иккинчи куни тунда отасининг мухлислари ва бошқа меҳрибонлар солдатни чалғитиб, отани қутқаришган ва Ўш томонга қочиришган. Мақсад — Жалолхонни учта ўғли билан бирга Қошғарга ўтказиб юбориш. Ўшда бир уйғур саройида 3–4 кун беркинишиб, йўл тараддудини кўришган ва бир қирғизни йўл кўрсатувчи қилиб ёллаб, Гулча, Сўфиқўрғон орқали кўпчилик қатори, Эргаштом томон йўлга чиқишган. Йўл эса юқорида ёзилганидек, жуда хавfli. Дадаси Жалолхон каттагина бойликни юмалоқ тугун қилиб, қўлтиғига боғлаб олган. Кундузи беркинишиб, тунда йўлга чиқишар эди. Аксига олиб, бир тоғ тепалиғига тирмашганларида ота қўлтиғига боғлаб олган бойлик-тугуннинг ипи ечилиб кетиб, пастга-тубсиз жарликка юмалаб кетган. Йўл бошловчи қирғиз «тушиб топиб чиқаман» деб пастга тушган-у, ammo тун қоронғусида

тополмай қайтиб чиққан. Шу кўйи асосий бойликдан ажралган Жалолхон тўра фақат 30–40 та кумуш танга билан қолган. Катта бойликдан ажралиб қолган отасининг афсус-надоматларини Сафохон ва унинг акаси Тўрахон ҳамон эслайди. Ниҳоят, бир неча кун тунда йўл юришиб «Симхона» (чегара пости)га етиб келишган.

Йўл азоблари, айғоқчилардан ҳадиксирашлар, қўрқув, тирикчилик ташвишлари — буларнинг барчаси юқорида битилган Мўминжон ака хотирасига монанддир. Улар ҳам Қошгарга эсон-омон ўтиб олишган. Жалолхон тўра бу ердаги таниш ҳамшаҳарлар билан топишиб, бирор ой ўтгач, майда тижорат ишларини бошлаган. Ўғли Сафохон уйғурча мактабга ўқишга кириб, бир йилда уч синфни битиради. Катта ўғли Тўрахон эса отасига қарашиб, унинг хизматида бўлади. Укаси Аъзамхон 4–5 ёшда эди.

Юқорида айтилганидек, уйғурлар ўлкаси ҳам нотинч эди. Бир томондан маҳаллий халқнинг Хитой ҳукуматига қарши озодлик ҳаракати, иккинчи томондан, совет айғоқчи, жосусларининг изкуварлик ишлари — булар муҳожирларга тинчлик бермас, уларни ҳар куни безовта қиларди. Бу орада чақимчилар Жалолхонни тутиб бердилар. Сафохон эса мактабдан ҳайдалди. Сўроқларда шубҳалар асоссиз топилиб, отасини жазолашмади, бир йилдан сўнг қамоқдан бўшатишди, ўғли Сафохон ҳам ўқишга қайта тикланди.

Шу тарзда йиллар кетидан йиллар ўтди, аммо кутилган нажот йўқ. Улар кутган нажот — шўро ҳукумати тезроқ лаф бўлса-ю, тезроқ она шаҳри Марғилонга қайтсалар. Шунинг учун — соддаликни қаранг — юртдан ҳар куни хабар кутишарди. Мамлакатда эса оммавий сургун, қамоқ, отувлардан сўнг шўро ҳукумати ўз сиёсатини тобора авж олдирмоқда эди.

Улар эшитдиларки, деҳқонларнинг ерлари мажбурий равишда тортиб олиниб, қишлоқ хўжалик жамоаларига бирлаштирилмоқда ва бутун хусусий мулклар — от, арава, мол, қўй, тегирмон-у обжувозлар ҳеч қандай тўловсиз «колхоз» деб аталган янги хўжалик ихтиёрига мажбурий ўтказилмоқда. Шаҳарларда ҳам эшитишларича, барча хусусий йирик савдо дўконлари ёпиб қўйилган ёки давлат томонидан тортиб олинган, майда савдогарларга чидаб бўлмас даражадаги миқдорда солиқлар солинган. Ҳунармандлар, косибларни ҳам таъқиб қилиб, молия ва милиция идораларининг махсус

тайинланган айғоқчилари маҳаллаларда айланиб юрар эмиш. Эшитишларига қараганда, ҳунарманд косиблар ҳам «артель» деган жамоага бирлашган, якка косибчилик бутунлай ман этилганмиш.

Шўро ҳукумати ўз табиатига кўра даҳрий қонунлар қабул қилиб, масжиду мадрасаларни ёпиб қўйган. Шаҳарларда уларни янги кўчиб келган ғайридинларнинг ётоқхоналарига, қишлоқларда эса хўжалик омборхоналарига айлантирилган. Қори-ю имомлар, мударрислар — умуман, ислом дини аҳли қаттиқ таъқиб остига олинган ва қувғинга учраган, қўлга тушганлари эса ҳамон қамалмоқда. Диний китобларнинг тақдирини айтмайсизми...

Ватанда юз бераётган бундай мудҳиш ўзгаришлар ва «янгича ҳаёт» ҳақида Уйғуристонга тинмай хабарлар келиб турар эди. Ноумидлик туғдирадиган бундай нохуш хабарлар муҳожирларни маънавий жиҳатдан эзар, юртга қайтиб бориш орзусини пучга чиқарарди. Ахир, юртдошларимиз дастлаб Қошғар томонга вақтинча ўтишган эди-да. Сафохон ака ибораси билан айтганда, гўё «селдан қочиб ўзларини панага олган кишилардек, сел тўхташини кутишар эди». Афсуски, «сел» тўхтамади, баттар авж олди: мамлакатда шўро ҳукумати, комфирқа зуғуми йилдан-йилга хуруж қилаётган эди. Хусусан, 1937 йили бошланган қатағон — репрессия Қошғардаги муҳожирлар руҳини ҳам эзиб ташлади. Улар юртга қайтишдан умидни бутунлай уза бошладилар.

Бу орада Сафохон катталар мактабига қабул қилиниб, уни имтиёз билан тугатди ва ўқитувчиликка тавсия этилди.

Ўша йиллари Гоминдан ҳукумати билан СССР ўртасида дўстлик алоқалари ўрнатилиб, бу томонга шўро мутахассислари юборилади⁸. Жумладан, кўплаб ўқитувчилар ҳам таклиф қилинади.

Бошланғич мактабда Сафохон икки йил ишлади. Аммо ҳаёт нотинч эди: Хитой ҳукуматининг Шинжон-Уйғур вилоятидаги сиёсати ҳам қаттиқ эди. 1932 йилги озодлик ҳаракатларининг қайтарилмаслиги учун кўрилган чоралар кундалик ҳаётда ҳам ўз ифодасини топиб, махфий назоратлар, таъқиб қилишлар кучайгандан кучайди. Ўзбекистондан кўчиб ўтган, уйғур халқига диндош, уруғдош бўлган муҳожирлардан ҳам ҳукуматнинг хавфи бор. Сафохон СССРдан борган ўқитувчилар

билан келиша олмай, мактабдан чиқиб кетади ва савдо ишига ўтиб, Хитой шаҳарларига қатнай бошлайди.

Шу тарзда йиллар таҳлика билан ўтиб, Иккинчи жаҳон муҳорабаси ҳам бошланди. Бу орада Сафохоннинг савдо ишларида омади келишиб, Хитой шаҳарларига тез-тез қатнайдиган бўлди. «Аммо ҳеч кўнглим тўлмасди», деб эслайди у ўша йилларни.

1943—44-йиллари Уйғуристонда яна мустақиллик ҳаракати бошланиши муносабати билан Сафохон ака ҳаётида қутилмаган воқеа юз берди.

Шинжон ўлкасидаги мустақиллик ҳаракати юртдошимиз Алихонтўра бошчилигида 1944 йили иккита вилоятда ғалаба қилиб, ҳокимият қўлга олинган эди. Қолган вилоятларда ҳам Лутфулло Муталлиб ва Билол Азизий бошчилигида озодлик ҳаракатлари қизгин давом этаётган эди. Агар Уйғуристон мустақилликка эришса, кўзғолончилар дастурига биноан, ўлка ислом мамлакати деб эълон қилиниши лозим эди⁹. Кўзғолон иштирокчиларининг хотираларига қараганда, уйғур халқининг пири-устози Офоқ Хожа авлодларидан бўлмиш Валихон тўранинг набираларидан бири президент (уйғурлар ҳисобида подшоҳ) тайинланиши мўлжалланади. Аммо Валихон тўранинг улар мўлжаллаган Ўзбекистондаги авлоди сиёсий ишга аралашини хоҳламаган ва таклифга кўнмаган¹⁰. Ўшанда Уйғуристоннинг ўзида истиқомат қилаётган марғилонлик нисбатан ёш Сафохон тўрани бу лавозимга таклиф қилишган.

Сафохон аканинг айтишича, бу иш — сиёсий ўйин эди, шу сабаб ҳар бир ишнинг орқа-олдини обдон ўйлаб иш тутадиган дадалари Жалолхон тўра ўғлига бу таклифни қабул қилишни маслаҳат бермаган. Шунга қарамай, иш ташкилотчилари Сафохонни мажбурлашган ва Қуръони каримни қўлларига тутқазиб, бу тадбирларни ҳеч кимга айтмасликка қасам ичиришган. Сафохон қасам ичган-у, бироқ барибир, таклифга кўнмаган. Шунда у қамоққа олинган. Бу — шунчаки дўқ-пўписа учун эди, шу сабаб уни вақтинча бир ҳовлида ҳибсда ушлаб турганлар. Бир муддат қамоқда ётгач, тунда қочган ва маълум вақтгача яшириниб юрган¹¹.

Бу воқеаларга, мана, ярим асрдан ошган бўлса ҳам тарихий ҳақиқат шу дамгача ёритилмоғи учун хотирани биринчи марта айтаётганини эътироф қилади Сафохон ака. Ҳалигача тарихи аниқ ёзилмаган бу воқеалар шу билан якунланидики, Хитой мустамлакачилигига қарши кўтарилган озодлик ҳаракати, гарчи

вақтинча ғалаба қилиб, маълум муддат Шинжоннинг бир қисми мустақил деб эълон қилинган бўлса ҳам оқибатда, унга барҳам берилди. Қўлга тушган қўзғолон раҳбарлари раҳмсизлик билан жазоландилар. Унинг фаол қатнашчиларидан Лутфулло Муталлиб тириклайин жодуда қирқилди. Билол Азизий ҳам қийноқларда ўлдирилди. Қўзғолоннинг бош раҳбари Алихонтўранинг бошқа яқин кишилари ҳам йўқ қилинди. Тўра эса, ўзига ҳам номаълум сабабларга кўра, 1948 йили Ўзбекистонга олиб ўтилди¹².

Бундай шароитда ватандош муҳожирларимизга ҳам бу ўлкада истиқомат қилиш хавfli бўлиб қолган эди. Шу сабаб улар Уйғуристондан ҳам кўча бошладилар. Муҳожирлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб, уларнинг кўпчилиги Афғонистонга, бир қисми янги ташкил топган Покистон мамлакатига ўтиб кетдилар. Эндигина уйланган Сафохон тўра оиласи, юқорида номлари зикр этилган Мулла Қурбон ўғиллари Исмоилжон ва Абдуллажон, уларнинг ўғиллари — дўсти Мўминжон ва Олимжонлар билан биргаликда (ҳаммаси бўлиб 50 кишига яқин) 1948 йили қишда Покистон томон йўлга чиқдилар.

Биз бу пиёдалар йўлини Мўминжон ака ҳикоясида келтирган эдик. Улар Читралга келгач, Равалпиндига бориш учун «Дир» довонидан ўтишлари керак эди.

Айни кўп қор ёққан қиш пайти. Эллик чоғли одам қаторлашиб торгина пиёдалар йўлидан тикка тоғ томон бормоқдалар. Ҳар бир оила неча кишидан иборат бўлса, йиқилса қолиб кетмаслиги учун арқон билан бир-бирларини боғлашиб олишган. Бир томон тоғлик, бир томон эса тубсиз жарлик. Йиқилган киши ҳалок бўлиши аниқ...

Сафохон ака ҳам онаси, қайнонаси ва хотини билан бирга ўзи олдинга ўтиб, олти метрли арқонни бўйни ва қўлтиғи орқали онаси ва унинг кетидан келаётганларга боғлаб етаклайди. (Дадалари ака-укаси билан бирга илгари жўнашган эди.) Улар қор босган пиёда йўлдан қаторлашиб «Дир» довони томон кетишаётганида, қорда дармонсиз ёлғиз ўлтириб қолган бир кампирни Сафохон таниб қолади. Кампир андижонлик муҳожир олим Мусо Туркистонийнинг онаси эди. Уни ҳам бирга олиб кетиш учун бир беллужийни ёллаб, кампирни кўтартиради. Беллужийни бу ишга қўндириш ва кампирни кўтартиришга кетган вақт ичида Мўминжон акалар тўпи олдинга ўтиб кетиб, Сафохон тўпи орқада қолишган

эди. Тиззадан қор. Тўпдан ажралиб қолган эса бўриларга ем бўлиши аниқ.

Шу тариқа ниҳоятда қийинчилик билан эсон-омон довонга чиқиб олишади. Аммо қоронғу тушган, атрофда изғиб юрган оч бўриларнинг кўзлари узоқдан йилтираб турарди. Олдиндагилар эса Сафохондан узоқлашиб кетганлар. Сафохон аёллар қўлига иккита шам ёқиб тутқазиб (бўри чироққа келолмайди), бироз ўлтириб туришни буюради. Ўзи эса узоқдан кўриниб турган бир айвонни кўзлаб кетади. Бу ердаги кишилардан бир от ёллаб келтиради. Ҳолдан тойган кампирни отга мингазиб, ўзлари пиёда — текис йўл билан эсон-омон тўпга етиб олишади. Кейин маълум бўлишича, Мусо Туркистоний йўлда адашиб, онасини қоронғуда йўқотиб қўйган ва Арабистонга дилпора бўлиб кириб борган. Сафохон ака онани эсон-омон ўғлига топширган. Шу тарзда эсон-омон давондан ўтиб, Равалпинди йўлига чиқиб олишган.

1948 йили эрта баҳорда улар автомобил йўли билан Равалпиндига етиб боришади ва бу ерда тўхтамай, поездда Карочи шаҳрига жўнайдилар. Барчалари баҳор ва ёз фаслини Карочила ўтказадилар ва ўша йили июль ойида Карочи — Жидда кемасига ўлтиришиб, эсон-омон Саудия Арабистонига етиб оладилар.

Гарчи Арабистон бундан 15 йиллар илгари Саудийлар хонадонидан чиққан Абдулазиз ибн Сауд бошчилигида бирлаштирилиб, мустақилликка эришган бўлса ҳам ўша йиллари турмуш ҳали оғир эди. Шаҳарлар эскича кўринишда, замонавий янги иморатлар қурилмаган, электр чироқлари йўқ эди. Тирикчилик ҳам осон эмас.

— Биров мусофир юртда бекорга битта нон бермайди, — деб гапини давом эттиради Сафохон ака. Лекин улар Пайгамбаримиз (с.а.в.) ватанига, эсон-омон етиб келишди. Бу — яшаш учун курашнинг асосий ғалабаси эди, буёғи Яратганга таваккал, бир гап бўлар. Эътиборли жойи яна шундаки, Арабистон ҳукумати не азоблар билан келган бу ғариб мусулмонлар оқимига ҳеч қандай қаршилик кўрсатмади. Бу ҳам мусофирларнинг кейинги ҳаётларига тағзамин яратишнинг асосий омилларидан бўлди.

Сафохон ака оиласи бу ерга илгарироқ етиб келган дадаси Жалолхон, акаси Тўрахон ва укаси Аъзамхонлар билан топишиб, ҳаётлари бироз бўлса-да «гавжумлашиб» кетди, кўп

қатори, тирикчилик ўта бошлади. Аммо уй-жой йўқ, ҳаво эса ўта иссиқ. Дастлаб Макка шаҳрининг хилват тоғ ён бағирларида ўзлари эски тунукалардан ўраб, усти енгилгина ёпилган пастак ва кичик омонат уйчалар қуриб олишди. Бу уйчалар офтобда қизигандан чирсиллаб кетарди. Шу уйчанинг эшиги ёнида ўчоқ қуриб, овқат ҳам қилишар эди. Сувга пишилган бўз матони устларига ёпинишиб, ором олишарди. Аммо мато 10–15 дақиқадаёқ қуриб қоларди. Уни яна сувга чилаб, яна артинишарди. Туну кун ҳаёт шундай кечарди, бошқачасини тасаввур қилиб бўлмасди. Маккада ҳали электр чироғи йўқ. Транспорт эса фақат эшак, шаҳарлардан четга фақат туяда бориларди.

Ушбу муқаддас шаҳарда муҳожирларнинг истиқомати ва тирикчилиги мана шундай оғир шароитда бошланди. Ўшайиллари бошқа илож ҳам йўқ эди. Зотан, улар ватандан жудо бўлишгач, аслида, яхши ҳаёт эмас, фақат тинчлигу бошпана излаб келишган эди. Шунинг учун дарбадарликда юриб, Пайғамбаримиз (с.а.в.) ватанларига келиб қолишларини ўзлари учун бахт деб билишди. Шу боис, хоҳ об-ҳаво билан боғлиқ, хоҳ моддий ҳаёту майший ноқулайликлар билан боғлиқ қийинчиликларни ватандошларимиз ўз эътиқодлари, таважжуҳлари олдида асло писанд қилмас эдилар. Улар асосий мақсадга эришдилар: жон омон қолди, имон гавҳари сақланди, шўро тузумидан қутулдилар. Тирикчилик эса, бир гап бўлар. Шу тарзда Сафохон ака оиласи учун Макканинг «Мафсала» мавзеида муҳожирлик-саргардонликнинг якуний даври бошланди. Суҳбатимиз давоми уларнинг бу ердаги ҳаётлари ҳақида.

У кишининг оналари чевар эдилар. Арабистонда оқ дўппи кийиш одат эди. Оқ сурп матодан кунда аввалига 4–5 та дўппи тикиб берадиган бўлди онаси. Сафохон тахминан икки км. узоқликда бўлган Ҳарами шарифга бомдод намозидан олдинроқ бориб, намоздан кейин 10 дақиқагина бўладиган бозорда дўппиларни пуллаб келишни ўрганди. Шу 4–5 та дўппидан тушган «даромад» бир кунлик нон пулига етарди. Бир ҳафта ўтгач, она кунда 10 та дўппи тайёрлайдиган бўлди, бинобарин, фойда икки баробар кўпайиб, камгўшт, камёғ бўлса ҳам, декча қозон қайнайдиган бўлди. Шу тариқа тирикчилик бироз изга тушди.

Тахминан уч ойлар чамаси ўтгач, муборак Рамазон ойи бошланиб, зиёратчилар сони кўпайгандан кўпайиб кетди ва

дўппи бозори ҳам чаққонлашди. Сухбатимизда Сафохон ака ўша қийинчилик йилларни эслар экан, муҳожирлар учун дастлаб ҳаёт нақадар оғир бўлганини таъкидлайди. Зеро, Саудия Арабистони давлати ҳам иқтисодий жиҳатдан эндигина оёққа тураётган давр эди. Дўппифурушлик улар учун асосий тирикчилик манбаи бўлиб қолди. Онаси кундузи билан оқ сурпдан дўппи тайёрлайди. Сафохон дўппиларни ифторликдан кейин таровиҳ намозига, ҳарамга пиёда етказиб боради. Ҳар бирини икки риёлдан сотиб, икки риёлга эшак кира қилиб, тунги соат 2 да уйга қайтади, саҳарликдан сўнг бомдод намозини ўқиб, ўзини уйқуга ташлайди ва пўшингача ухлайди. Ифторликдан сўнг туни билан яна дўппифурушлик.

«Бир ойгача кунни, ёруғликни кўрмадим»,— деб эслайди у киши. Шу тарзда Рамазон ойи ичида кундалик сарфдан ташқари бироз пул оширишди. Баъзи қарзларини узган бўлдилар.

Тез орада ҳаж мавсуми бошланиб, дўппифурушлик яна иш берди. Тирикчиликдан ортиб қолган пулни ҳаж мавсумидан кейин санаб кўрсалар, 12 минг риёлга етибди. Қарзларини қоплаб, яна бир неча минг қўлларида қолди. Бу орада акалари Тўраҳон шерикликка дўкон очди. Бир гал Мисрга қатнаб эронликлар киядиган қора мато олиб келиб, анчагина фойда қилди, шу билан унинг тижорат ишлари ҳам жонланиб кетди.

1951 ёки 1952 йили Ҳарамдан икки км.ча жанубдаги Наккоса деган мавзедан уй қуриш учун ер сотиб олишди. Ҳозирги 10 қаватли уйлариининг ўрни. Бироқ уй қуришга маблағ йўқлигидан ер 20 йилча бекор қолиб кетди, лекин у қўлга кирган мулк эди. Ниҳоят, иқтисодиётлари йўлга қўйилгач, 1970 йиллардан иморатга уринишиб, 6—7 йилда битказишди. Мана, деярли 20 йилдирки, ўша 10 қаватли бинода ака-ука бутун оилалари билан истиқомат қилишади (укаси Аъзамхон Мадинага жойлашди). Сафохон ака булар ҳақида ҳикоя қилар экан, гоҳ кулади, гоҳ кўз ёшларини артиб, чуқур хўрсинади.

Биз Мўминжон ака ва Сафохон ака хотираси мисолида муҳожирликка кетган ватандошларнинг Эргаштом доवони орқали Уйғуристонга ўтиб, ундан Покистонга ва ниҳоят, Саудия Арабистонига бориб қолганлар ҳаёти билан, мана, озроқ танишдик. Ана шундай азоб-уқубатларни, ҳаёт ташвишларини бошдан кечирганлар минглаб кишиларни ташкил этади. Барчасининг орзуси битта эди: у ҳам бўлса, шўро зулмидан қутулиб, Ватан озодлигини кутиш. Улар,

натижада, Саудия Арабистониди тинч ҳаёт шароитларига эришган бўлсалар ҳам доимо юртга қайтишни орзу қилдилар, Ватан фироқида куйиб ёндилар. Мана шу олий мақсаднинг ижобат бўлишини кутиб кўпчилик Саудия фуқаролигини қабул қилмади. Минг афсуски, Ватан озодлиги тезда рўёбга чиқмади, мустақилликка эришиш узоққа чўзилиб кетди. Юртдошларимизнинг аксарияти «Ватан, Ватан»—деб хорижда жон таслим қилдилар.

3-§. Ҳабибулло Назиржон ўғли ҳикояси

Қулоқ сиёсати касофатидан уяси бузилган қушдек соврилиб, сарсон бўлган ватандошларимиздан яна бири андижонлик Ҳабибулло Назиржон ўғли ва унинг ота-оналаридир. Ҳабибулло ака ҳозир Маккаи мукаррамада истиқомат қилади. Унинг ва авлодининг тарихи ҳам азоб-уқубатларга тўла. Ўзининг саргузаштлари эса катта бир асарга мавзу бўлади. У киши деярли бутун умри давомида жаҳон кезган, хотираси кучли, электр совутғичлар бўйича мутахассис ва ҳар томонлама саводхон одам. (Биз у киши билан 1991 йили Андижонга келганида танишган эдик).

Ҳабибулло ака ўз ҳикоясини узоқроқдан бошлади. У кишининг катта оталари бўлмиш Ҳусанхон авлодидан қолган ҳовли жойлари Андижон шаҳрининг «Сой даҳаси»¹³ ўрамида бўлиб, тахминан ҳозирги «Тўққиз ариқ», «Шиғовул», «Тахта кўприк» маҳаллалари атрофида жойлашган. Боболари Ҳасанхон ва Ҳусанхон эгизак ака-укалар эди.

Ҳасанхон Андижоннинг сўнгги ҳокими, Худоёрхон ўғли Насриддинбекнинг яқинларидан бўлган. Қўқон хонлигининг тугатилиши билан, 1875 йили ёзида Русия қўшинлари Андижонга ҳужум қилганида, Ҳасанхон уларга қарши шаҳар халқини оёққа турғизган. Бутун аҳоли қўлга тушган нарса билан қуролланиб, унинг бошчилигида шаҳар ҳимоясига отланган. Бироқ Орзиқулбек деган ҳоин 1876 йил бошида босқинчилар билан тил бириктириб, рус қўшинларини шаҳарнинг шарқ томонидан — Экин-тикин қишлоғи орқали Сой даҳасига олиб кирган. Ҳамма ёққа ўт қўйилиб, Андижон ҳам қўлда кетган¹⁴. «Русия душманлари» қаторида Ҳасанхон ҳам қўлга олиниб, Сибирь томонга сургун қилинган ва шу бўйи сургундан қайтиб келмаган бедарак кетган.

Ҳабибулло аканинг айтишларича, уларнинг авлодлари Андижонда базозлик билан шуғулланган. Четдан, кўпроқ Хитой шаҳарларидан, газлама олиб келиб, хусусий дўконларига туширишган. 1881 йили Ҳабибулло аканинг оталари Назиржон дунёга келади. У ҳам улғайиб, ота касби — базозлик билан шуғулланади.

1917 йили октябрь ойида Русияда давлат тўнтариши юз берганида Назиржон ака 36 ёшли дўкондор базоз эди. Беш йилгача ўлка, Андижон шаҳри ва унинг аҳолиси бесаранжомликдан, алғов-далғовлардан бош кўтаролмади. Халқ вайронгарчилик ва очарчиликдан қаттиқ қийналди.

Ниҳоят, 1921—1922-йиллардан бошлаб шўро ҳукумати мулкдорлар, савдо аҳли ва ҳунармандларга бироз ён берган бўлдию, (НЭП) шаҳарда хусусий корхона ва савдо ишлари андак жонланди. Назиржон ака дўкони ҳам бироз гавжумлашгандек бўлди. Лекин бу ён беришлар вақтинча экан. Аслида эса ёш шўро ҳокимияти НЭП сиёсати туфайли ҳарбий ва инқилобий ташвишлардан «нафасни ростлаб олиб», Маркс ва Ленин «капитализм» деб атаган жамиятнинг ҳужайралари бўлмиш хусусий мулкдорларга қарши ҳужумга тайёрланаётган эди.

Ўша, 1922 йили Назиржон базоз оиласида бизнинг суҳбатдошимиз Ҳабибулло ака дунёга келди. 1927 йили опоқдадалари — шаҳарга машҳур Ҳусанхон базоз вафот қилдилар.

Ҳабибулло энди етти ёшга, ҳозирги ҳисобда мактаб ёшига тўлганда, Ленин вафотидан сўнг комфирқа ва шўро ҳокимиятининг бош раҳбари бўлиб олган Сталин зулми бошланди. 1929 йили комфирқа Марказқўмининг «Қулоқларни синф сифатида тугатиш» ҳақидаги қарори эълон қилиниб, хусусий мулкдорлар йирик дўкондорлар-у, савдогарлар-у ҳунармандлар, ер-сув эгалари — умуман бадавлат табақанинг мулкларини зўрлик билан тортиб олишлар бошланди. Бир вақтнинг ўзида диний уламоларни ҳам таъқиб қилиш бошланди. Қамашлар, сургун қилишлар, ҳудабехудага отиб-ташлашлар авж олди. Жумладан, иккита тоғасининг ўзига чуқур қовлатиб, отиб ташланганини Ҳабибулло аканинг ўзи кўрган.

Энди Назиржонда битта ташвиш — «қулоқ сиёсати» балосидан нима қилиб бўлса ҳам омон қолиш ва оиласини бало-қазолардан сақлаш таъвиши бор эди. Бу йўлда кўриладиган

чораларда тезкорлик ва қатъийлик зарур эди, акс ҳолда, шўро ҳокимияти ялоғидан озиқланаётган жосуслар назарига тушиб қолиш хавфи бор. Назиржон ака 1928 йилнинг кеч кузидаёқ аввалига «бир хабар олиб келиш учун» қариндоши билан бирга Қошғарга жўнади. Илгарилари камқатнов бўлган Қошғар йўли энди кузда ҳам, қишда ҳам аста-секин гавжумлашиб бораётганди. Сабаби — йирик мулкдорларга қарши ҳужумни кенгайтираётган шўро сиёсатидан қочиб, Фарғона водийсининг барча шаҳарларидан Хитойнинг Уйғуристон ўлкасига ўтиб кетаётганларнинг сони кўпайиб бормоқда эди.

Назиржон ака не азоблар билан эсон-омон Қошғар шаҳрига етиб борди ва ўрнашиб олгач, оила-аъзоларини чақириб, Андижонга хабар берди.

Ҳабибуллонинг онаси Солияхон, катта оналари (дадасининг волидаси) Ҳалима буви, Солияхоннинг синглиси Понншахон, шунингдек, амакилари Тоғияҳмадхон, 8—9 яшар Ҳабибулло ва укаси Ҳамидулло — ҳаммаси бўлиб 10 чоғли киши дадаси чақиривига биноан Қошғар томон йўлга чиқишди. Ўшдан Эргаштомга — Хитой чегарасигача масофа 400 км. Кеч куз пайти, совуқ. Йўлларда тезак теришиб, кечки пайт ўт ёқиб исинишарди, сўнгра тунда йўлга отланишарди.

Шу тариқа 20 кун деганда чегарага етиб келишади. Аммо чегарада тинтув-суриштиришлар кучайиб кетиб, Қошғарга ўтиш анча қийинлашиб қолган эди. Шу сабабдан Эргаштом чеккасидаги бир қирғиз ўтовини ижарага олишиб, 15 кун беркиниб ётишади. Ҳар куни ўтов эгаси постга бориб аҳволдан хабар олиб келади. Тирикчилик оғир — пулга ҳам овқат топиб бўлмайди. Тўғраб қуритилган захирадаги нон ва туг толқонлар тугаб бормоқда. Бу орада катта она Ҳалима буви касалланиб ётиб қолди — ҳар куни иситмаси чиқади, йўталади. Йўталиш эса хавfli — бирон ғаламис эшитиб қолса, айғоқчига етказиши турган гап.

Ниҳоят, бир куни кечки пайт ўтов эгаси қирғиз оға дилга таскин берувчи хабар олиб келди: чегара пости бироз тинчибди, одам камроқ. Тун яримда барчалари кўтарилишиб, ёмғир аралаш қор ёғаётган пайтда чегарадан эсон-омон ўтиб олишди.

Қошғарнинг мусофирлар тўпланадиган «Отуш» деган мавзеидаги бир саройга тушиб, барчаси битта хонага жойлашдилар, сўнгра андижонлик танишлар орқали дадасига хабар бердилар. Дадаси Назиржон ака саройга арава юбориб,

оила аъзоларини ўзи омонат яшаётган ҳовлига олдириб келди, ҳаммалари ота билан эсон-омон кўришдилар. Тез орада шаҳарнинг «Пичоқчи» маҳалласидан кичиккина ҳовли сотиб олиб, шу ерга кўчиб ўтдилар. Энди тирикчилик ташвиши бошланди, бирон ишнинг бошини ушлаш керак.

Ҳабибуллонинг дадаси Назиржон ака Қошғарнинг «Ийдғоҳ» масжиди атрофидаги кичикроқ бозорнинг базозлик растасидан бир дўкон сотиб олди ва савдо ишлари билан шуғулланишга киришди. Бу — 1930 йил эди. Назиржон ака озроқ захира пулини дастмоя қилиб, Ҳиндистонга қатнади. У Бомбей, Банорас шаҳарларидан газлама олиб келиб сотарди. Шу тарзда савдо ишлари аста-секин юришиб кетди.

Суҳбатдошим Ҳабибулло ака 1932 йили — 10 ёшида Қошғар мактабларидан бирига ўқишга кирди. Бироқ унга ўқиш насиб қилмади: Уйғуристонда, юқорида айтилгандек, озодлик ҳаракатлари бошланиб, шаҳар алғов-далғов бўлиб кетди. Бир синф ўқиганда отаси Назиржон ака тинчлик қўмсаб, оиласи билан Ҳиндистонга бутунлай кетиш тараддудига тушди. Режасига кўра, насиб бўлса, ундан бир йўла Саудия Арабистонига ўтиб кетиш...

Халқимизда «Йўл азоби — гўр азоби» деган мақол бор. Ҳабибулло аканинг хотирасида йўл азоблари шундай ёрқин сақланганки, ҳикоя қилаётиб, кўзидан ёш оқиб кетганини ўзи билмай қолади. Отаси беш-олтита от ва эшак сотиб олиб, ярагулик рўзгор анжомларини, захирага олинган озиқ-овқатларни уларга юклаб, йўлга чиқишади, йўл эса бутунлай тоғлик. Атроф хавф-хатарга тўла: бир томон тубсиз жарлик, орқа ва олдинда бўрилар увиллайди, бунинг устига алдамчи йўл бошловчилар кўп...

Ниҳоят, катта қийинчиликлар билан Читралга етиб келишади. Бу ерда узоқ туриб бўлмайди. Бир ҳафтадан сўнг Пешоварга келиб, бир кун дам олишгач, Карачига жўнашади. Шаҳарда буларнинг биронта таниши йўқ, тил билишмайди. Бир амаллаб, сўраб-суриштириб, катта масжидни топиб боришади. Хайрият, масжидда бир-иккита ўзбек ватандошларни учратиб, улар ёрдамида бир уйни ижарага олишади, аёллару болалар қўним топадилар. Энди иш топиш керак, рўзгорни гебратиш лозим. Захиралар тугади. Устига устак, отаси Назиржон ака бетоб бўлиб қолади, тирикчилик қийинлашади. ёрдам берадиган ҳеч ким йўқ...

— Аллоҳ бандасини ўз ризқи билан яратади, деган ақидага биринчи бор ўша кунлари эътибор қилдим,— деб хотирлайди Ҳабибулло ака. Кунлардан бир куни 11–12 яшар Ҳабибулло (бу 1933 йил эди), ўртоғи Маматкарим билан Карочи бозорига ўйнаб боришади. Қорин оч, устлари юпун, киши раҳми келадиган аҳволдалар. Бир чеккада ўтган-кетганга қараб ўлтиришади. Шу чоқ лорсиллаган семиз ҳинди аёл катта бир сандиқни кўтаролмай, у ёқ-буёққа аланглаб турганига кўзлари тушади. Ҳабибулло дарҳол аёл олдига бориб, ёрдам қилажagini имо билан тушунтиради. Аёл болаларга сандиқни кўтаришни буюради. Сандиқни кўрсатилган жойга олиб бориб берадилар. Аёл хурсанд бўлади-ю, хизмат ҳақига арзимаган майда чақа беради. Лекин болалар учун ўша онда бу «катта бойлик» эди. Дарҳол иккита нон сотиб олиб биттадан бўлишади. Ҳабибулло ноннинг ярмини еб, яримтасини носоғ ётган дадасига олиб боради. Назиржон ака бир бурдасини тановул қилиб, ярмини Ҳабибуллонинг онасига қолдиради.

— Ўша воқеага, мана, 60 йилдан ошди (биз 1995 йили суҳбатлашган эдик). Аммо оч ётган ота-онамнинг яримта нонни бўлиб еганлари ҳамон кўз ўнгимдан кетмайди,—деб эслайди Ҳабибулло ака. — Ўша арзимас чақа пешона тери билан топилган биринчи иш ҳақим эди.

Эртасидан Ҳабибулло ҳар куни Карочи бозорига қатнаб, одамларнинг юklarини айтган жойларига ташиб, содда қилиб айтганда, ташиқачилик қилиб, кунига 5–6 пайсадан (рупийнинг бўлаги) пул ишлаб келишни ўрганди. Ўшандан бошлаб Ҳабибулло бошига, ўзи сезмаган ҳолда оилани тебратишдек залворли масъулият тушган эди. Бу орада бозорга бироз мослашдилар ҳам: модомики, ташиқачилик икки гўдакка ҳозирча касб экан, уни бироз осонлаштириш йўлини излашди — қаердандир кичкина филдирак толиб, тахтадан муъжазгина аравача ясаб олдилар.

Мана энди ишлари «юришиб» кетди. Юк ташиб қанча йўл юрсалар ҳам унчалик чарчамайдиган ва кўпроқ пул ишлайдиган бўлдилар. Бир куни топган пулларини тўшлаб, бир қоп ун олдилар ва ўртоғи Маматкарим билан тенг тақсимлашди. Нотоб ҳолда ишсиз ётган ота, ўзганинг ҳовлисида бекор ўлтирган она ва бошқа оила аъзолари учун ярим қоп ун катта бойлик эди.

Ҳабибулло ёшлигиданоқ зеҳни ва синчков бўлиб ўсганди. Бир куни бозорда юк пойлаб аравачасида ўлтирган эди,

нарироқда бир киши ошиқ-мошиқли бухлама ёғоч каравот сотиб олган экан, Ҳабибуллодан олиб бориб беришни сўради. Бола каравотни аравасига юклар экан, уни синчковлик билан текширди. Эртасига ҳам худди ўша каравотдан сотиб олган бошқа одамга дуч келиб, уни ҳам олиб бориб берди-да, зеҳн солиб каравот ясаш сирини ўрганди. Икки ўртоқ керакли асбоблар сотиб олиб, ёғочдан йиғма каравот ясашига киришдилар. Намунага аввал битта каравот ясаб, бозорга олиб чиқишганда, тезда сотилиб, пулига нон ва керакли «хом ашё» олдилар ва ундан кечаси билан иккита каравот ясадилар. Эртасига улар ҳам сотилди. Ҳунаридан илҳомланган болалар кейинги кuni тўртта каравот ясашиди, сўнг бешта...

Буларга эндигина соғая бошлаган отаси ва амакиси ҳам қарашадиган бўлишди, ишлари юришиб кетди. Бир кuni кечаси билан ишлаб, 12 та каравот ясашиди. Уларнинг «моли» ҳам силлиқ, ҳам арзонроқ эди. Ҳатто «сизлар бухорий экансизлар» — деб буюртмалар туша бошлади. Ойлар ўтиб, тушум пул анча кўпайди, турмуш ҳам кундан-кунга яхшиланиб борди, захирага ҳам озроқ пул тўпланадиган бўлди.

Эндиги вазифа уй-жойли бўлиш эди, қачонгача ижарада ўлтиришади. Карочининг «Шер шоҳ» даҳасидан 250 рупийга кичиккина саҳни билан уй сотиб олишди, кўчиб ўтиб анча яйраб қолишди. Маслаҳат билан ота-бола ўша ҳовлида мўъжазгина ишхона ташкил қилдилар ва кўпроқ каравот ишлаб чиқаришни йўлга қўйдилар. Ишлари юришиб, бозорлари чаққон бўлгач, ҳатто, ёлланма ишчи ишлатадиган бўлдилар. Моллари силлиқ, аммо бозор нархидан андак арзонроқ сотилаётгани сабабли буюртмалар кўпайди. Бора-бора бешта, сўнг ўнтадан ортиқ ишчи ёллаб ишлатадиган бўлдилар ва секин-аста диван, курсилар ясашни ҳам йўлга қўйдилар.

Ҳабибулло ака ҳикоясининг мана шу қисмида Президентимиз Ислom Каримовнинг хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бераётганига диққатимни тортади ва бундай сиёсатни дилдан маъқуллайди.

— Тадбиркорлик нималигини ўзим турмушда билдим-да, — дейди у.

Дарҳақиқат, мана, мустақиллик йиллари хусусий ишбилармонларнинг давлат томонидан қўллаб-қувватланиши натижасида тадбиркорлар ишлаб чиқариш корхоналари очиб иш юритмоқдалар. Шўро ҳокимияти йиллари бозор иқтисодиёти

қонунларига асосланган бунақа ташаббускорлик «капитализм сарқити» деб бўғиб ташланган ва бундай тadbиркорлар қувғин остига олинган эди, афсус!

Ҳабибулло аканинг Карочидаги иши кўнгилдагидек юришиб кетгач, 200 рупийга кичикроқ бир дизел сотиб олиб, электр манбаи пайдо қилиш имкониятига ҳам эга бўлди. Шу тарзда ишлаб чиқаришга механик усул жорий қилиниб, иш тезлашди, меҳнат осонлашди, ишлаб чиқариш кенгайиб, маҳсулот кўпайди.

Йиллар кетидан йиллар ўтди. Огаси Назиржон ака соғайиб, ўғлининг ишига бош-қош бўлди. 1939 йили укалари Халилулло, 1941 йили Ҳидоятуллолар таваллуд топиб, оила аъзолари иккитага кўпайди. Аммо мусофирлик, Ватандан жудолик уларни эзарди, тилларидан Андижон тушмайди. СССР томондан эса хушхабар йўқ, қайтага даҳрий тузум тобора мустаҳкамланмоқда. Аллақачон Иккинчи жаҳон уруши бошланиб, унинг акс-садолари Ҳиндистонда ҳам эшитилмоқда эди.

Бир куни Ҳабибулло аканинг дизели бузилиб қолиб, ишлаб чиқариш издан чиқди. Икки-уч кундан сўнг дизелни 40 рупийга тузаттирди. Бу — ўша пайт дурустгина пул (бир ишчининг бир ойлик иш ҳақи) эди. Ўшанда Ҳабибуллода электриклик касбига ўқиш иштиёқи туғилди. Ахир, бу замонавий касб-ку. Хусусий коллежда икки йил ўқиди ва 1945 йили 23 ёшида коллежни битириб, электрик-муҳандислик касбини эгаллади.

Бу орада Ҳабибулло инглиз, ҳинд ва урду тилларида ҳам бемалол гаплашадиган бўлди ва Карочи аэропортига муҳандислик касби бўйича ишга кирди. Устахонани эса отаси Назиржон ака юргизиб, моддий жиҳатдан кўнгилдагидек тикланиб олдилар. Ўзларига ўхшаб юртдан жудо бўлиб, Карочига бориб қолган баъзи ҳамюртларга ҳам андак ёрдам қўлини чўзадиган бўлдилар.

Карочи аэропортида ишлар экан, Ҳабибулло бир инглиз инженери билан танишиб, дўстлашиб қолди. Ҳабибуллонинг хотирлашича, у билан ака-укадек бўлиб кетишди. Инглиз дўсти бир куни Ҳабибуллога: «Сиз, туркистонликлар бир-бирларингга аҳл эмас экансизлар, бу ерларда юриш эса сизларга жабр» деган экан. Бу гап ёл Ҳабибуллога қаттиқ таъсир қилган, она-юртида шўро юритаётган сиёсатга нафрати ортиб, Ватанга муҳаббат ҳисси янада қаттиқроқ жўш ура бошлаган. Инглизнинг

бу гапани дадасига айтган эди, Назиржон ака ҳатто йиғлаган. Барча муҳожирлар қатори, жаҳон уруши оқибатида СССРда бирон ўзгариш бўлишига умид боғлашган эди, бироқ бу умид ҳам пучга чиқди.

Назиржон аканинг Ватанга қайтиш умиди йўққа чиққач, аламига чидолмай, ишлаб турган корхонасини ва бор-будини сотиб, 1945 йилнинг кузида оиласи билан Саудия Арабистонига кўчиб кетади. Борганларида маълум бўлдики, бу мамлакатда ҳалигача электр чироғи ҳам йўқ, барча шам ва қора чироқ ёқади. Ўғли Ҳабибуллога эгаллаган касби бўйича иш топилмайди. Бир йил бекор юриб, 1946 йили ўзи яна Ҳиндистонга қайтади ва Бомбей шаҳрида радио тузатиш курсига ўқишга киради. Арабистонда мана шу касбга талаб катта экан. Тўрт ойлик курсни битиргач, Саудияга қайтишга аҳд қилади.

Бироқ ўша йили ёз ойлари Ҳиндистондан Саудия Арабистонига пароход вақтинча қатнамаётган эди. Ҳабибулло эса бекор қолгач, иш қидириб кетаётган бир гуруҳ ҳинд мусулмонлари билан (уларнинг орасида у билан бирга радио курсида ўқиганлар ҳам бор эди) у ҳам Бомбей-Кейптаун пароходига ўтириб, Жанубий Африкага жўнайди. Ана, сизга қутилмаган саргузашт-саёҳат.

Пароход денгизда 26 сутка сузиб, Кейптаун портига келиб тўхтади. Бу 1946 йил ёзининг сўнгги кунлари эди. Шўринг қургур Ҳабибулло камхарж, кийимсиз (кийимнинг-ку кераги йўқ — чидаб бўлмас даражада иссиқ), турар жойи йўқ, иш ҳам йўқ, биронта таниш ҳам йўқ. «Хомкалла, асли Бомбейдан Карочига қайтиб кетсам бўлар экан» деб ўйлайди у. Нима қилишини билмай портга қайтиб боради ва унинг навбатдаги қутилмаган ачинарли саргузашт — «саёҳати» бошланади.

Аввал Мавританияга, сўнг Сенегалга, ундан Нигерияга ва ниҳоят, Конгога бориб тўхтади. Иш қидиради, иш эса мусофир у ёқда турсин, маҳаллий аҳолига ҳам йўқ. Бекорчилар кўчаларда чўзилиб ётибдилар. Конгонинг Киншаса шаҳридан Элезабитвин деган шаҳарга келди. Иш сўраб тегинили идорага борса, узоқ ўрмонда ишлаш учун 300 та ҳиндистонлик мусулмонлар ишга ёлланиб кетаётган эканлар. Ҳар ҳолда руҳан яқин кишилар-ку, деб улар билан танишади ва электрик бўлиб ишлаш учун уларга қўшилиб, нотаниш ўлкаларга жўнайди.

Аммо манзилга борганда маълум бўладики, ўрмонда ишлаган хавфли экан: йиртқич ҳайвонлар тунда ҳужум қилиб, ишчилар уларга ем бўларди. Шунинг учун бўлса керак, маош ҳам яхши тўланарди (ойига 300 рупий — катта пул). Шунга қарамай, бир-икки ой ўтгач ғалаён чиқиб, ҳиндлар кетиб қолади.

Ҳабибулло якка ўзи қолади, олти ой ишлаб, у ҳам жўнайди. Лекин борадиган жойи йўқ. 1946 йил охирида Конгодан Кенияга боради. Дор ас-Салом шаҳридаги катта масжидга намоз ўқигани борганида маҳаллий мусулмонлар Ҳабибуллони узоқ Туркистон элидан эканини билиб, унга ўзлари эшитган қуйидаги маълумотни билдирадilar, (бу ҳам ўз навбатида, унинг учун жуда қизиқ, қутилмаган хабар): Мадагаскарнинг Маритус шаҳрида бир туркистонлик мулла яшар эмиш. У ҳам саргузашт билан бу ўлкага адашиб бориб қолган.

Ҳабибулло бу хабарни эшитиб, ўзини қўйгани жой тополмай қолади. Ниҳоят, Дор ас-Саломда орттирган мусулмон биродарлари ёрдамида Мадагаскарга жўнайди ва сўраб-суриштириб, Маритус шаҳрига боради. Ўша куни жума эди, катта масжидга келиб таҳорат қилади-да, жамоага қўшилиб хонақога кириб қараса, ўрта яшар ўзбек мулла йигити намоз олдидан инглизча маъруза қилаётир. Намоздан кейин Ҳабибулло у билан танишади. Буни қарангки, — ишонили қийин, — у ҳам андижонлик экан ва у ҳам тасодифан бу ерларга келиб қолган...

Маълум бўладики, бу йигит Бомбейда истиқомат қиладиган Ҳурилло қори деган андижонликнинг куёви бўлиб, оиласи билан Мадрасда истиқомат қиларди. Бир иш билан Мадрасдан Бомбейга — хотинининг ота-оналариникига келиб, иши битгач, портда Бомбей — Мадрас йўналишидаги пароходни кутиб ўлтирган.

Бир вақт ярим тунда Бомбей — Маритус йўналишига эълон қилинганида уйқусираб Маритус номини «Мадрас» деб эшитган-да, пароходга ўлтирган ва ўзи билмаган ҳолда Мадагаскарга қараб кетган. Адашиб Маритусга келгач, аламдан ўзини қўярга жой тополмаган. Яхшиямки, бу ерда ҳам мусулмонлар бор экан, улар адашган ёш туркистонлик йигитни бағирлариға оладилар ва масжидга жойлайдилар. Мана, икки йилдирки, у масжидда имом, моддий аҳволи ёмон эмас, насиб бўлса, бир куни Мадрасга кетади. Тақдир икки ҳамюртни узоқ ўлкада учраштирганидан икковлари ҳам таажжубда, гоҳ йиғлашади, гоҳ кулишади.

– «Банданинг боши – Аллоҳнинг тоши»–деб шуни айтадилар-да»,–дейди Ҳабибулло ака булар ҳақида менга ҳикоя қилар экан. Шўро тузуми ва унинг машъум «қулоқ сиёсати» туфайли ҳамюртларимизнинг ипи узилиб кетган марварид шодаларидек ҳар томонга тирқираб кетганидан афсусланади, кўзига ёш олади.

Ҳабибулло Мадагаскарнинг Маритус шаҳрида – андижонлик имомникида бир ойча меҳмонда бўлиб, сўнг Бомбейга қайтиб келади ва имом йигитнинг қайнотаси Ҳурилло қорини топиб, қуёвидан хабар етказди, у ҳам яқин орада кўчиб келиши керак. (Кейинча Ҳурилло қори ҳам Саудия Арабистонига кўчиб кетган ва Макка шаҳрида вафот этган). Бироқ ундан кейин Мадагаскардан хат-хабар бўлмади ва ўзбек имом йигит тақдири Ҳабибулло учун номаълумлигича қолиб кетди.

Ҳабибулло аканинг кейинги ҳаёти қуйидагича кечган: Бомбейда АҚШнинг жаҳон урушидан чиққан эски автомашиналарига «ким ошди» савдоси эълон қилиниб, Муҳаммадали исмли таниши билан шерикликка эски машиналардан арзонга сотиб олишган ва уларни тузатиб таъмирлаб фойдага сотишган. Машинафурушлик қилиб анчагина пул топганлар. Ниҳоят, 1949 йили Саудия Арабистонига – ота-онаси олдига кўчиб келган ва Макка шаҳрида радио асбоблари тузатиш устахонасини очган, ишлари юришиб кетган.

Урушдан кейинги йиллари Арабистонда электр чироқлари эндигина пайдо бўлган эди. Неон лампочкаларни, магнитофонларни ўша йиллари Маккада Ҳабибуллодан бошқа тузатадиган уста бўлмаган. Ишлари юришгандан юришиб кетади, анчагина пул топади ва янги ҳовли сотиб олади. Маълум вақт подшоҳ саройида ҳам электрик лавозимида ишлайди, обрў топади, янги дўстлар ортттиради. Шу билан бирга каттагина даромад ҳам қилади.

Бу орада 1960 йиллари Истамбулда, сўнгра 3 йил Қоҳирада ҳам ишлаб келади. Ҳозир Ҳабибулло ака Макка шаҳрида истиқомат қилади. Кўп тоннали гўнг сақлайдиган элктр совутгичлар бўйича мутахассис.

Дадаси Назиржон ака 1985 йили 95 ёшда, онаси Солияхон буви 1990 йили 96 ёшида, Ватанга етиша олмай, мусофир мамлакатда вафот этдилар. Укалари Хайрулло Мадинада ўқиб

қори бўлган, Ҳидоятилло АҚШнинг Колорадо университетини битирган, Жидда шаҳридаги Абдул Азиз ибн Сауд номли университет проректори, профессор — қуёш физикасидан мутахассис. Энг кичик укаси Раҳматулло (1950 йили туғилган) Маккада диний университетни битирган, Ислом дунёси уюшмасида хизмат қилади.

Истиқдол туфайли Саудия Арабиستони билан борди-келди ишлари йўлга қўйилгач, кўпчилик ватандошлар қатори Ҳабибулло Назиржон ҳам Андижонга келиб туради. Камина Саудия Арабистонига илмий сафар қилиб борганимда, ҳар доим у киши билан учрашаман ва хотираларини тинглайман. Ҳозиргача алоқамиз узилмайди. Унинг бу ерда жуда қисқа баён этилган саргузаштларини қайта-қайта эшитиб, айрим жойларини аниқлаб, сўнг қоғозга туширдик.

— Мустақиллик Аллоҳнинг ўзи марҳамат қилган энг улuf неъматдир, — дейди Ҳабибулло акамиз. — Уни ош-нонга алиштириб бўлмайди, унинг қадрига етмоқ лозим... Бу гапларни энтикмасдан айтилмайди.

Биз шу дамгача Фарғона водийсидан хорижга кетганларнинг асосий йўли бўлмиш «Эргаштом» домини орқали Хитойнинг Уйғуристон ўлкасига элтадиган тоғ йўлидан юрган ватандошларимиз ҳикояларини тингладик.

Энди мамлакатдан хорижга элтадиган яна бир йўл — Амударёдан ўтиб, Афғонистонга борадиган йўлдан кетган ватандошларимиз хотираларидан умумлаштирилган ҳолда маълумот келтирамиз. Бу йўлнинг хавф-хатарлари, азоб-уқубати ҳам Эргаштом йўналишидан қолишмайди.

Маълумотлар тўплашда ушбу йўл орқали асосан Ўзбекистоннинг жанубий вилоятларидан қулоққа тортилган юртдошларимиз, шунингдек, Фарғона водийсидан аввалига Тожикистонга бориб ўрнашиб, сўнгра бу ердаги шароит тақозоси билан Афғонистонни ихтиёр қилган ватандошларимиз хотираларига суяндик.

Маккаи мукаррамада истиқомат қилувчи, асли Избоскан туманининг Урганжи қишлоғидан чиққан Абдурахим ака Қўлдош ўғли биз билан суҳбатда қуйидагиларни гапириб берди:

Отаси Қўлдош эликбоши катталар топшириғи — қишлоқда «қулоқ» қилинганларни рўйхат қилиб, сўнгра тутиб беришдан бош тортган. Натижада ўзини тутиб қамамоқчи бўлганларида акаси Абдуллажон ва укаси Баҳромжон, шунингдек, 13 ёшли ўғли (бизнинг суҳбатдошимиз) Абдурахим ва хотини

Сорахон билан беш киши бўлиб 1932 йил эрта баҳори тунда Тожикистон томонга қочишган. Ака-укалар йўл бўйи беркинишиб, Сарой Камарга келиб тушадилар. Икки йилча қочиб-писиб тирикчилик қиладилар. Бирдан Қўлдош «элликбоши»ни қидириб Андижон ГПУсидан Сарой Камарга одам келади. Ўша кунлари (1934 йил баҳори) хотини Сорахон қазо қилган эди. Қўлдош ака ёстиқдошига дуо-фотиҳаларни ўтказиб, сўнгра ака-укалари билан видолашади ва 15 яшар ўғли Абдурахимни олиб, Сарой Камардан Амударё қирғоқлари томон қочади. Тоғ дараларида яшириниб бир неча кун деганда дарё қирғоғига етиб келишади. Дарёнинг бу жойлари тор ва чуқур оқарди, бунинг устига кема, ёки «попир» — пароход юрмайди. Маҳаллий халқдан чиққан мавсумий киракашлар ота-боболардан қолган усул — 8—10 та узун ходаларни бир-бирига боғлаб халқ тилида «гуфсар» деб аталадиган сол-сузгич «сўри» ясаб, қочоқларни тунда хуфя тарзда Амударёдан ўтказиб қўярдилар.

Гуфсарнинг биздаги солдан фарқи борки, буни махсус тушунтириб ўтмоқ лозим. Сўйилган молнинг терисини бутун шилиб оладилар-да, пойча ва бўйин томонларини маҳкам боғлаб, сўнгра пуфлаб шиширадилар. Шиширилган мол териларидан 4 та ёки 6 тасини арқонлар билан бир-бирига маҳкам қилиб боғланган ходаларнинг тўрт бурчагига, агар ходалардан пайдо бўлган «сўри» сатҳи катта (масалан, 20 м² дан ортиқ) бўлса, оралиғига яна иккитасини мустаҳкам қилиб боғлайдилар — бунда ёғоч сўри остида ичига ҳаво тўлдирилган тери «ёстиқ»лар пайдо бўлади, сол ўша ёстиқлар устида туради. Сув устида қалқиб турган сол-гуфсар сатҳига сув чиқмайди, дарё оқимига қараб сузади¹⁵.

Икки сувчи сузётган гуфсарнинг олд ва орқа томонига боғланган узун ёғоч-кураклар билан сув оқими бўйлаб уни «жиловлаб» боради. Айтишларича, битта гуфсар устига 4—5 оила ёки юки билан 15—20 та одам жойлашади.

Гуфсар-солда сузиш икки жиҳатдан хавфли: аввало унинг томонлари очиқ, ниҳоятда эҳтиёт бўлинмаса катта тўлқинларда ағдарилиб кетиши мумкин — бундай ҳолатлар кўп бўлган. Иккинчи хавф — дарё қирғоқларида қаминшзорлар орасида яшириниб ётган ГПУ одамлари сезиб-қўриб қолса, дарёдан ўтаётганларни отиб ташлайди. Шунинг учун «қочоқлар» асосан тунда сузадилар. Бу эса гуфсардаги хавфни яна орттиради. Сузётган гуфсар қоронғида сувнинг

«айланмаси»га дуч келиб, чўкиб кетиши ёки дарёнинг тор, тез оқар жойига тушиб қолиб, бошқаришнинг иложи бўлмай қолиши мумкин.

Шахсий суҳбатлар орқали биз тўплаган хотиралардан маълум бўлишича, узун кураклар билан гуфсарни бошқариб кетаётган йўлбошчига баъзан ўқ тегиб, гуфсар жиловсиз қолиши ҳам мумкин. Унда гуфсар қирғоққа бориб урилади, бир-бирига боғланган ходалар ечилиб кетади ва ҳалокат юз беради ёки гуфсар дарёнинг тез оқар тор жойига тушиб қолганида, айниқса, аёллар ва болаларнинг боши айланиб, сувга ағдарилиб, ҳалок бўладилар... Лекин бечоралар қандай қилинсин, бошқа чоралари йўқ. Ватандошларимиз хотираларида шундай мудҳиш воқеалар сақланганки, эшитганда бадан титраб кетади. Маккада истиқомат қилувчи асли қўқонлик Муҳаммад Юсуф ака ҳикоя қилади:

— Етти яшарлигимда (1932 й.) дадам ва акам Муҳаммад Одил билан эсон-омон Сарой Камарга келдик. Сўнгра тунда Амударё бўйига етиб бориб, гуфсар кира қилиб ўлтирдикда, 15 чоғли одам Афғонистон томон суздик. Кутилмаганда қирғоқдаги қамишзордан отилган ўқ йўл бошловчига тегиб, тил тортмай ўлди. Гуфсар дарёнинг чуқур айланмасига тушиб қолди. Ўшанда акам Одилжон боши айланиб, сувга ағдарилиб ҳалок бўлди. Онам «вой болам-эй» деб кетидан ўзини сувга отаётганида, хайрият, дадам ушлаб қолди. Бир йил ўтар-ўтмас фарзанд доғида онам ҳам вафот қилди...

Юсуф ака бу воқеани хотиржам айтиб беролмайди: тўлқинланиб, кўз ёши билан эсга олади.

Робиг шаҳрида (Жиддадан 130 км) истиқомат қилувчи бухоролик табаррук ёшли олим Абдулқодир Кароматилло куйидаги воқеани эслайди (1997 йили биз суҳбатлашганда у киши 94 ёшда эдилар): Бир мулло киши эшаги билан гуфсарга ўлтириб сузаётганида тўлқинда эшак ағдарилиб сувга йиқилади. Устига хуржуннинг икки кўзи тўла илмий китоблар юкланган эди. Ағдарилаётган эшак устидаги хуржунни қутқараман деб мулланинг ўзи ҳам сувга гарқ бўлди — китоблар ҳам оқиб кетди.

Бир сафар гуфсарга ўлтириб сузаётган аёл тўлқин натижасида бешикка белаб қўйилган чақалоғи билан сувга ағдарилиб оқиб кетган. Афғонистоннинг Қундуз шаҳрига эсон-омон етиб олган ота хотини ва фарзанди доғида қўп ўтмай жон таслим қилган.

Қирғоқдан туриб отилган ўқлардан жуда кўп одам ҳалок бўлганини эслайдилар. Хотираларга қараганда, сузиб кетаётган

100 кишидан фақат 60–70 таси эсон-омон Амударёдан ўтиб оларди, холос. Одамларнинг деярли ярми отилган ўқдан ҳалок бўлган ёки сувга чўкиб, ўлиб кетган!

– Бу азобларнинг барчасига шўронинг машъум сиёсати сабабчи эди — деб яқунлайди ҳикояларини суҳбатдошларимиз. — Унинг касофатидан ватандошларимиз уяси бузилган қушдек тўзиб-тирқираб кетдилар ва мана шундай мудҳиш кўргиликларга дучор бўлдилар. Афсуски, ҳалок бўлганларнинг, омон қолганларнинг ҳисоби олинмади ва бу одамларнинг тарихи ҳам эътиборсиз қолиб кетди.

4-§. Абдулҳамид Андижонийнинг магнит тасмасига ёзиб олинган хотирасидан

Шўролар тузумида йўқсиллар ҳукмронлиги ўрнатилиб, айтиб ўтилганидек, миллатнинг бадавлат қатламига ва зиёлиларга қарши кескин кураш авж олди. Ички сиёсатда умумжаҳон тажрибасига қарама-қарши ўлароқ, камбағалларни бадавлат қилиш эмас, бадавлатларни йўқ қилиш бош мақсад қилиб қўйилди. Оқибатда миллатимиз фаҳри бўлган мулкдорлар ва мунаввар кишилар қурбон бўлдилар, уларнинг бир қисми ноҳақ тузум таъқиби остида муҳожирликка кетишга мажбур бўлди.

Халқлар бошига тушган шўриш қулфатларга бизнинг оиламиз тортган азоблар ҳам яққол мисол бўлади. Менинг падари бузрукворим Аҳмадали Махсум асли Андижоннинг собиқ Шиғовул маҳалласидан бўлиб, ўз даврининг етук муллоси ва ҳурматли кишиси сифатида эл-юртда обрў қозонган эди. Қатағон сиёсати дадамни ҳам ўз домига тортди ва ота-онам махфий равишда 1931 йили юртни ташлаб, четга чиқиб кетдилар. Аммо қаерга кетганини сир тутиб, биз фарзандларга айтмадилар. Биз қариндошлар қўлида қолдик. Тирикчилик беҳад оғирлашиб кетди. Ниҳоят, икки йил ўтгач, Афғонистондан хабар келди. Мен 15–16 ёшли ўсмир бола 1933 йили ота-онамни топиш мақсадида, шаҳардан чиқиб кетаётган одамларга қўшилиб, Тожикистон томон жўнадим. Куз ойи эди, йўлда не-не азоблар тортиб, яшириниб юриб, Сарой Камарга етиб бордим. Бир неча кун ўтгач, Амударё қирғоқларига йўл олдим. Дарё бўйларида кундузи деярли ҳеч ким йўқ, хуфтон намозидан кейин эса гавжумлашиб кетади. Билсам, дарёдан ўтиш ўғирликча экан. Одамлар чегарачи рус аскарларга пул ва қимматбаҳо буюмлар, матолар бериб, дарё лабига боришар, дарёдан эса гуфсарда ўтиш керак экан.

Бир йўлини қилиб, мен ҳам дарё лабига етиб бордим. Аммо бу ерда энг катта хавф ГПУ айғоқчилари эди. Тун ярмида 16 киши гуфсарга чиқиб ўлтирдик. Шунда бир эркак киши иккита гўдак боласини етаклаб келиб, бир амаллаб илашиб чиқиб олди, ўн саккиз киши бўлдик. Кейин билсам, у наманганлик Юсуфжон қори деган бўлиб, Афғонистонга йўл олган экан. Бахтсизликни қарангки, қирғоқдан отилган ўқ унинг бир боласи — 12 ёшли ўғлига тегди. Кейин одамлар орасида қий-чув бошланганда, Рашидахон исмли кичик қизи довдираб, дарёга ағдарилиб тушди. Икки дақиқада икки боладан ажралган отанинг аҳволини тасаввур қилиб кўринг. Ўйласам, ҳозиргача кўзимга ёш келади.

Шу тариқа, навбатдаги гуфсарни кутмасдан шошилиб, бизга қўшилиб олган ота кўзларида ёш-у дилида фарёд билан Афғонистоннинг Қундуз шаҳрига якка ўзи кириб келди. Ушбу шаҳарда у киши билан қўшни бўлдик. Кейинчалик Юсуфжон қори ҳалок бўлган фарзандларини ўйлаб «Ёдимга тушди» радифида газал битди. Дўстларга йиғлаб ўқиб берарди. Унинг фақат бир банди ёдимда қолган:

«Рашидахон қизим, ўғлим азизим,
Кулиб туришларинг ёдимга тушди».

Саудия Арабистонида ҳам қори билан бирга бўлдик. У киши умрбод фарзандлари доғида куйиб ўтди, яшаш унга татимади, кўп ўтмай вафот килди.

Ниҳоят, Афғонистонда — Қундуз шаҳрида ота-онамни топдим. Ўзимнинг ҳам йўлда чеккан азоб-уқубатларим тафсилоти баёнига қалам ожизлик қилади.

Ўша йиллари Афғонистон ҳам нотинч, тирикчилик жуда оғир эди. Қиблагўҳимиз қариб қолган, ноҳақ сиёсатдан, турмуш азиятларидан анча чарчаган эдилар. Мен рўзгорни тебратиш учун бир дўкондор савдогарга шогирд бўлдим ва мусофирликда, кутилмаган қийин шароитда беихтиёр мураккаб турмуш ташвишларини торта бошладим. 1936 йили қиблагўҳим — дадам 83 ёшда оламдан ўтдилар. Беш йилдан сўнг — 1941 йили онаизорим ҳам ҳаётдан кўз юмди. Ўша йили баҳорда Андижоннинг «Ойшахоним» маҳалласидан Афғонистонга бориб қолган Эсонбой Қосимҳожиги ўглининг Одинахон исмли қизига уйландим. Биз икки ёш ота-онамиздан ажралгач, мусофирлик — муҳожирликнинг моддий ва маънавий

қийинчиликлари билан қўшилган оғирликларини биргалашиб бошимиздан кечирдик, йиллар алам билан ўтди.

Ниҳоят, 1944 йили Саудия Арабистонига йўл олдик. Ислом ўлкаси бўлмиш ушбу мамлакат ва унинг подшоҳи Абдулазиз ибн Сауд коммунистик тузум таъқибига учраган биз каби муҳожирларни беминнат қабул қилиб, Арабистон шаҳарларида ўрнашиб қолишимизга ҳеч қандай қаршилик кўрсатмади. Мен Саудия Арабистонига бор-йўғи 15 доллар пул билан келган эдим, камхаржликдан ниҳоятда қийналиб иш бошладим.

Ўзбекистондан Шарқий Туркистонга, ундан Афғонистонга кўчиб келган ватандошларимиз 1940 йиллар охири ва 1950 йил бошларидан аста-секин Саудия Арабистонига келиб ўрнашдилар. Ҳукумат уй-жой қуриш ёки сотиб олишга монелик қилмади. Ҳаётий муаммоларни аста-секин ҳал қилдик. Агар ҳисоб-китоб қилиб кўрилса, шўро тузуми дастидан хорижга кетиб қолган ўзбекларнинг энг кўп қисми Саудия Арабистонида жойлашди. Мен, мана ярим асрдирки, савдо ишлари билан шуғулланаман, Жидда шаҳрида хусусий дўконим, ёрдамчиларим бор.

Алҳамдулиллоҳ, бу мусофир юртда тўрт ўғил, беш қизни тарбиялаб, катта қилдим ва ўқитдим. Ёшим 80 дан ошди, заифам билан фарзандларимиз соясида қаричилик таштини тотиб юрибмиз. Йигирмадан ортиқ набира-эвараларимиз бор. Биз — Саудияда истиқомат қилувчи ватандошлар ҳаётимизнинг энг оғир йилларида бизларга бошпана берган Саудия Арабистони ҳукуматидан чексиз миннатдор бўлсак ҳам ҳеч қачон ўз она-юртимизни унутганимиз йўқ. Ватан фироқи, улус соғинчи бизларни бирон соат бўлсин, тарк этмади, бу кайфиятимни сизга қандай ифода этсам экан!

Бизлар ҳаётда ҳеч камчилик кўрмай, хоҳлаган жабҳада меҳнат қилиб, маъмурчиликда яшар эканмиз, қулогимиз доимо радиода, нигоҳимиз телевизорда ва рўзномаларда бўлар эди. Ватанда нима воқеалар кечаётганидан кеча-ю кундуз хабардор бўлишни хоҳлар эдик. Ўзбек куйлари, ҳофизларнинг хонишлари қулогимизга чалиниб қолса, кўв ёши билан тинглар эдик.

Аллоҳга минг қатла шукроналар бўлсинки, оня Ўзбекистонимиз, мана, ниҳоят, мустақилликка эринди. Биз бу хабарни гўё осмондан малоикалар келтирган номадек қабул қилдик ва ўша кунлари бир-биримизни йиғлашиб табрикладик. Айримларимиз ҳатто, хўнграб юбордилар — бу ҳаяжонимизни қаламда ифода қилиш қийин...

Президентимиз Ислоҳ Абдуғани ўғли Каримов жанобларининг 1992 йили Саудия Арабистонига меҳмон бўлиб келганларида ватандошлар билан ўтказган учрашувида мен ҳам қатнашганман. Ўшанда биз — муҳожирлар ҳақида айтган гапларини ўз қулоғим билан эшитганман: (Арабча рўзномани олиб, Президентимиз ҳақида босилган мақоладан бир жойини ўқиб берди, сўнгра ўзбекчада тушунтирди). Арабистоннинг турли шаҳарларидан келган бухорийларнинг вакиллари жон қулоғи билан эшитиб, кўзларига ёш олдилар. Президент жаноблари ўшанда жуда ҳақ гапни айтганлар. У кишининг донолик билан олиб бораётган ташқи сиёсати туфайли яратилаётган имкониятлардан фойдаланиб, кўплаб ватандошларимиз она-юртларига келиб, туғишганлари билан кўришмоқдалар — дийдорлашмоқдалар. Менинг ўзим эса киндик қоним тўкилган Андижонимга 4 марта келдим¹⁶. Дастлаб (1991 й.) борганимда Ўзбекистонимизнинг янги мустақил байроғидан бешта сотиб олиб, Арабистонга олиб келдим ва дўстларга тарқатдим (шу ерда суҳбатдошим йиғлаб юборди — С.Ж.).

Мен, қария, ўтмишдан қолган яралар ҳақида гапирар эканман, шу аснода Ўзбекистонимиз мустақиллиги ҳақидаги баъзи фикрларимни ҳам айтиб ўтмоқчиман.

Неча ўн йиллар биз ва оталаримиз, умуман халқимиз орзу қилган Ватан мустақиллиги, алҳамдулиллоҳ, мана қўлга киритилди. Афсус, минг афсуски, хориждаги юз минглаб ватандошларга озодлик наъъасини суриш насиб этмади. Улар бу кунларга столмай, қон йиғлаб, дунёни тарк этдилар, уларни Аллоҳ раҳматига олган бўлсин.

Бир шоир ватандошимиз жон топшириш чоғида қуйидаги мисрани ёзиб қолдирди:

«Ғурбатда агар етса ўлим гул баданимга,
Қабримни қазиб, наъшимни солса кафанимга,
Тобутими юксак ера бир лаҳза қуйинглар,
Шояд етишур бўйи Ватан ул жасадимга».

Бу мисраларни жўнгина ўқиб бўладими, ахир (суҳбатдошим баралла йиғлаб юборди).

Ўзбекистоннинг биринчи Президенти Ислоҳ Абдуғани жаноблари мустақилликнинг олтин пойдеворига асос солган улуғ зот сифатида, иншооллоҳ, Ватан тарихида алоҳида саҳифани эгаллайди ва номи жаҳон тарихига ҳам киради.

Шу билан бирга, кўнглим тўридаги бир афсусланишни ҳам айтиб ўтишим керак: биз ҳар доим меҳмонга

борганимизда суҳбатлашган одамларнинг айримлари, гоҳо турмушдан шикоят қилишларини эшитиб қоламан. Улар кўпинча мустақилликнинг сиёсий маъносига аҳамият бермайдилар-да, кундалик моддий ҳаётни ўйлайдилар. Уларга қарата: «ҳой, одамлар, аввало, Аллоҳ берган мустақилликнинг қадрига етинглар!», — деб ҳайқиргим келади. Бунақа шикоят — ундай одамларнинг тафаккури коммунистлар ҳукмрон бўлган мутелик даврида нақадар чегараланиб қолганининг оқибатидир. Майли, нон, бошқа озиқ-овқатлар қиммат бўлсин, айрим тақчилликлар ҳам бордир. Аммо булар вақтинча қийинчиликлар экани аён-ку! Энг муҳими — Ўзбекистон мустақил давлат сифатида ўз байроғига, ўз овозига, ўз пулига эга бўлди. Жаҳондаги давлатлар бизни тан олмоқда. Бунинг қадрига етмаслик баайни куфрони неъматдир.

Мустақилликнинг тўрт йиллиги муносабати билан Саудия Арабистонида истиқомат қилаётган ватандошлар номидан Президент жанобларига ёзилган табрик хатида менинг ҳам имзоим бор. Бизлар Ислом Абдуғани ўғлига у киши олиб бораётган ички-ташқи сиёсатининг тўғрилигини таъкидлаб, улус, юрт фаровонлиги йўлидаги ишларига омад тиладик ва янги зафарлар ёр бўлишини қўл остиб дуо қилдик¹⁶.

Мадинаи мунавварада истиқомат қилиб ўтган, асли андижонлик олим ватандошимиз Мусо Туркистоний ўзининг «Улуғ Туркистон фожиаси» номли тарихий асарида ватанини таърифлаб, шундай ёзади: «Агар жаннат осмонда бўлса, унинг ости Туркистон, агарда жаннат ер остида бўлса, унинг усти Туркистондир». Бу — она юртимизга, унинг табиатига, дунёда эгаллаган ўрни-ю шуҳратига берилган ҳаққоний баҳодир. Уни эъзозлаш, бойлигига бойлик қўшиш, шуҳратини янада ортишида иштирок этиш барчанинг вазифасидир.

Мустақилликни қадрламоқ, барча қийинчиликлар вақтинча эканини англамоқ зарур. Менимча, Ватан фарзандларининг бурчи шундан иборат¹⁷.

Абдулҳамид Махсум мулла

Аҳмадали ўғли,

10 сентябрь, 1996 йил, Жидда шаҳри.

Ушбу боб якунида шуни алоҳида айтиш керакки, ҳаммаси бўлиб беш ой давом этган сафарларимиз чоғида Саудия Арабистонининг бухорийлар истиқомат қиладиган қайси

шаҳарига борсак, ватандошлар билан уюштирилган суҳбатларда гап, албатта, мустақиллигимизга бурилади. Президентимиз Ислоҳ Каримовни дуо қиладилар, шукроналар келтиришади, ҳар йили мустақиллик байрами муносабати билан Президентимизга табрик хати юборадилар.

¹ Н.Ф.Бутаев. За что переселили народы. «Агитатор», 1989, 11, 22 б.

² «Мулоқот» журнали, 2003, № 4, 41 б.

³ Ўзбекистон Миллий Давлат Архиви (Ўз МДА.), ф. 838, ҳисоб сони (опись) 9, иш № 421, 1-варақ.

⁴ Новейшая история Китая. (1928 — 1949 гг.) М.: Наука. Гл. редакция восточной литературы, 1984. С.61.

⁵ Ўша жойда. 62 б.

⁶ Ўша жойда. 64 б.

⁷ Комиљон Андижоний — шоир Тошқин ҳозир ҳам Тоифда тиш теҳийги касби билан шуғулланади.

⁸ Новейшая история Китая (1928 — 1949), С.66.

⁹ Уйғур автоном ўлкасидаги бу озодлик ҳаракатлари ҳақидаги ҳужжатлар, архив материаллари ҳамон эълон қилинмаган. Алихон Соғуний раҳбарлигидаги озодлик кураши тарихи собиқ шўро тарихшунослигида ҳам «ёпиқ мавзу» бўлиб келди. Бу воқеалар баъзи муносабатлар билан фақат қўзғолон иштирокчилари хотирасига суянган ҳолдагина субъектив тарзда тилга олинади.

¹⁰ Уйғур халқининг Офоқ Хожа ва унинг авлодига бўлган эътиқодидан Совет ҳукумати сиёсий пайранг мақсадида фойдаланиш учун бу иш билан Давлат хавфсизлик қўмитаси ҳам шуғулланган, яъни агар «президент тўра» Ўзбекистон — демак СССР туپроғидан боса, «озодликка эришган» уйғурлар ва уларнинг янги ташкил топган ҳукумати Совет Иттифоқи пазоратида қўғирчоқ давлатча бўлиб қоларди. Бироқ Комфирқанинг бу пайранги амалга ошмаган.

¹¹ Қамоқ ва ундан қочиш тафсилотларини тушириб қолдирдик.

¹² Алихонтўранинг Уйғуристондаги қизғин ҳаётдан тинч Ўзбекистонга олиб ўтилиши сабаблари ҳам ҳамон «очилмаган қўриқ»дир. У кишининг фарзандлари отанинг Тошкентда туриб Сталинга хат билан мурожаат қилганини айтишади. Бироқ жавоб бўлмагач, тинч илмий-иҷодий иш билан шуғулланиб, ўзидан бир қанча асарлар қолдирди ва 1986 йили Тошкентда вафот этди (Аллоҳ раҳмат қилсин).

¹³ Андижон шаҳри ўтган асрларда тўрт даҳага бўлинган: Сой, Ўйлиқ, Қирлиқ ва Олайлиқ. Сой даҳа шаҳарнинг шимолидир.

¹⁴ Бу воқеа Маҳмуд Ҳаким Яйпанийнинг «Хулос ут-Таворих» асарида ҳам тилга олинади. Қўқон адабиёт музейи фонди, иш. рақами 70, 67- варақ. Ориқулбек бу «хизмати» учун Туркистон генерал-губернаторлиги томонидан мукофотлангани ҳақида ҳужжатлар бор.

¹⁵ «Гуф» — «шишиқ», «шиширилган» деган маънода, «сар» — бош ёки юмалоқ нарса. «Гуфсар» — шиширилган юмалоқ нарса маъносига келади.

¹⁶ Шундан буён у киши Ўзбекистонга ҳар йили келади. Андижон шаҳар ҳокимиятининг махсус қарори билан шаҳарнинг ўзи туғилиб ўсган «Шировул» маҳалласидан ер ажратилиб, ўз ҳисобидан катта масжид-мадраса қуриб маҳаллага туҳфа қилди.

¹⁷ Абдулҳамид Махсум Того 2004 йил апрел ойи бошларида Жидда шаҳрида 89 ёшда вафот қилдилар (Аллоҳ раҳмат қилсин).

III БОБ

САУДИЯ АРАБИСТОНИ БЎЙЛАБ

1994 йил 16 декабрь мен учун тарихий кундир. Саудия Арабистонига илк бор илмий сафар қилиш учун ўша кунги Тошкент — Жидда самолётига ўтирганман. Самолёт умра зиёратига кетаётганлар билан лиқ тўла. Жиддага келиб тушгач, шаҳарга чиқиш учун одатий расмиятчиликдан ўтишимиз керак. Бошқа мамлакатларда бўлгани каби, бу ерда ҳам қаттиқ тартиб ўрнатилган. Бунга айтишимнинг боиси — бизникилар жаҳон кўрмаганликлари сабабидан бундай халқаро қоидалардан ўша даврда деярли бехабар эканлигини таъкидлашдир. Аэропортда божхона назоратидан ўтиш учун биз — ўзбекистонликларга махсус иккита ўтиш йўлаги ажратилган.

Арабистон фуқароси бўлмиш учта ватандош — шу ерда туғилиб ўсган ўзбек йигитлари одамларимизга қараб, ўзгача меҳрибонлик, мулоимлик билан «Хуш келибсизлар, азизлар» деган кириш сўзидан бошлаб, ўзларини таништирдилар ва шошилмасдан, тартиб билан ўтишимизни эслатиб, кўчада автомашиналар уларга интизор бўлиб турганини эълон қилдилар¹.

Аммо одамларимиз... Тушунтириш-у эълонга қулоқ солмай, назорат будкаси ёнига навбатсиз, ёнбошдан ҳам келаверадилар. Ҳарбий кийимдаги божхона хизматчиси (араб йигити) ишини тўхтатиб, ўрнидан туриб кетади, бизникиларга хизмат қилаётган ана бу уч йигитга қараб: «ватандошларингга айт, ахир навбати билан келишсин», — деган мазмунда арабчалаб луқма ташлайди ва ишни тўхтатиб, кутиб туради. Уч ватандош эса, одамларимизга ялингансимон яна мурожаат қиладилар, уларни тартибга чақирадилар. Бизникилар биров «инсофга келгандек» бўлади-ю, бирмунча фурсатдан сўнг яна тартибсизлик: ходим хуноб бўлиб, ишини яна тўхтатади, йигитларга қараб нималардир дейди. Улар хижолат чекадилар, гоҳо жаҳллари чиқади... Айниқса, Абу Салмоннинг феъли тез: қаттиқроқ-қўполроқ гапириб юборади. Ахир, бечора нима қилсин, холис хизмат — савоб иш деб божхона ходимларидан гап эшитмоқда.

Шу тарзда ўзбекистонликларни божхона назоратидан ўтказиш икки соатча давом этди. Шаҳарга чиқсак, бошқа мамлакатлардан келганлар аллақачон кетибди, автомашиналар фақат бизни кутмоқда...

Ўйлаб қоламан. Бу ниманинг аломати, нега одамларимиз хориж тартибларини билмайдилар? Ҳа, бизникилар бунақа тартиб-қондани деярли билмайдилар. Негаки, биз хорижга чиқмаганмиз, тўғрироғи, чиқаришмаган. Темир панжара ичида яшаганмиз. Чиққанлар эса саноқли кишилар эди, улар ҳам «КГБ» деган ваҳимали ташкилотнинг «етти чиғириғидан» ўтардилар.

Оммавий тарзда хорижга чиқишлар, мана, мустақиллигимиз шарофати билан энди бошланди. Шундай бўлгач, умрага, ҳаж сафарига чиққан содда, ювош, аммо имон-этиқоди мустаҳкам ўзбекистонликлар — оталаримиз, акаларимиз ва опахонларимиз бундай тартибларни қаёқдан билсин. Бири паспортини, яна бири авиабилетини, учинчиси «декларация» қоғозини қаерга қўйгани хаёлидан кўтарилган, баъзиси, йўқотиб қўйган. Афсус ва надоматлар! Айрим зукко отахонларимиз машиналарга чиқиб ўлтиришгач, қилмишларидан ўзлари хижолат чекиб, куладилар, баъзилари эса хурсандчилик ва хижолат аралаш аччиқ-аччиқ йиғлайдилар ҳам...

Маккаи мукаррамада тавофдан сўнг бу шаҳарда яшовчи, номи юқорида зикр қилинган танишим Сафохон Жалолхон Марғилоний уйига телефон қилиб, келганим ҳақида хабар бердим. (У киши 3—4 та ватандошлар билан 1991 йили Андижонга келганларида танишган эдик). Эртасига унинг уйида уюштирилган суҳбатда (ушбу суҳбат — алоҳида мавзу) умра сафари давомида ватандошлар билан бирга бирон-бир тadbир — анжуман ўтказишни ўзимга аҳд қилиб қўйганим ҳақида маслаҳат сўраган эдим, улар яхши ниятдаги бундай тadbирни Мадина шаҳрида ўтказишга имкон бўлиши мумкинлигини ва менинг ҳақимда дўстларга хабар бериб қўйишларини айтишди.

Умранинг бешинчи куни Мадинаи мунавварага келгач, бизни «Кавсар» меҳмонхонасига жойлаштирдилар. Эртасига меҳмонхона ошхонасининг мутасаддиси Зайниддин деган киши (асли Тошкентдан) мени сўроқлаб, андижонликлар такяси-меҳмонхонасига боражагимни айтди. Такя—меҳмонхонада мени Сафохон Марғилонийнинг укаси Аъзамхон ва Қори Акбар исмли ушбу даргоҳ соҳиби кутиб олишди. Маълум бўлдики, Сафохон ака укасига телефон қилиб, менинг ҳақимда маълумот берибдилар ва ўтказилажак тadbиримизнинг мазмунини айтиб, ташкил қилишга ёрдам кўрсатишни сўрабдилар.

Аъзамхон ва Қори Акбар билан танишгач, уларнинг маслаҳатига кўра, «Анжан така»сида Мадинада истиқомат қилувчи ватандошларимиз ва умрага борганлар интироқида дўстона учрашув-анжуман ўтказишни режалаштирдик ва «Кавсар» меҳмонхонасидан юзга яқин умрачиларни таклиф қилдик.

Эртасига шом намозидан сўнг учрашув-анжуман бошланди. Мадиналик ватандошларимиздан Аъзамхон Жалолхон, Қори Акбар (шоир Ҳамдам), Абдусалом Хўқандий, асли қувалик уста Абдулҳаким, Абдувоҳид исмли асакалик дўкондор, асли Андижоннинг Қорасув қишлоғидан бўлмиш Абдуқаҳҳор қори, Носиржон Андижоний, Иброҳимжон исмли муаллим йигит, андижонлик Минҳожиддин — шоир Ғамгиннинг ўғли Муҳаммад Сиддиқ, ношир ва китобдор Абдуқодир Марғилоний, шаҳрисабзлик ва самарқандлик уч-тўрт киши — ҳаммаси бўлиб 20 чоғли ватандошлар тўпланишди.

«Анжан така»нинг катта меҳмонхона залида² Ўзбекистоннинг мустақиллигига бағишланган дўстлик анжумани бошланди. Анжуманни кириш сўзи билан шоир Ҳамдам очди ва барчани Пайғамбаримиз шаҳрига «хуш келибсизлар» деб табриклади. Сўнгра Ўзбекистон мустақиллигига бағишлаб ёзилган ушбу ғазал-мухаммасини ўқиб берди:

Азиз юртимиз Ўзбекистонни мустақил бўлгани хусусинда мухаммас-қутлов ғазал

Жаҳон айвонида жаннат мисоли, Ўзбекистоним,
Ҳаёт гулзорида тоза пиҳоли, Ўзбекистоним,
Ҳама юрдошлар сенда ҳаёли, Ўзбекистоним,
Худодин тинчлик сенга суволи, Ўзбекистоним,
Илоҳи бўлмасин мулкинг заволи, Ўзбекистоним.

Замонлар, ўзгалар дастиди сен доим асир эрдинг,
Назарга илмаган кимса сени, мулки ҳақир эрдинг,
Ўзингла сим-у зар мавжуд туриб, беҳад фақир эрдинг,
Таҳассун топди ҳолинг, элли ҳоли Ўзбекистоним,
Илоҳи бўлмасин мулкинг заволи, Ўзбекистоним.

Сени дунёда давлатлар фаромуш айлаган эрди,
Чароғингким, ситамгарларга хомуш айлаган эрди,
Бериб халқингга озор-у заҳар, беҳуш айлаган эрди,

Кесилсин бу ситамгарларни боши, Ўзбекистоним,
Илоҳи бўлмасин мулкинг заволи, Ўзбекистоним.

Бугун дунёда ой, юлдуз ниниюлик байроғинг қойим.
Умид айлайди ҳар ким Ўзбекистон бўлса деб жойим,
Бошингда соя бўлсин ҳақ таоло раҳмати доим,
Янасин сенда роҳатда аҳоли Ўзбекистоним,
Илоҳи бўлмасин мулкинг заволи, Ўзбекистоним.

Бугундин сўнгра душмани аёғи сенга етмайди,
Юракдин ҳайдалиб кетган аламини доғи кетмайди,
Умидим шулки, аввалдек халқинг ғафлат етмайди,
Фидо халқингни сенга жон-у моли, Ўзбекистоним,
Илоҳи бўлмасин мулкинг заволи, Ўзбекистоним.

Азиз фарзандларинг дилдан сенга хизмат қилур энди,
Сени ўз жонидин ортқ кўриб, ҳурмат қилур энди,
Очиқ кўксингда эркинлик билан роҳат қилур энди,
Ошиб ҳар соҳада касб-у камоли, Ўзбекистоним,
Илоҳи бўлмасин мулкинг заволи, Ўзбекистоним.

Ёруғ дунёда Ҳамдамнинг¹ ғариб боши кўтарилди,
Ўшал соатданоқ ёғий насибаси кўтарилди,
Сурилган ҳолида кўкси палидидин итарилди,
Яна қайтиб келишга йўқ мажоли, Ўзбекистоним,
Илоҳи бўлмасин мулкинг заволи, Ўзбекистоним.

Ҳамдам шоирнинг ушбу мухаммаси анжуман қатнашчиларида яхшигина таассурот қолдирди. Сўнгра каминага сўз берилди. Мен рўшноликка чиққан халқимиз номидан бу диёрларда сабр-чидам билан истиқомат қилувчи ватандошларимизга салом топширдим. Шунингдек, «бухорийлар» тарихини яратиш режам борлигини айтдим.

Сўнгра умрачилардан қўқонлик Жўрахон домла деган ғоятда майин овози ва ширин сўзлар билан салом айтиб, келаётган рамазон кунлари билан барчани табриклади. Ватандошларимиздан қори Абдулҳаким ва Абдуқодир Марғилонийлар сўзга чиқиб ота-оналарининг бу ерга келиб қолиш сабабларини гапирдилар. Барчанинг сўзлари Ўзбекистонимизнинг мустақилликка эришганига бориб тақаларди. Улар ҳам

Ватаннинг шўро тўзумидан озод бўлгани билан бизни қутладилар ва мустақилликни кўз қорачигидек сақлашга даъват қилдилар. Қори Абдулҳаким Ўзбекистон байрогини олиб келиб, уйи тўрига осиб қўйганини ва келажак авлод учун сақлаяжagini айтиб, йиғлаб юборди (Дарҳақиқат, у кишиникига меҳмонга борганимда уй деворига байроғимизни ёйиб, осган ҳолда устидан елим ойнак қоплаб қўйганини ўз кўзим билан кўрдим.) Анжуман якунида Абдуқаҳҳор қори Қуръон тиловат қилдилар, яхши дуолар бўлди, истаклар билдирилди. Барча шу ердаёқ хуфтон намозини ўқиб, сўнг тарқалди.

Анжуман гоят мазмунли ўтди. Ватандошларимиз бизни кўз ёшлари билан бағирларига босиб хайрлашдилар. Анжуман бошдан охиригача видеотасвирга туширилди. Бу мен учун муҳим тарихий воқеа, 1994 йил 22 декабрь оқшомида бўлиб ўтган эди.

Умра амаллари бажарилгач, биринчи қиладиган ишим— Жиддага келиб, Ўзбекистон консулхонасига учрашишим ва бошланажак илмий сафаримни расмийлаштиришим лозим. 26 декабрь куни Мадинадан Жиддага қайтиб келиб, аэропортда танишган ўша новча ва йўғон Аҳмад Туронни топдим. (У телефон рақамини берган эди.) Самимият ва миннатдорлик билан эътироф қилишим керакки, сафарим давомида бу йигитнинг менга кўп ёрдами тегди.

Консулимизга учрадик. Илмий сафарим мақсади ва дастури ҳақида у кишидан (Аъзамжон Раҳмонов) баъзи маслаҳатларни олдим ва ўша кунданоқ ишга киришиб кетдим.

Мени қизиқтирган дастлабки савол — Саудия Арабистонида яшовчи ўзбек ватандошларнинг умумий сонини аниқлаш эди. Сафар олдидан менда уларнинг сони тахминан 400—500 минг эканлиги ҳақида маълумот бор эди. Афсуски, бунини тасдиқловчи аниқ исбот топилмади. 1990-йилларнинг иккинчи ярмида Саудия Арабистони Подшоҳлигида Ўзбекистон элчиси бўлиб ишлаган С. Иноғомовнинг ёзишича, «ватандошлар сони тўғрисида турли тахминларгина мавжуд». Уларга кўра, ватандошлар сони 200—800 минг ўртасидадир¹. Лекин шу нарса аниқки, ушбу мамлакатда истиқомат қиладиган ватандошларимиз хориждаги ўзбекларнинг энг кўпчилигини ташкил қилади (бундан Афғонистонгина мустасно).

1-§. Саудия Арабистони ҳукуматининг ватандошларимизга муносабати

Ушбу мамлакатда истиқомат қилаётган ватандошларимизнинг асосий қисмини XX аср 20- йилларининг охири – 30-йилларнинг бошида муҳожирликка кетган ўзбеклар ташкил қилади. Улар, асосан, Фарғона водийси, шунингдек, Тошкент, Бухоро, Самарқанд, қисман Хўжанд, Ўш, Жалолобод шаҳар ва туманларидан борганлар бўлиб, Саудия Арабистони давлатига асос солган Абдулазиз ибн Сауд давридан буён (1932–1953) «бухорийлар» деб юритиладилар. Бу ном ислом дунёсида «муҳаддислар султони» сифатида танилган (Пайғамбаримиз ҳадисларини йиғиб, тартиб берган) ватандошимиз машҳур Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий номига нисбат берилган атамадир.

Тарихдан маълумки, ислом дини Арабистонда пайдо бўлиб, Пайғамбаримиз (с.а.в.) даврида араб халқлари ҳаётига чуқур томир ота бошлаган бўлса, унинг кейинги ривожини бизнинг ўлкамиз Мовароуннаҳрда давом этди. Ўлкамиз шаҳарларида VIII–XII асрларда яшаб ижод қилган ва жаҳон тан олган бир қатор аждодларимиз ислом дини ривожига улкан ҳисса қўшдилар. Бу тарихий ҳақиқатни Саудия Арабистони ҳукумати ҳам машҳур уламолари ҳам оддий фуқаролари ҳам эътироф этадилар ва Мовароуннаҳр олимлари номларини ҳурмат билан эъзозлайдилар.

Иккинчи томондан, ислом дини ривожига беқиёс ҳисса қўшган юртимиз кейинчалик, афсуски, Чор Россияси империяси томонидан забт қилинди ва «Ўрта Осиё» деб аталди. 1917 йилги давлат тўнтаришидан сўнг совет ҳокимияти ўрнатилгач эса СССР «динсизлар давлати» деб эълон қилинди ва юқоридаги бобда таъкидланганидек, ҳар қандай диний муассасалар, ибодатхоналар, масжиду мадрасалар ёпилди, омборхона-ю ётоқхоналарга айлантирилди, уларнинг ходимлари таъқиб остига олинди, қувғин қилинди.

Кейинчалик ўлкамизга «Социализмнинг Шарқдаги машъали» деган сунъий ном берилиб, ислом динига ва унинг ҳомийларига қарши кураш авж олди. Мана шундай синфий кураш ва мамлакатда мажбурий равишда худосизлар жамиятлари ташкил топаётган чоғда Арабистон ярим оролида мустамлакачиликка қарши озодлик ҳаракати ғалаба қилиб,

Саудийлар сулоласи ҳукмронлигига асос солинди: Саудия Арабистони Подшоҳлиги ташкил топди.

Ватанимизда бошланган муҳожирлик ҳаракати айнан ана шу даврга тўғри келиб, қанчадан-қанча саргардонликлардан сўнг ушбу мамлакатга етиб борган ватандошларимиз илиқ кутиб олинди.

Саудия Арабистонидаги асли туркистонликларнинг иккинчи бир ғуруҳи ҳам бор: улар 1978 йили Афғонистонда бошланган инқилобдан ва ушбу мамлакатга собиқ совет қўшинлари киритилишидан сўнг ҳижрат қилиб, бу юртда паноҳ топган ўзбеклардир. Улар «бухорийлар»дан ажратилган ҳолда «Афғонистонлик ўзбеклар» деб юритилади. «Афғонистонлик ўзбеклар» ҳуқуқий жиҳатдан «бухорий» ватандошларимиздан фарқ қиладилар. Улар Саудия Арабистони фуқароси ҳисобланган шахсларнинг кафиллиги билан яшайдилар ва ишлайдилар. Кафиллик маълум муддатга берилади, лекин у яна узайтирилиши мумкин.

Илмий сафарларимиз чоғида Макка ва Мадинада, Жидда ва пойтахт Риёда, шунингдек, Тоиф ва Робигда истиқомат қилувчи ватандошларимиз билан мулоқотда бўлганимизда, улар битта ҳақиқатни такрор-такрор айтдилар: Саудия Арабистони давлати дастлабки йилларланок бухорийларга ўз ҳаётини тартибга солиб олишлари ва мусофирликдан озор чекмасликлари учун яхши шароитлар яратиб берган, ёрдамлашган. Буни баъзи ватандошларимизнинг қуйидаги дил сўзларидан билса бўлади:

— *«Ҳукумат биронта бухорийнинг бурнини қонатмади» (Сафоҳон Жалоҳон Марғилоний).*

— *«Кимки ҳалол меҳнат қилиб, бирон касб билан шугулланса, унга кўмак берди» (Абдулҳамид Аҳмадали Маҳдум);*

— *«Ҳукумат ҳеч кимдан солиқ олмади» (Аҳмадали Тўлқин);*

— *«Давлат уй-жой қуриб олишимиз учун бизга ерлар ажратиб берди» (Қори Абдуҳаким);*

— *«Уй-жой қуришга давлатдан қарз олса-ю, кимки уни муддатида тўлаб турса, охирида қарзининг маълум фоизини кечиб юборди» (Ҳабибулло Назиржон) ва ҳ.к.*

Биз айрим шаҳарлар маҳаллий ҳокимият вакиллари билан суҳбатлашганимизда, улар шу нарсани алоҳида таъкидладиларки (ватандошларимиз эса бундан алоҳида ғурурланадилар), бугун Арабистоннинг кейинги 70 йиллик тарихида

бухорийлардан биронта ўғри, каззоб, товламачи, қотил, фоҳишабоз, нашаванд ёки хуфя ичувчи («пияниста») чиқмаган, шунингдек, биронта ватандошимиз хизмат жараёнида давлатга хиёнат қилиб, ишдан ҳам ҳайдалмаган, қамалмаган. Бу ҳаётий ҳақиқат ҳам Арабистон ҳукуматининг бухорийларга бўлган муносабатида муҳим омил бўлиб, улар ҳаётига ижобий таъсир кўрсатиб келади⁵. Саудий подшоҳларнинг бухорийларга бўлган илиқ муносабатлари ҳақида турли нақллар мавжуд.

Ушбу подшоҳликка асос солган Абдулазиз ибн Сауд вафоти олдидан (1953, ноябрь) барча ўғилларини чақириб, васият чоғида қўлларига Қуръони карим олишларини буюрган ва ватандошларимизнинг айтишларича, шундай деган:

— Ҳозир менинг ҳузуримда икки нарса учун Қуръон билан қасамёд қиласиз. Биринчиси — тахт талашиб, бир-бирингиз билан урушмасликка. Подшоҳлик ворислик навбати билан каттадан-кичикка қолаверади. Иккинчи қасам — Туркистон (Мовароуннаҳр)дан кўчиб келганлар ким бўлишидан қатъи назар бухорийлар, яъни улуғ муҳаддис Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий авлодларидир. Уларга озор берманглар, хафа қилманглар. Улар улуғ муҳаддислар авлоди бўлиб шўро ҳукумати, яъни даҳрийлар зулмидан озор топган мусофирлардир.

Фарзандларнинг ота олдидаги қасамёдига, мана ярим аср ўтди. Бу муқаддас қасам ҳамон бузилгани йўқ. Бухорийларга бўлган муносабат, ота васиятига кўра, ҳамон ўзгарган эмас, қасамга риоя қилинмоқда.

Яна бир хотира-ҳикоя: 1940-йиллари рамазон ҳайити муносабати билан подшоҳ Абдулазиз ибн Сауд саройга меҳмонлар чақиради. Саройда автоҳайдовчи бўлиб Убайдулло Дарвеш исмли бухорий йигит меҳмонларга слиб-югуриб хизмат қилаётганига подшоҳнинг кўзи тушади. Меҳмондорчилик тугагач, подшоҳ уни ёнига чақириб, унга ўз қўли билан ошнинг гўштини тўғраб мулозамат қилади ва кўтаринки кайфиятда шундай дейди:

— Бугун мен учун алоҳида хурсандчилик куни, алҳамдулиллоҳ. Бунинг боиси — дастурхонимизда улуғ Бухорий авлоди ўлтирибди⁶. Подшоҳ Убайдулло Дарвешга ўша кунги хизматлари учун яхшигина совғалар берган.

Учинчи ҳикоя: Подшоҳ Фаҳд ибн Сауд (1970 йиллар) маориф ишлари раҳбарларидан ўқувчилар тарбияси масаласида ҳисобот олганида, улар подшоҳга қуйидаги мазмунда шикоят қилишган:

– Бухорийларнинг фарзандлари шўх бўлиб кетдилар, уларга бераётган тарбиямиз таъсир қилмаётир.

Шунда Фаҳд ибн Сауд бундай жавоб қилган:

– Айб болаларда эмас, тарбиячиларда. Улар ўқувчиларга яхши муносабатда бўлишмаган. Сизлар ҳам эътибор бермагансиз. Бундай бўлиши мумкин эмас, чунки улар яхши инсонларнинг фарзандларидир. Вазифангизга эътиборсиз қарагансиз.

Суҳбатлар чоғида хотиралардан биз ёзиб олган бу ҳикоя-нақллар ҳам Саудия Арабистони ҳукуматининг ватандошларимизга бўлган муносабатини яққол кўрсатиб туради (бошқа шаҳарларда ўтказган суҳбатларимизда ҳам бу ҳикояларнинг ҳақиқат эканлигини тасдиқладилар). Тўғри, суҳбатларда маълум бўлишича, кундалик ҳаётда айрим оддий араб фуқаролари томонидан ўзаро муомалаларда маҳаллийчилик ҳоллари ҳам содир бўлади. Аммо бундай ҳоллар ҳукумат сиёсатининг моҳиятини белгиламайди.

Арабистон ҳукумати айтилган сабабларга кўра, бухорийларни доимо ҳимоя қилган, эътиборсиз қолдирмаган.

Маълумотларга қараганда, Саудия Арабистонида ватандошларимизнинг кўнгилли жамият-уюшмалари йўқ. Лекин бухорийлар истиқомат қилиб турган шаҳарларда уларнинг норасмий оқсоқоллари бор. Чунончи, Маккада Сафохон Жалолхон (уни, кўпинча, «бухорийларнинг Маккадаги чироғи» деб аташади), Мадинада Абдулқодир Марғилоний, Жиддада Аҳмадали Тўлқин Туркистоний ва Абдулҳамид Махдум Андижоний, Риёзда Меллибек Тошкандий ва Мўминжон Исмоилжон Андижоний, Тоифда Олимжон Исмоилжон кабилар шулар жумласидандир. Улар ватандошларимизнинг ҳаётий муаммоларини ўзаро маслаҳатлашиб ҳал қилишга ёрдам берадилар, маҳаллий ҳокимият билан битадиган ишларни ҳам биргаликда, аҳиллик билан ҳал қиладилар.

Бухорий ватандошларимизнинг бундай норасмий раҳбарлари мамлакатимиздан борган меҳмонларни қабул қилишади ва дўстона мажлисларда кўпинча иштирок этадилар.

Шуни алоҳида таъкидламоқ лозимки, ватандошларимизнинг кўпчилик қисми ҳозирда қандай иқтисодий мавқега эга бўлмасинлар, дастлаб ўз ишларини арзимас сармоя билан бошлаганлар. Ўз фаолиятларини кичик тижорат, оддий дўкондорликдан ёки кичиккина корхона хизматидан бошлаб, эндиликда йирик тижорат, саноат ва қурилиш корхоналарининг ва донғи кетган меҳмонхоналарнинг эгаларига айланганлар¹. Ватандошларимизнинг асосий кўпчилиги турли корхона, савдо дўконлари ва умумий овқатланиш муассасаларининг эгаларидир. Шу билан бирга, улар орасида халқаро миқёсда иш юритувчилар ҳам оз эмас.

Ватандошлар орасидаги йирик ишбилармонлардан бири — Абдулҳамид Муҳаммад Зокир Бухорийдир. У «Ал-Зокир» халқаро ширкатлар уюшмасининг бошлиғи. Ушбу ширкатлар уюшмаси асосан денгиз кемачилиғи ва халқаро савдо билан шуғулланади. Ака-ука Аббос ва Абдулғаффор Нур эса мраморни қайта ишлаш корхоналаридан бирига эга. Шунингдек, ушбу корхона гишт, цемент ва бошқа қурилиш ашёлари ҳам ишлаб чиқаради. Ҳозир нафақада бўлган ватандошимиз Аҳмадали Тўлқин ҳам тош қирқиб, қурилиш ашёлари ишлаб чиқарадиган корхонага эга эди.

Аммо ватандошларимизнинг аксарияти катта меҳмонхона ва савдо дўконлари эгаларидир. Абдулбосит бошлиқ беш оғайни Намангонийлар Саудия Арабистонининг йирик шаҳарларида халқаро стандартларга жавоб берадиган меҳмонхоналарга, саёҳатлар бюроси ва савдо муассасаларига эгалик қиладилар. Абдурахмон Хўқандийнинг Жидда шаҳрида ўн қаватли меҳмонхонаси ва катта ресторанлари бор. Биз дастлаб танишган Сафохон Жалолхон ҳам ўн қаватли иморатга эга бўлиб, унинг 9—10-қаватида оиласи яшаса, 2—8-қаватлари меҳмонхонадир. Биринчи қавати эса савдо дўконларидан иборат. Сафохон Жалолхоннинг Макка шаҳрида ўнлаб савдо дўконлари ҳам бор.

Андижонлик Абдулҳамид Махдум Аҳмадали Махдум ўғли мана деярли 60 йилдирки, Жидда шаҳридаги дўконида савдо билан шуғулланади. Шунингдек, андижонлик Абдуллажон Туркистоний ҳам (Аҳмадбек ҳожи набираси) Жиддада ва Тоиф шаҳрида ўз меҳмонхоналарига эга. Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин.

Айрим ватандошларимиз касб-ҳунар билан ҳам шуғулланадилар. Комил Абдулло Андижоний (шоир Тошқин)

тиш техниги касбини эгаллаганини айтган эдик. Тоиф шаҳрида унинг тиш клиникаси бор. Шунингдек, Мўминжон Исмоилжон, Меллибек Исҳоқбек ва Хуршидбек Тошкандийлар ҳам Риёз шаҳрида узоқ йиллардан буён тиш техниги касби билан шуғулланадилар.

Яна бир ватандошимиз эса пойтахт Риёзда бир неча мутахассис ишлайдиган тиш даволаш поликлиникасига эга. Муҳожиратнинг дастлабки йиллари Мисрга бориб, шу касбга ўқиб келган. Андижонлик Ҳабибулло Назиржон электр муҳандиси касбини эгаллаган. Унинг Маккада катта ҳажмдаги музлатгичлари бор, асосан гўшт таъминоти билан шуғулланар эди. Ватандошларимизнинг асосий кўпчилиги эса майда ва ўртача ишбилармон ёки савдо ходимларидир.

Гарчи бухорийлар орасида мамлакат сиёсатига жиддий таъсир кўрсата оладиган йирик давлат арбоблари бўлмаса ҳам айримлари турли давлат идораларининг юқори лавозимларида ишлайдиган ходимлар даражасигача етишганлар. Чунончи, Абдулваҳҳоб Аҳмад Бухорий узоқ йиллар маориф вазири ўринбосари ва ислом ишлари вазири лавозимида ишлаган. Ҳозир нафақада бўлса ҳам подшоҳ девонининг маслаҳатчиси лавозимидадир.

Абдулазизхўжа Абдуллахўжа ўғли Андижоний узоқ йиллар Информация вазири ўринбосари, давлатнинг Туркиядаги ва Россиядаги элчиси лавозимида ишлади. 1996 йили ота юрти Андижонга келиб, меҳмон бўлганида, биз у киши билан учрашган эдик. Ватандошимиз Муштоқ Маъруф Саудия Арабистони ташқи ишлар вазирлигининг бўлим бошлиғидир.

Ватандошларимиз орасидан ҳарбий ва ички ишлар хизмати генераллари ҳам етишиб чиққан. Ҳисоб-китобларга қараганда, турли даражадаги 20 дан ортиқ «бухорий» генераллар бор. Ички ишлар тизимидан чиққан бригада генерали Муҳаммад Абдулазиз Юнус (ҳозирда Ички ишлар вазирлиги олий мактабининг мударриси), учувчи генерал-майор Абдулҳамид Музаффар (подшоҳнинг собиқ шахсий учувчиси), ҳарбий кучлар бригада генерали Абдулқодир Андижоний (ҳозир Бутунжаҳон ислом уюшмасининг масъул ходими), асли шаҳрихонлик генерал Мустафо Камол, Муҳаммад Зиё шулар жумласидандир. (Генерал Абдулқодир Андижоний 1991 йили киндик қони тўкилган Андижонга ташриф буюрганида биз танишган ва суҳбатлаган эдик.) 1995 йил илмий сафаримиз

чоғида генералнинг Жиддадаги ҳовлисида иккинчи марта учрашдик. Бу киши табиатан — вазмин, келбатли, ҳарбий соҳада чуқур билимга эга, исломий таълимотда ҳам олим сифатида хотирамда қолган.

Саудия Арабистонида 1997 йили бўлганимизда, Риёзда яшовчи генерал Мустафо Камол Шаҳрихоний билан таништирдилар. Бухорийларимиз орасидан турли давлат вазифаларида хизмат қиладиган ўрта бўгин ходимлар, олимлар ва бошқа мутахассислар ҳам анчагина бор. Биз сафар чоғида ўзимиз танишган ва суҳбатлашганлар номларини келтирамиз. Чунончи, ватандошимиз Зиёдхўжа Муҳиддинхўжа Маккада Каъба учун кисва (махсус ёпинчиқ) тикадиган фабриканинг раҳбаридир. Абдурахмонхўжа Тоифдаги жонли табиатни ўрганиш ва муҳофаза қилиш марказининг бошлиғи. Муҳаммад Али Мўмин — давлат Стандартлаш ва ўлчаш қўмитаси котибиятининг бошлиғи, унинг акаси Муҳаммад Мўмин эса Риёз шаҳар ҳокимиятида масъул ходим, Аҳмад Убайдулла Туркистоний — Алоқа вазирлигида бўлим бошлиғи, Муҳаммад Илёс Хўқандий — нефть саноати вазирлигида масъул ходим, Обиджон Муҳаммаджон Марғилоний — нефть ва газ саноати бўйича мутахассис. Шунингдек, қадрдонимиз Мўминжон Исмоилжоннинг бир ўғли Риёз шаҳар ҳокимиятида масъул ходим, яна бир ўғли Жидда шаҳридаги стоматологлар уюшмасининг бошлиғидир.

Ватандошларимиз фарзандларидан Фарбий Оврупо ва АҚШ университетларида ўқиб, турли соҳаларда олимлик даражасини эгаллаган ва олий таълим тизимида хизмат қиладиган мутахассислар ҳам анчагина. Чунончи, Абдурахим Абдулазиз Марғилоний Ибн Сауд номли Жидда университетининг профессори, филолог олим. Ҳабибулло Туркистоний иқтисодчи олим, ушбу университет ўқитув ҳайъати аъзоси. Фуод Абдуллоҳ Самарқандий ва Аббос Солиҳ Тошкандийлар ҳам университет профессорларидир. Умуман, ушбу университетда Ўзбекистоннинг турли шаҳарларидан бориб қолган ватандошларимизнинг ўнга яқин фарзандлари — мутахассис олимлар фаолият кўрсатиб келмоқда. Андижонлик дўстимиз Ҳабибулло Назиржоннинг укаси Раҳматулло Туркистоний эса фаннинг ноёб соҳаси — қуёш физикаси бўйича профессор. Қуёш энергиясини электр қувватига айлантирадиган давлат ҳисобидаги махсус лаборатория мудирidir.

Маккадаги машҳур «Умм ал-Қуро» университетида ҳам қўплаб ватандош олимлар хизмат қилади. Шунингдек, халқ маорифи, банк ва соғлиқни сақлаш тизимларида ҳам ватандошларимиз турли раҳбарлик лавозимларида ишлайдилар. Абдулғаффор ал-Мусо — Маккадаги ўрта мактаб мудири, Мирфат Тошкандий Риёздаги ногирон болаларга ғамхўрлик қилиш жамияти соҳиби, Мўминжон Исмоилжоннинг қизи Собирахон Мўминжон — магистр даражасидаги тарихчи олима. Оталари унинг Жидда шаҳри тарихига оид йирик асарини каминага тақдим қилганлар. Бундан ташқари, олиманинг туркий халқлар тарихига доир китоби ҳам бор. Муҳаммад Амин Андижоний — Олий таълим вазирлигида тафтишчи-бухгалтер вазифасида, Жалолиддин Мирза Туркистоний — «Ар-Риёз» банкининг масъул ходими. Бундай мисоллардан яна қўплаб келтириш мумкин.

Шунингдек, ватандошлар орасида шахсий поликлиника эгалари, турли касалликлар мутахассислари, врачлар, машҳур жарроҳлар ҳам қўплаб учрайди. Чунончи, асли асакалик ватандошимиз Ҳидоятилло Ҳаким Қудратиллохон ўғли Жидда шаҳридаги Абдулазиз ибн Сауд номли давлат госпиталида сунъий буйрак қўйиш бўйича йирик мутахассис ҳисобланади. Барча араб мамлакатларидан келган беморлар шу кишидан шифо топиб кетадилар. Биз у жаноб билан шоир Тошқин орқали танишиб, Жиддадаги уйларида бўлдик. Оналари асли пахтабодлик Мурувватхон ая ҳамда ўқитувчи сингиллари Фотимахон билан ҳам самимий суҳбатлар қурганмиз⁸.

Тарих ҳукмини қарангки, СССРда «пролетар диктатураси (яъни йўқсиллар зўравонлиги)» деб аталган ноҳақ тузум ва даҳрийлик ғоясига асосланган шўро давлатининг мустаҳкамланиб бориши, мамлакатда ички парокандаликларга сабаб бўлди, бундай тузумдан норози бўлганларни эса қамаш, отиш, сургун қилиш бошланди. Уларнинг фақат маълум бир қисмигина Ватанни тарк этиб, ҳижратга кетиш билан жон сақлаб қолди. СССРнинг Россия қисмидан чиққан ва янги тузумдан норози гуруҳга мансуб кишилар «собиқ буржуа интеллигентлари ва қулоқлар» деб аталиб, Ғарбий Оврупо мамлакатларига кўчиб кетдилар. Ўзбекистондан кетганлар учун эса Саудия Арабистони иккинчи ватан бўлиб қолди.

Дастлаб хорижга чиқиб кетганлар, асосан, 25–50 ёшлар ўртасида бўлиб, улар бухорийларнинг биринчи авлоди ҳисобланади. Бу авлод Ватан фироқида ўртаниб, унга талпиниб.

сруғ дунёни тарк этдилар. Она юртда туғилиб, ота-оналари билан бирга кетганлар, яъни бир ёшдан 15 ёшгача бўлганлар бухорийларнинг иккинчи авлоди бўлиб, уларнинг асосий қисми ҳозирда ҳаётдир.

Ушбу иккинчи авлод, асосан, Саудия Арабистонида ўсиб-улғайди ва шу ерда оилали бўлди. Уларнинг фарзандлари бухорийларнинг учинчи авлоди ҳисобланади. Бу авлод вакиллари ҳозир ўртача 40—55 ёшларда бўлиб, шу ерда туғилди, ўсди, ўқиди ва оила қурди. Уларнинг фарзандлари эса ватандошларимизнинг тўртинчи авлодини ташкил қилади. Бинобарин, бухорийлар учинчи ва тўртинчи авлодининг киндик қони Саудия Арабистонига тўкилган. Улар араб мактабларида ўқидилар. Лекин миллий урф-одатлари ва она тилини оила шароитида ўрганишди, уларнинг аксарияти ўзбекчада гаплаша олади.

Тарихчи бўлганим сабаб бир муаммо ҳаёлимда чарх уради: Саудия Арабистонидаги ватандошларимиз охир-оқибатда «арабланиб» (ассимиляция таъсирига берилиб) кетадиларми ёки Туркиядаги курдлар, Канададаги украинлар ва АҚШдаги руслар каби ўзларининг этник хусусиятларини сақлаб, «ўзбек жамоалари» номи билан тарих чархпалагида абадий айланадиларми?!

Кейинги маълумотларга қараганда, ушбу мамлакатдаги ўзбеклар сони оз эмас, кўп эмас — бир миллионга яқиндир. XX аср охирларида жаҳонда бошланган ва фанда «этник ренессанс» (яъни айрим кичик халқларнинг уйғониши) деб аталган асл миллий ўзликка қайтиш ватандошларимиз тақдирида ҳам юз берадими-йўқми, буни, келажак кўрсатади.

2-§. Ватандошлар билан суҳбатлар

Саудия Арабистонида истиқомат қилувчи айрим ватандошларимиз, эслатилганидек, дастлаб 1991—1992-йиллари юртимизга меҳмон бўлиб келишган. Уларнинг кўпчилиги андижонлик, қўқонлик, наманганлик ва марғилонлик бўлиб, болалик чоғларида кўрган ва гўдаклик хотираларига муҳрланиб қолган она-юрт манзараларини, шаҳар-у қишлоқларини обдон зиёрат қилишган, ўсимлик ва тупроқларини кўзларига суртишган, сувларида юз-қўлларини ювиб, таҳоратлар

қилишган эди. Ватандаги учрашувлардан улар жуда катта таассурот олиб қайтдилар.

Кейинги йиллари келган ватандош меҳмонларнинг саноғи биргина Фарғона водийсида 100 тадан ошиб кетди. Уларнинг ҳам айримлари билан учрашиб, бир-биримизни бағримизга босиб кўришганмиз ва дастурхонлар устида суҳбатлар қурганмиз. Қадрдонлашиб кетганларимиз билан эса ҳар куни бирга бўлганмиз. Чунончи, Абдуллажон Туркистоний, Муҳаммад Сиддиқ Андижоний, Сафохон Жалолхон, Комил Абдулло (шоир Тошқин), Абдуфаттоҳ ойнасоз ва укаси Иноятилло, Мўминжон ва Олимжон Андижонийлар, Ҳабибулло Назиржон, Файзулло Марғилоний, Абдулҳамид Махдумлар ва бошқалар билан суҳбатлар қуриб, аксари ҳолларда, уларнинг доимий ҳамроҳлари бўлганмиз. Баъзиларига ҳовлимизда чой дамлаб, мезбонлик ҳам қилганмиз. Улар ўз таърифлари билан камина хонадонини чароғон қилган онлардаги суҳбатлар янада ширин ва чуқур мазмунлик касб этган⁹.

Меҳмонларимизнинг кўпчилиги тижорат ишлари билан шуғулланишса-да, аммо тарих ва замон, адабиёт ва сиёсат, халқларнинг турмуш маданияти ва урф-одатлари борасидаги суҳбатларда ўтмиш тарихимизнинг шу давргача яшириб келинган ва биз энди билаётган бобларидан аллақачон хабардор, шу билан бирга, ўта зукко табиатли эканликлари намоён бўлди. Давра суҳбатларида қатнашган юртдошларимиз тарихимиз, мустақиллигимиз моҳияти, кундалик ҳаётимиз, миллий урф-одатларимиз ва жаҳон тараққиёти ҳақида, гарчи ватандан узоқда яшасалар ҳам, биздан кўпроқ билишларини зоҳиран тан олмасалар-да, аммо ботинида эътироф қилишади. Бундай дейишимга сабаб — инсон табиати шундайки, кўпчилик одамлар камчилигини бўйнига олишни ор билади. Аммо бу табиий хусусиятга зид тарзда эътироф қилиб айтишим керакки, ҳатто, мендек олий илмгоҳнинг унвонли домласи ҳам инсон фазилатининг, хусусан, ўзбекона, шарқона урфларимизнинг айрим нозик томонларини уларчалик билмаганимни айтмасам адолатсизлик бўлади.

Илмий сафарларимиз чоғида ватандошлар билан янада яқинроқ танишиб, кўпроқ Макка шаҳрида, гоҳо Малинада, баъзан эса Жидда шаҳрида самимий учрашувлар ўтказдик, дўстона суҳбатлар қурдик.

Абдуллажон Туркистоний андижонлик машхур саховатпеша, бадавлат шахс бўлмиш Аҳмадбек ҳожининг набирасидир. Боболари бефайз 1917 йилда бошланган ноҳуш алғов-далғовлар оқибатида шўролар ҳокимияти ўрнатилгач, норозилик изҳори сифатида чет элга — Шарқий Туркистонга ҳижрат қилган ва Фулжа шаҳрида муқим туриб қолган. Хоки туроби ҳам ўша ерда қолиб кетди. Аҳмадбек ҳожи Андижондаги пахта заводи, ўзи қурдирган масжиди, ҳовли-жойларини ташлаб, чиқиб кетган эди. (Уларнинг айримлари ҳозир ҳам сақланган.) Масжид 30-йиллари вайрон қилиниб, соғ қолган ҳужралари «ЖАК» деган ташкилот ихтиёрига ўтказилган ва бир неча оила учун уй-жойга айлантирилган, бойнинг ҳовлиси ва меҳмонхонаси, кейинчалик шўро идоралари ихтиёрига берилганди. Мана, мустақиллик йиллари, бу бинолар аввалига ўлкашунослик музейи ихтиёрига берилиб, ҳозирда «Олтин мерос» жамғармасининг вилоят бўлими ихтиёрига ўтказилиб архитектура ёдгорлиги сифатида рўйхатга олинган.

Абдуллажон Туркистоний бир неча бор ўзи туғилган Андижонга келиб, буvasидан қолган бу табаррук жойлар тақдири билан қизиқди. Маблағ сарфлаб, баъзиларини авлодидан қолган эсдалик сифатида таъмирлаб, тиклади¹⁰.

Абдуллажон Туркистоний ота юрти — Андижонга қилган ташрифлари чоғида бобоси Аҳмадбек ҳожидан қолган бу ёдгорлик ҳовли жойлар мажмуини таъмирлаш учун баҳоли қудрат ёрдам беради. Булар ҳақида ёзар эканман, юртдошларимизнинг валломатлилигига диққатни жалб этмоқчи эмасман, бошқа нарсa демоқчман: Абдуллажон Туркистоний Маккада уюштирилган бир суҳбат чоғида шундай деган эди:

— Сизлар яшаб турган Ватан менинг ҳам Ватанимдир. Модомики, истиқлол туфайли ҳозир сизлар собиқ масжидларни тиклаш, тарихий ёдгорликларни таъмирлаш, уларни авайлаб, авлодлар учун сақлаш ишига киришган экансиз, бунда менинг ҳам улушим бўлсин дейман. Зеро, аждодларим киндик қони тўкилган Андижон шаҳри мен учун муқаддасдир.

Ўйланиб қоламан: олийҳимматлик ҳам авлоддан авлодга, қондан қонга ўтадиган фазилатлардан бўлса керак. XX асрнинг 20-йиллари охири 30-йиллари бошидаги машъум «қулоқ сиёсати» кучга кирган даврда, — такрор бўлса ҳам айтмоқ лозим, — истеъдодли ишбилармонлар, номи Афғону Қошғарга маълум бўлган тижорат аҳли, йирик ҳунарпешалар, ўз

даврининг академиклари бўлмиш машҳур уламо-фозил кишилар шўро зулмидан озор чекиб, хорижга кетишга мажбур бўлдилар-у, аммо ўзга юртларда ҳам олийҳимматликни унутмадилар. Аҳмадбекқожи Ғулжада гугурт ишлаб чиқарадиган устахона очиб, олинган фойда ҳисобидан Қошғарда ҳам анча-мунча хайрия бинолари қурдирган. Бу бинолар ҳозир ҳам бор. Абдуллажон Туркистоний ана шундай олийҳиммат инсондир¹¹.

Бизда эса 1917 йилги давлат тўнтаришидан сўнг, ҳокимият бутунлай йўқсилларга қолиб, ўтмишда «савоб» деб аталадиган жамоат биноларини қуриш ишлари ҳам давлат режасига киритиладиган бўлди, оқибатини эса мана, кўрдик, бошимиздан ўтказдик. Тарихий ва маданий обидаларимиз давлат мулки ҳисобланиб, ташландиқ бўлиб қолганида, — тан олишимиз керак, — ҳаммамиз бирдек бепарво бўлиб кетган эдик.

Саудия Арабистонида ватандошлар билан уюштирилган суҳбатларда мана шулар ҳақида ўйлаб, ҳаёлга чўмаман. Кўплаб миллий меъморлик дурдоналари хароб бўлиб, ҳатто, бузилиб кетганидан афсусланаман. Шукурлар бўлсин, мана, ўзлигимизга қайтдик, эндиликда тарихий ва маданий обидаларимиз таъмирланиб, қайта тикланмоқда.

Бухорийлардан ҳисобланмиш яна бир андижонлик мавлоно Абдулҳамид Махдум ака ҳам киндик қони тўкилган она шаҳрига тез-тез ташриф буюради. Дастлаб келганида (1991) Президентимиз Ислам Каримов ташаббуси билан аҳолига ҳовли-жойлар учун ер майдони ажратиб берилаётгани ҳамда диний ишларимизнинг ривожига кенг имкониятлар яратиб берилаётганидан хабар топиб, ғоят мамнун бўлган эди. Чет эл ускунаси билан ишлайдиган чоғроқ бир ғишт заводи ва шаҳарнинг ўзи туғилган «Шиговул» маҳалласида битта мадраса-масжид қуриб бериш хоҳишини билдирди. Мана, бугунга келиб, бу қошона қуриб битказилди ва ўша маҳалланинг кўрки бўлиб қолди.

Абдулҳамид Махдум ака Андижон вилоятининг Пахтаобод туманидаги мадраса қурилишига ҳам анчагина моддий ёрдам бердилар. Булар — авлоддан ўтадиган олийҳимматлилик фазилат эмасми? Жидда шаҳрида Махдум акаemiz хонадонида уюштирилган суҳбат чоғида баъзи ватандошларимиз, агар имкон топилса, киндик қони тўкилган шаҳарлар ва туманларда бирон-бир маданият ёдгорлиги, чоғроқ бўлса ҳам ишлаб чиқариш корхоналари қуриб бериш иштиёқини билдирдилар.

Суҳбатлар чоғида шу нарса аён бўлдики, ватандошларимиз она-юрт ва халқимизга насиб этган мустақиллик неъматини биздан кўра ҳам чуқурроқ англайдилар, зеро, Президентимиз айтганларидек, Ватан қадри узоқдан яхшироқ билинади. Бизлар, афсуски, гоҳида турмуш икир-чикирлари билан ўралашиб, истиқлолимиз, рўшноликка эришганимиз қадрини сезмай қоламиз.

Маккадаги бир суҳбат чоғида мустақилликни орзу қилиб, унга етишолмай, сўнгги нафасларигача «Ватан-Ватан» деб пичирлаб жон таслим қилган катта авлод хотиралари тилга олинди. Шоир Комилжон Тошқин олим Мусо Туркистонийнинг Мадинада нашр қилинган «Улуғ Туркистон фожиаси»^{1,2} китобини қўлига олиб, ундан қуйидаги ғазални ўқиб берди:

Ватан жаннат, ватан роҳат, ватан айи-у, ватан ишрат,
Ватан боғ-у, ватан гулшан, ватан давлат, ватан ғайрат,
Ватан шон-у, шараф, навъи башарга бонси рафъат,
Ватансиз миллата боқ — эл қошинда борми бир қиммат?
Ватан ишқи кўнгилда бор экан, то таңда биз жонмиз,
Ватан севмак бизимчадин эрур, биз аҳли имонмиз!³

Ушбу парча ўқилгач, орага жимлик чўкди. Зимдан атрофга қарасам, кўпчилик ийманиб бўлса ҳам рўмолчаси билан кўз ёшларини артмоқда. Уларга қараб, менинг ҳам кўнглим бузилди.

Суҳбатдошларимиздан бири Сафохон Жалолхон ўғли Марғилонийдир. Тарихдан маълумки, биз ўзбеклар, аслида, ғазалхонлар авлодимиз. Халқимизни табиатан шоир халқ дегим келади. Ўтмишда меҳмонхона гурунгларида Бедилхонлик, Навоийхонлик, Абу Муслим достони-ю Саъдий «Гулистони»ни ўқиб ёки ўқитиб, вужудини қулоқ қилиб тинглашлар бежиз эмасди. Афсуски, шўро даврида бу ажойиб анъаналардан узилиб қолдик. Сафохон оға ана шу анъана руҳида тарбияланиб, аждодларимизнинг ушбу фазилатини муҳожирликда ҳам авайлаб сақлаб юрганлардандир.

У кишининг уйида уюштирилган бир суҳбат чоғида мумтоз адабиётимиздан гап кетди. Менинг олий илмгоҳда муаллимлигим сабабли ғазалиётимиз, ҳозирги шеъриятимиз, тарихимиз ҳақида анча яйраб суҳбатлашдилар.

Шундай суҳбатлардан сўнг мозий ҳақидаги билимимиз шўро даврида қаншоқ бўлиб қолганини ўйлаб, ўзимча уялиб кетаман. Аммо суҳбатда сирни бой бермайман, билимим доирасида саволларга жавоб бераман. Ўша онларда Президентимиз Ислон Каримовнинг маънавий обидаларни, миллий-маданий қадриятларимизни тиклаш ишларига алоҳида эътибор бераётганидан ичимда гурурланиб, ўрни келганда, дўстларни ҳам бундан хабардор қиламан.

Сафохон аканинг уйидаги суҳбатда Сўфи Оллоёрдан гап кетди. Мен бизда бу шоирнинг манзумаси («Саботу-л-ожизин») нашр қилинганини суюнч билан айтган эдим:

— Кўрдик, — дедилар Сафохон ака, — эсга олинганидан хурсанд бўлдик, аммо бир қатор матбаа хатоларини ҳам учратдик, бунинг устига қоғоз сифати ва чоп қилиш санъатида Сўфи Оллоёр нуфузига унча эътибор қилинмаган.

Маълум бўлдики, ватандошлар бу шоирнинг биздаги нашридан ҳам хабардор эканлар.

— Аммо Сўфи Оллоёрдек тасаввуф руҳидаги шоирни бутунлай унутиб юборгандан кўра, шунчалик нашр қилиниши ҳам яхши, — деб қўйдилар Сафохон ака суҳбат охирида. Кейинчалик маълум бўлдики, марҳум Мусо Туркистоний Сўфи Оллоёр асарини, биздаги ибора билан айтганда, «жамоатчилик асосида» Маккада нашр қилдирган экан (албатта, араб имлосида). Кўрсатишди, унинг қоғоз сифати, нашр санъати бениҳоя юксаклиги билан ўзига ром қилади кишини.

Мен ватандошларга совға қилиш учун Қўқон хони Умархон—шоир Амирий девонининг XIX аср охирида Тошкентда босилган литографик нашридан уч нусха кўчириб, муқовалатиб олиб борган эдим. Ўша суҳбат чоғида унинг бир нусхасини мезбонимиз Сафохон акага, бирини шоир дўстим Комил Абдулло Тошқинга ва яна бир нусхасини Риёз шаҳрида истиқомат қилувчи китобсевар юртдошимиз Мўминжон Исмоилжонга тортиқ қилдим. Қутилмаган бу совға файзли суҳбатимизга гўё янгидан жон киритди. Тарих, адабиёт мавзуидаги мулоқотимиз қизигандан қизиб кетди. Ўтган кўп шоирларимиз, адибларимиз номлари тилга олинди, ижодларидан намуналар келтирилди.

Ватандошлар билан бундай суҳбатларда бўлиш, назаримда, зеҳнимни ўткирлаштирди, тафаккурим доирасини кенгайтирди. Қалбларимизда тарихимиз, маънавий меросимиз, тилимиз-у

динимизга нисбатан кейинги йиллари янгидан ниш бераётган муҳаббат туйғуларимиз руҳий озиқланди. Халқимиз, она-юртимиз рўшнолиги ҳақидаги ўйларимиз, орзуларимиз ватандошларимиз ўй-орзулари билан уйғунлашиб кетди ва истиқлол туфайли бошланган янги тараққиётимиз ҳақида яқдиллик пайдо бўлди. Тун яримдан ошганда ғоятда кўтаринки руҳда ватандошлар билан хайрлашдим.

Биз суҳбатлашган бухорийлардан яна бири Минҳожиддин Махдум – шоир Ғамгиндир. Ғамгин Андижондаги машҳур уламолардан Мулла Қобул Охун домланинг набиралари бўлиб, машъум «қама-қама» йиллари отаси билан бирга она шаҳридан чиқиб кетганлардандир. Минҳожиддин Ғамгин муҳожирликда доришунослик касбини эгаллаган, Тоиф шаҳрида истиқомат қилади. Ҳозир нафақа ёшида. Ўғли Муҳаммад Сиддиқ 1991 йили Андижонга келганида овознигор тасмасига Ватан ҳақидаги ғазалларидан ўқиб «Андижондаги авлодларим дардимни ўз овозимда эшитсинлар» деган ниятда ундан бериб юборган эди. Биз ғазалларни тасмадан бир неча марталаб эшитиб, қоғозларга тушириб, айримларини матбуотда эълон қилган эдик¹⁴. Унинг:

«Бизнинг Туркистон жаҳоннинг энг гўзал бўстонидир,

Аҳли Туркистонга берган Тангрининг эҳсонидир», – деб бошланадиган ва айрилиқ фироқида ёзган бошқа шеърларини ўқиганларни бу олис юртда доимо Ватан рўшнолигини ўйлаб юрган муҳожирлар ҳақида беихтиёр ўйга толдиради.

Ўшанда шоирнинг ўғли Муҳаммад Сиддиқ отасининг ғазаллари ва сурати босилган газетадан бир неча нусха олиб кетган эди. Отаси буларни кўриб, йиғлаган ва миннатдорчилик билдириб, каминага хат ёзган эди.

Маккадаги бир суҳбатга шоир Ғамгин ҳам Тоифдан етиб келди.

Суҳбатимиз бу сафар Ватан истиқлоли, мустақил Ўзбекистонимизнинг иқтисодий тараққиёти ҳақида, бажарилажак ишларимиз, эҳтиёжларимиз ва ҳаётимиздаги муаммолар ҳақида бўлди. Камина Президентимизнинг бу масалаларни ҳал қилишга қаратилган саъй-ҳаракатлари, бу ҳақда қабул қилинган баъзи қарор ва фармонларидан уларни хабардор қилдим.

Мустақил мамлакатимизнинг иқтисодиётдаги истиқболига ҳам ватандошларимиз жуда қизиқадилар, ўз моддий имкониятлари даражасида баъзи таклифлар ҳам киритадилар. Бу ҳақда Маккада истиқомат қилувчи Ҳабибулло Назиржон

кўпроқ ўз мулоҳазаларини айтиб ўтди. Шоир Комил Абдулло Тошқин суҳбатда бу масалада ўзича афсуслик билдирди.

— Биз — дейди шоир, — Ватанга сафар қилар эканмиз, фақат унинг тупроғини тавоф қилиш-у туғишганлар билан дийдор кўришни ҳиссиётига берилиб кетиб, юртга фарзандлик бурчимизни унутасизмиз. 1992 йили Ўзбекистонга борганимда, сизларнинг мустақиллик йўлидаги меҳнатларингизни кўриб, бироз ҳушёр тортдим: ўйлаб қарасам, Ватан соғинчини изҳор қилиш билан бирга, унинг иқтисодиётдаги муаммоларини ҳал қилишда ҳам баҳоли қудрат иштирок қилмоғимиз лозим.

Унинг бу мулоҳазаси бошқаларга ҳам маъқул келди. Муҳандис Ҳабибулло Назиржон Андижон туманидаги собиқ «Известия» боғдорчилик ширкат хўжалигида меваларни қайта ишлайдиган аппаратлар келтириб, бир корхона қуриб беришни режалаштирганини айтди.

Суҳбатларда дўстларимиз халқимиз узоқ тарихимиздаги ўз аجدодларининг мустақил яшаган даврларини шўро зуғуми ва ёлғон ташвиқоти остида ёддан чиқариб юборганини оқибатда эмин-эркин яшаш ва фикрлаш фақат орзуга айланиб қолганини таъкидладилар.

— Мана, мустақилликка ҳам эришдик, — деб сўзини якунлайди Тошқин, — энди Аллоҳ берган бу улугъ неъматни ардоқлаш учун барча бирдек ҳаракат қилиши керак. Бунинг учун эса куч бор, ишонч, ғайрат ва ирода бор, ниҳоят, бу йўлда руҳи тетик сардоримиз — Президентимиз бор. (Таъкидлаб ўтай: улар ҳам «Президентимиз» — деб айтишади.)

Сафохон Жалолхон Марғилоний менга қараб, қўшиб қўйди:

— Энди ҳаммангиз Сардоримиз атрофига бирлашиб, унга фикрдош бўлмоғингиз лозим.

Жаҳонга чиқиш, холис ниятли давлатлар билан иқтисодий алоқалар ўрнатиш, уларнинг беминнат ёрдамларидан фойдаланиш, мутахассислар таклиф қилиш каби ҳозирда амалга оширилаётган Президентимиз тadbирлари ҳам ватандош зиёлиларимизнинг айтиш орзусидир. Мен бу жабҳада бизда кечаётган янгиликлар ҳақида сўзладим.

Суҳбатларимизда дўстларимиз яна шу нарсага урғу бердиларки, юртимизнинг ҳаққоний тарихини тиклаш лозим. Бу ҳақда кўпроқ Ҳабибулло Назиржон куйиниб гапирди. Унинг фикрича, Ўзбекистон кейинчалик «Ўрта Осиё» деб аталган Туркистоннинг «юраги» — марказида жойлашган, аҳоли

жиҳатидан энг катта ва нуфузли жумҳуриятдир. Чет эллик ватандошларимиз ўлкани «Туркистон» деб аташади. Агар Туркистон номи тикланса, бутун жаҳонга тарқалиб кетган барча собиқ туркистонликларнинг қувончи чексиз бўларди. Бу энди ватандошимизнинг эзгу орзуси.

Биз арабистонлик юртдошларимиз билан узоқ тарихга эга бўлган халқимиз бугунги авлодининг ҳаёти, турмуш тарзи, ихлосу ибодатлари ҳақида ҳам кўп суҳбатлашдик. Улар биздаги айрим муваққат қийинчиликларга, ҳар қандай тақчилликка қарамай, халқимиз удумларида сақланиб қолган меҳмоннавозлик одатларимиздан, эътиқодимизнинг мустаҳкамлигидан ниҳоятда хурсандлар. Шу билан бирга, Ватанга биринчи марта келганларида кундалик ҳаётимизга кўз ташлаб, ўзлари илғаган айрим одатларимиздан хижолат чеккан ҳоллар бўлганини ҳам яширолмадилар. Чунончи, биздаги ортиқча исрофгарчиликлар, Аллоҳнинг неъмاتي бўлмиш ариқларда оқаётган сувларга бепарволигимиз, тоза сув жўмакларини очиқ қолдириб, беҳудага оқизиб қўйганимиз меҳмонларни афсуслантирган. Булар ҳақида ётиғи билан гап борганда, очиги, ўзим ҳам хижолат чекдим. Чиндан ҳам тоза сув жўмакларига, ариқлардаги оқин сувларга бефарқ қараймиз, ниҳоятда бепарвомиз.

Яна бир одатимиз ҳам уларнинг эътиборидан четда қолмабди:

— Меҳмондорчиликларда даврага олдин-кетин кириб келган ҳар бир кишига алоҳида нон синдириш, ўлтирини тугагач эса барчага нон тугиб бериш каби одатларингиз ўзбекнинг анъанавий меҳмондорчилиги эмас, балки айни исрофгарчиликдир,— дейди улар. Чиндан ҳам айрим одатларимизга четдан қараш фойдадан холи бўлмас. Уларнинг бу эътирозини ҳам қабул қилишимиз керак. Жуда ўринли мулоҳазалар билдирилди.

Юртдошларимиз билдирган яна бир ҳазиломуз эътироз— бизларда меҳмонларнинг овқатланишига кўп вақт сарфланишидир. Борганларида ҳисоблаб чиқишибди: меҳмоннавозлик қиламиз деб, уларнинг нонуштасига ўртача 2 соат, тушликка 2—3 соат, кечки овқатга эса яна 3 соат вақт сарфлар эканмиз. Натижада юртни кўриш, унинг табиатидан баҳра олиш учун келган меҳмоннинг кўп вақти хонанишинликда, овқат ейиш билан дастурхон устида ўтибди.

Вақтдан унумли фойдаланмаслик, бекорчиларнинг кўплиги уларнинг яна бир эътирозига сабаб бўлибди.

Маккадаги суҳбатимиз охирида ҳаётимизга сингиб кетган ва ўзимиз эътибор қилмаган бу одатларимиз ҳақида ган кетганда, очиги, мен ҳам ўйланиб қолдим. Ҳа, ўзимиз яшаб ўтган давр руҳи кўп салбий аломатларни қолдирди. «Ҳамма нарса — давлат мулки» деб эълон қилинган, умумий бойликка ачинмайдиган, ўз ишимизга совуққонлик билан қарайдиган бўлиб қолдик. Қилган меҳнатимиз маҳсули ҳам давлагники ҳисобланар эди-да! Шунинг учун ҳам чет мамлакатларда энг қимматли бойлик ҳисобланган вақтдан унумли фойдаланишни унутдик, юракдан ишламайдиган бўлиб қолдик. Ўзимизга унча билинмаган бу «айбларимиз»ни мустақиллигимизнинг дастлабки йиллари меҳмон бўлиб келган ватандошларимиз сезишган ва уларга эътибор беришган.

Саксонинчи йиллари ҳурматли ёзувчимиз Саид Аҳмад Қошғарга сафари ҳақида ёзган мақоласида кундузи кўчаларда одам йўқлигидан, ақалли иккита бекорчи кишининг гаплашиб ўтирганини кўрмаганидан таажжубда қолганини айтган эди. Кейин билса, кундузи ҳамма ўз иши билан банд бўлар экан. Булар ҳақида ўйлар эканман. Президентимиз Ислом Каримовнинг қуйидаги гапларини эслайман:

«...Жамиятни ислоҳ қилиш ва янгилаш бўйича кўп қиррали фаолиятимиз марказида суверен Ўзбекистоннинг фуқароси туради. Ислоҳотларнинг мазмуни айти ҳар бир фуқаро ўз қобилиятини, ўз истеъдодини намоён этишга, шахс сифатида ўзини кўрсатиш имкониятига эга бўлишга қаратилган»¹⁵. Шунингдек, Ислом Каримов Ўзбекистон Республикаси иккинчи чақириқ Олий Мажлисининг IX сессиясида сўзлаган нутқида ҳам «...барча ислоҳотларимизнинг бош йўналиши ва самарадорлигининг пировард натижасини белгилаб берадиган асосий йўналишлардан бири — бу инсон омили ва мезони шахс манфаатларини рўёбга чиқаришдир»¹⁶, — деб таъкидлади.

Умуман ватандошлар билан суҳбатлар мазмун эътибори билан каминада чуқур таассурот қолдирди. Ватан рўшнолиги, халқимиз бахт-саодати учун Президентимиз бошчилигида ҳам иқтисодий, ҳам маънавий кураш кетаётган ҳозирги пайтда ватандошларимизнинг эзгу орзулари, билдирган фикр-мулоҳазалари жумҳуриятимиз олдида турган масъулиятли вазифаларни ҳал қилишда ўзига хос аҳамият касб этиши шубҳасиздир.

3-§. Ёш олимлар даврасида

Илмий сафарларимиз чоғида ўтказилган суҳбатларнинг мазмун-мундарижаси, албатта, учрашув иштирокчиларининг касб-корларига ҳам боғлиқ эди. Шу жиҳатдан, камина учун янада зарурроғи олимлар даврасида бўлмоқлик, илм аҳли суҳбатини олиш эди. Шундай бўлди ҳам. Менга ёрдам берган дўстларим, кўпинча мақсадимга мос тушадиган суҳбатларни ташкил қилиб бериш учун саъй-ҳаракатлар қилдилар.

Бир сафар (1996 й.) Маккадан — Сафохон аканинг уйидан Жиддага тўйга жўнадик. Тўйхонада одам кўп, барчаси турли шаҳарлардан ташриф буюрган ватандошларимиз. Тўйхона бўсағасида бизни Мўминжон Исмоилжон кутиб олди ва сўрашгач, менга қараб:

“Домла, ҳозир сизни катта олим, машҳур Мубашширхон Тарозийнинг ўғли доктор Абдуллохон Мубашширхон Тарозий билан таништираман”, — деди.

Бир вақт узоқдан оқ юзли, тўладан келган, одатдагидек узун оқ кўйлак кийган, бўйи мендан новчароқ, ёши 60 ларга борган фариштадек одам ялангбош ҳолда бизга қараб келаётир. Сафохон ва Мўминжон акалар билан самимий кўришгач, менга қаради, Мўминжон ака дарҳол:

“Андижонлик олим, сизга телефонда айтган меҳмонимиз шу киши бўладилар”, — деди. Абдуллохон Мубашширхон табассум билан менга қучоғини очди ва бағридан мени чиқармай туриб:

“Ватан саломатми, мустақиллик муборак бўлсин”, — деди. Биз ота-боболаримиз удумига кўра бошимизни ўнг ва чап елкаларга қўйиб, бир-биримизни бағримизга босиб узоқ сўрашдик. Кенг майдонга тўшалган гилам-палослар устидаги қатор ўлтиргичларга жойлашиб, обдон танишдик, сўнгра суҳбат бошланди. Бизни таништирган икки акамиз бизларни ёнма-ён ўтқазиб қўйиб, ўзлари бир томонга жойлашдилар. Чой устида кўп ва хўб гаплашдик...

Эртасига Жиддада, мен тўхтаган маконимга — Минҳожиддин Ғамгин шоирнинг катта ўғли қози Мажидиддин уйларига-келадиган бўлдилар. Ваъдага биноан кечқурун келдилар, суҳбатимиз яна давом этди.

Абдуллохон Мубашшир Тарозий асли Тароз (ҳозирги Жамбул) шаҳридан чиққан машҳур тасаввуф олими Саййид

Мубашширхон Тура Тарозийнинг иккинчи ўғиллари экан. Оталари 20-йилларнинг охиридаёқ муҳожирликни ихтиёр қилиб, Ватандан чиқиб кетган ва узоқ вақт Афғонистонда яшаган. Абдуллохон 1938 йили Афғонистонда (Кобулда) таваллуд топган. 1944 йили ота-оналари Саудия Арабистонига кўчишган ва кейинчалик, Мисрга келиб, пойтахт Қоҳира шаҳрида ўрнашиб қолишган. Акалари Насруллохон Тарозий ҳам олим-профессор, Қоҳира университетида ишлайди. Абдуллохон аввал Қоҳирада, сўнгра хорижда ўқиган. Ота вафотидан сўнг (1974 й.) Саудия Арабистонига келиб, шу ерда қолган. Ҳозирда Жилда университетида фалсафа ҳамда Куръони карим тилидан дарс беради.

— Гарчи туғилган жойим Афғонистон бўлса ҳам ҳаёлимда фақат қиблагохимиз юрти бўлмиш Тароз шаҳри айланади, — дейди Абдуллохон. — Дадамларнинг ҳикоя қилишларича, Тароз шаҳрида, шунингдек, Яссада (бугунги Туркистон шаҳри) кўп улуғ зотлар ўтган. Бир бориб, маънавий пири미з Аҳмад Яссавий ҳазратларининг қабрини ва шу атрофда ором топиб ётган Арслонбоб ота ҳамда ул зотнинг оналари қабрини зиёрат қилсам дейман. Минг афсуски, қиблагохимиз Қоҳирада қолиб кетдилар. Йилда бир марта таътил ойида Мисрга бориб, қабрларини зиёрат қиламан, туғилганларим билан дийдорлашиб, яна Саудияга қайтаман. Фарзандларимиз шу ерда туғилиб, вояга етди. Алҳамдулиллоҳ, ҳеч нарсадан камчилигимиз йўқ. Фақат мусофир юртда эканим ҳаёлимга тушса, кўнглим бузилади...

Фалсафа доктори Абдуллохон Тарозий булар ҳақида ганирар экан, кўзларини бир нуқтага тикиб, бироз тиниб қолади. Олимнинг кутилмагандаги бу мушоҳадалари мени ҳам ўйлантириб қўяди, бир-икки дақиқа жим қолгач, чой ҳўплаб менга тикилади ва ўйчан гап бошлайди:

— Ватанда агар Русия ҳукмронлиги ўрнатилмаганида ва юртимизда талатўп-бесарамжонликлар бўлмаганида, албатта, оталаримиз муҳожирликни ихтиёр қилмаган бўлардилар. Ўшанда бизлар ҳам она-юртда туғилган ва ҳозирда Қозоғистон ёки Ўзбекистондек мустақил мамлакатларда истиқомат қилаётган бўлармидик...

Абдуллохон Тарозийнинг бу гаплари, мутахассислигидан келиб чиққан файласуф-тилшунос мушоҳадалари бўлса ксрак. Афсуски, тарих чархпалагини орқага айлантириб бўлмайди.

Нима бўлганда ҳам, ҳар қандай одамни ҳаёлга толдирадиган гаплар...

Юртдошимиз билан турли мавзуларда: Афғонистонни тарқатиш сабаблари, бу мамлакатдаги ўзбеклар, Саудия ҳукуматининг бухорийларга муносабати, оталари Саййид Мубашширхон Тўра ва унинг Туркистон ҳақидаги орзулари, ватандошларимизнинг фарзандлари ва уларнинг тақдири ҳақида узоқ суҳбатлашдик. Суҳбатимиз 4 соатга чўзилганини ўзимиз ҳам сезмай қолдик.

Хайрлашув чоғида профессор беихтиёр кўзига ёш олди ва унинг учун муқаддас бўлган, номи исмига қўшилиб ёзилган она-юрт — Тароз шаҳрига бориб, у киши учун зиёрат қилишимни мендан илтимос қилди.

Гарчи мавзуга хилоф бўлса ҳам таъкидлаб ўтайки, Саудия Арабистони сафарида ўшанда 1996 йили март ойи бошида қайтган бўлсам, апрел ойида Тошкентда улуғ Соҳибқирон Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишланган халқаро анжуман чақирилиб, камина ҳам Андижондан таклиф қилинганлар орасида бор эдим. Тасодифни қарангки, анжуманга Қоҳира университети профессори Насрулло Мубашшир Тарозий ҳам келган эканлар.

Илмий анжуманда у киши маъруза қилдилар. Танаффус чоғида уни излаб топдим. Танишдик ва йил бошида Саудия Арабистонида бўлиб, укаси Абдуллоҳон Тарозий билан учрашганимни, икки кеча суҳбатлашганимизни айтдим. Меҳмон мени бағрига босиб, қайгадан кўришди. Қиблагўҳлари Саййид Мубашшир Тарозий ҳақида қўшимча маълумотлар олдим. 1991 йили Маккада вафот қилган яна бир атоқли тасаввуфшунос олим Саййид Маҳмуд Тарозий—Олтинхон тўра таваллудининг 100 йиллик юбилеи 1995 йили Жамбул шаҳрида ўтказилиб, унда қатнашганимни айтган эдим, гоётада мамнун бўлдилар. Хайрлашув чоғида меҳмон каминани Қоҳирага таклиф қилди ва ташрифнома бериб деди:

— Тароз шаҳрида туғишганларимиз бор, бироқ вақтимиз имкон бермайди — бу сафар боролмаймиз. Мабодо, йўлингиз тунса, уларни учратиб бизлардан ота юртимиз Тароз шаҳрига салом айтасиз...

Танаффусдан сўнг анжуман мажлисига кириш олдидан Жамбулдаги қариндошларидан баъзиларининг исми шарифларини ёзиб олдим ва албатта, Жамбулга боражагимни айтдим.

Келаси, 1997 йили октябрь ойида Хива ва Бухоро шаҳарларининг 2500 йиллиги тантаналарига таклифнома олганини ва агарда мен ҳам бориб қолсам, албатта, кўришагагимизни айтиб, меҳмон билан хайрлашдик¹⁷.

Умм ал-Қуро университети олимлари даврасида

Жиддада ўтган тантанали тўйдан сўнг Маккага қайтиб, олдиндан келишганимизга биноан, ватандошимиз Абдуғаффор акага қўнғироқ қилдим. У киши ён қўшниси доктор Муҳаммад Ҳасан Ўзгандий билан таништиришга ваъда берган эди. Абдуғаффор ака ваъдаларини бажарибдилар — муддаоимдаги ишни аллақачон режалоштириб қўйибдилар. Маккадаги Умм ал-Қуро университетининг ватандон мударрис-олимлари билан учрашувим ҳақида келишиб қўйибдилар.

Аввало ушбу олий даргоҳ ҳақида: Умм ал-Қуро университети мамлакатдаги йирик ва нуфузли олий ўқув юртларидан ҳисобланади (Макка шаҳрининг қадимги «Шаҳарларнинг онаси» деган номи билан аталган). Унда ислом дини тарихи, ислом цивилизацияси, ислом маданияти, мусулмон архитектураси ва бошқа бўлимлар билан бирга, дунёвий илмларга доир бўлимлари ҳам бор. Араб филологияси, ижтимоий фанлар, хорижий тиллар, психология, кимё, биология, физика, математика, тиббиёт, менежерлик, жисмоний тарбия ва бошқа факультетлар шулар жумласидандир. Ҳаммаси бўлиб 30 га яқин мутахассисликлар бор, уларнинг энг йириклари қошида эса ихтисослашган лицейлар ҳам мавжуд¹⁸. Университет қошида араб тили ва адабиёти институти ҳам бор.

Маълумотномага қараганда, университетда ишлайдиган профессор ва докторлар сони 337 киши экан. Шулардан 13 таси ватандошларимиз — бухорийларнинг фарзандлари бўлиб, улар Оврупо мамлакатлари ҳамда АҚШда таълим олганлар. Мана уларнинг номлари:

1. Саид Абдуллоҳ Шаҳроний (Шаҳрихоний) — араб тили бўйича профессор, араб тили факультети декани. АҚШнинг Мичиган университетида ўқиган ва диссертация ҳимоя қилган.

2. Абдуллатиф Самарқандий — Ахборот ва информатика факултетида кафедра мудири. Буюк Британия Технология университетида ўқиган ва докторлик илмий даражасини олган.

3. Муҳаммад Саид Муҳаммад Ҳасан Ўзгандий — Куръон ва Сунна таълимоти бўйича профессор, «Умм ал-Қуро»да ўқиган, Лондонда диссертация ёқлаган.

4. Нажмиддин Абдулғафур Андижоний¹⁹ — Ислом коммуникацияси бўйича профессор, Мичиган университетини битириб, диссертация ёқлаган.

5. Абдулазиз Муҳаммад Ёр Хўқандий — ўқитиш услубиятидан ассистент-профессор (доцент). АҚШнинг Канзас университетидида таҳсил олган.

6. Абдулманнон Маъмурбой Марғилоний — психолог профессор, факултетда декан муовини, АҚШнинг Висконсин университетидида таҳсил олган.

7. Султон Саид Мақсуд Бухорий — менежерлик ва режалаштириш бўйича профессор, Мичиган университетини тамомлаган ва диссертация ёқлаган.

8. Масъуд Хизр Муборак ал-Қарший — менежерлик ва режалаштириш бўйича ассистент-профессор, АҚШнинг Индиана университетидида таҳсил олган.

9. Абдуллатиф Бухорий — физик профессор, АҚШнинг Питтсбург университетини тугатган.

10. Муҳаммад Абдулҳаким Юнус Бухорий — физик профессор, Буюк Британиянинг Стирлинг университетидида ўқиган ва докторлик диссертацияси ёқлаган.

11. Юсуф Абдулманнон Марғилоний — кимё профессори, Бирмингем университетини тугатган.

12. Фаҳд Абдул Карим Туркистоний — кимё бўйича ассистент-профессор, Буюк Британиянинг Салфорд университетини тугатган.

* 13. Абдурахмон Амин Марғилоний — чет тиллар бўйича профессор, АҚШ Колорадо университетидида ўқиган.

Саудия Арабистонининг битта университетидида 13 та ватандош олимнинг ишлани, албатта, менда чексиз завқ-шавқ, ғурур уйғотди. Айтишларича, бошқа ўқув юртларида ҳам кўплаб ватандошларимиз ишлайди, улар ҳам чет элларда ўқиб келган.

Айтиб ўтилганидек, улар ва бошқа шу сзда туғилган олимлар ҳам ватандошларимизнинг учинчи авлодига мансуб бўлиб, ёшлари 40–55 ўртасидадир. Шуниси диққатга сазоворки, учинчи авлод, гарчи ушбу мамлакатда туғилган ва тарбияланган бўлса ҳам она тили — ўзбекчани болалигидан,

оиладан яхши ўрганган ва бемалол гаплашади. Чет тилларини билиш жиҳатидан эса улар Ўзбекистондаги ҳамкасбларидан бир поғона юқори турадилар: иккинчи она тиллари бўлмиш арабчадан ташқари, яна 2–3 тадан Оврупо тилларини ҳам эгаллаган. (Эътироф этиш лозим: биз рус тилини иккинчи «она тили» деб обдон ўқидик, айримларимиз ҳатто, русча мактабларни тугатдик, аммо чет тиллар масаласида ҳамон оқсаймиз.)

Юқорида айтилганидек, доктор Муҳаммад Саид Муҳаммад Ҳасан Ўзгандий орқали ўша олимлардан бир гуруҳи билан учрашиб, мулоқот қилишга муваффақ бўлдик. Учрашув 1997 йил 18 февраль оқшомида Муҳаммад Саид Ўзгандий хонадонида бўлиб, мен учун унутилмас кунлардан ҳисобланади.

Мана, профессор Ўзгандийнинг ҳовлиси: худди ўзимизни ҳовлилардек. Кенг дарвозадан киришингиз билан тўрт томонда турфа гуллар очилган, кўм-кўк майлон, аммо дарахт йўқ. Ҳаво эса, кечки пайт бўлишига қарамай, дим, иссиқ 40 даражадан кам эмас. Гиламлар тўшалган катта сўрига жой қилиниб, икки томонга кучли совутгич паррақлар ўрнатилган. Сўрининг таги ва оёқ остларига резинка ичакларда доимий равишда сув оқишиб қўйилган.

Силлиқ тошлардан жимжимадор қилиб қурилган девор сийратини, кечки «салқин»да ҳам 40 даражадан кам бўлмаган иссиқ-дим ҳаво тафтини, айланаётган кучли совутгич паррақларни ва териб қўйилган анвойи чанқоқ бостиларни ҳисобга олмаганда, гўё ўзимизнинг ҳовлиларда ўтиргандекмиз. Барча юмушларни мезбон эмас, хизматчилар бажармоқда. Айтишларича, хизматчилар Малайзия, Индонезия каби ислом мамлакатларидан давлат йўли билан, шартнома асосида ёллаб олиб келинади.

Шом намози ўқилгач, меҳмонлар кела бошлади. Абдуғаффор ака мени эртароқ олиб келган эди. Домла Муҳаммад Саид ва қўшниси биргалашиб дўстларини кутиб олишди. Умм ал-Қуро университетининг таклиф қилинган домлаларидан доктор-профессорлар Нажмиддин Абдулғафур Андижоний, Абдулазиз Муҳаммадёр Хўқандий, Абдулманнон Маъмурбой Марғилоний, Юсуф Абдулманнон Марғилоний, муҳандис Сайфулло Яҳёхон Намангоний, шунингдек, машҳур тасаввуфшунос олим Саййид Маҳмуд Тарозий – Олтинхон Тўранинг катта ўғиллари Саййид Мунаввархон қори Тарозий,

ҳаммаси бўлиб, олти киши ташриф буюрдилар. Бошқалар турли сабабларга кўра келолмагани учун телефон орқали узн айтишибди.

Булардан ташқари, мезбон Ўзгандий домла, ташкилотчимиз Абдулғаффор ака ва яна бир қўшнилари — ҳаммаси бўлиб ўн киши тўпланди. Ўн дақиқа ўтар-ўтмас, кутилмаганда, яна битта меҳмон кириб келди. Қорачадан келган, хипча бел, новча, қора соқолли йигит Пешовардан келган тижоратчи Убайдулло Намангоний экан, каминани сўриштириб, “Андижон боғчаси” га борибди ва изма-из қувиб келибди. У билан самимий кўришдик. Жаноб мен билан танишгач, унинг ҳам катта боболари асли Андижондан эканини айтиб, хурсандчилик билдирди. Мен «Бобур экспедицияси» таркибида Пешоварда ҳам бўлганимни айтган эдим, юзлари янада ёришиб, қадрдонлашиб кетдик.

Арабистонликлар одатича, меҳмонларга дарров дастурхон ёзилмайди. Аввал чанқоқбосди ичимликлар тортилиб, суҳбатлашиб ўтирилади ва бир соатлар чамаси ўтгач, дастурхон ёзилган бошқа хонага таклиф қилинади. Худди шу тартибда ўн битта одамнинг ҳовлида ўрнатилган катта сўридаги суҳбатимиз қизигандан қизиб кетди.

Суҳбатдошларим, гарчи Саудия Арабистонида туғилиб ўсган бўлсалар ҳам аммо қалбларида ота юртига муҳаббатлари юксак. Ўзбекистоннинг ота-оналаридан эшитган боғ-роғларини, кўм-кўк далалари-ю адирлари, дарё-сойларини кўрмоқни орзу қилишади, мустақил юртимиз ҳаётига, унинг порлоқ келажагига катта қизиқиш билан қарайдилар.

1992 йил апрель ойида Президентимиз Ислон Каримов ушбу мамлакатга ташриф буюргани ҳақидаги хабарни араб матбуотидан ўқишган. Президентнинг Жидда шаҳрида ватандошларимиз вакиллари билан учрашганида араб тилига таржима қилиниб, матбуотда босилган нутқидан ҳам хабардор эканлар. Нутқнинг: «Энди сиз, тақдир тақозоси билан хорижда яшайётган ватандошларимиз билан алоқаларимизни кенг ривожлантиришга ҳамма имкониятлар яратилмоқда», деган жойини арабча газетадан алоҳида остига чизиб менга кўрсатдилар.

Камина тўпланган олимларга касбдош — мен ҳам университет домласи бўлганим сабабли уларнинг қулфи диллари очилиб кетди. Улардан ёши улуғ бўлган Абдуғаффор ака йигилганлар номидан биринчи бўлиб сўз бошлади:

— Сайфиддин соҳиб (бу калимани «домла» маъносида ишлатади), бу даврада тўпланганларнинг мендан бошқа барчаси Саудия Арабистони мамлакатада таваллуд топганлар. Аммо ота юртини ёдларидан асло бегона қилишмайди. Чунки ота-оналари уларга Ватанга муҳаббат туйғусини юракда умрбод сақлашни, уни фарзандларига ҳам юқтиришни васият қилиб кетганлар. Сиз муҳожирлар ҳақида китоб ёзсангиз, ота-оналарининг фарзандларига қилган бу васиятини унутманг укам...

Ўртага алланечук жимлик чўкди. Абдуғаффор ака дастрўмоли билан кўзларини артиб, осмонга қарарди. Икки-уч сония ўтгач, бу жимликни Абдулманнон Марғилоний бузди:

— Биз ҳали ота юртимизни кўрмадик, аммо кўрмоқ орзусидамиз. Ота-оналаримизнинг Туркистон ҳақидаги ҳикояларини доимо ёдда тутамиз, биз ҳам Ватанга бормоқ, уни зиёрат қилмоқ орзусидамиз. Ислоҳ Каримов жанобларининг сўзлари бизнинг орзуларимизга қанот боғлади...

Шу орада меҳмонлардан бири ирғиб ўрнидан турди-да, кўчага чиқди ва икки дақиқа ўтар-ўтмас, бир китоб олиб кирди. Бу — ҳамюртимиз олим Мусо Туркистонийнинг «Улуғ Туркистон фожиаси» китоби экан (Мадина, 1979)²¹.

— Укам Абдулманноннинг гапларини мана бу сўзлар билан тасдиқлаб қўяйлик, — деди-да, китобни очиб ўқиди:

«Агар жаннат осмонда бўлса, ости Туркистон, агар ерда бўлса, усти Туркистон». Барча суҳбатдошларим бу иқтибосни маъқуллаб, бош ирғадилар.

Мезбон Муҳаммад Ҳасан Ўзганший хонага кириб, нимадир кўтариб чиқди-да, суҳбатга аралашди:

— Хўш; соҳиб-домулло, бизларнинг ота юртимиз бўлмиш, эндиликда озод бўлган Ўзбекистонни зиёрат қилишимизни қай йўсинда ташкил қилиш мумкин?

Барча ўтирганлар бу саволни маъқуллаб, каминага қарадилар. Менинг жавобимни кутмасданоқ, ҳар ким бу масалада ўз «лойиҳа»ларини ўртага ташлади. Жумладан, Абдуғаффор ака таклиф киритиб, шундай деди:

— Сафирга²² бориб виза оласизлар-да, бораверасизлар, вассалом. Мана, мен Ватанга боргман, Тошкентдан ҳовли-жой ҳам сотиб олганман.

Ўтирганлардан кимдир арабчалаб унга жавоб қилди. Мен Абдуғаффор акадан секин «нима деди» деб сўрасам, «сизнинг

йўригингиз бошқа, ўша ёқда туғилгансиз, биз-олимлар эса...», — дебди. Акамизнинг «таржима»си тугамай, Нажмиддин Абдуғафур Андижоний менга қараб, сўз бошлаб юборди:

— Тўғри, тижоратчилик, тадбиркорлик бизнинг касбимиз эмас, менимча, махсус илмий сафарлар уюштирмақ лозим.

Илмий сафарлар масаласи, аниқ, мен учун ҳам қутилмаган таклиф бўлди ва Нажмиддиннинг лойиҳаси менга маъқул тунди. Бу ҳақда суҳбатдошларимга иккита режа борлигини айтдим: бири — пойтахт Риёзга борганимда, Ўзбекистон Республикасининг Саудия Арабистонидаги элчиси билан учрашиб, бу масалани ўртага ташлайман ва у кишининг фикрини биламан. Иккинчиси — Ватанга қайтганимда, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигида бўламан-да, бу ҳақда фикр алмашамиз. Бу режа қўпчиликка маъқул келди.

Шу онда Саид Абдуллоҳ Шаҳроний жаноблари ярим ҳазил, ярим жиддий оҳангда менга савол ташлаб қолди:

— Профессор соҳиб, Ватанга қайтгач, шахсан Сиз ўзингиз мени университетингизга таклиф қилмайсизми? — Ўтирганлар самимий қулги аралаш бу саволга қўшилган бўлдилар.

— Бу таклифни ҳам борганда, албатта, ўйлаб кўрамиз, агарда имкони топилса, битта сизни эмас, Нажмиддин жанобларини ҳам таклиф қиламиз. Баҳонада ота юртни зиёрат қилиб келадилар. Сизни эса Шаҳрихонга олиб бораман ва отангиз туғилган шаҳарни томоша қилдираман, зиёрат қиласиз.

Дўстлар арабчалашиб, табассум билан бир-бирларига гап қота бошлашди. Қизгин суҳбатга киришиб кетиб, соат тунгги 12 бўлганини сезмай қолибмиз. Муҳаммад Ҳасан Ўзгандий барчани овқатга таклиф қилди ва «суҳбатни хонада давом эттирамиз» — деб қўшиб қўйди.

Қип-қизил гилам тўшалган хонага дастурхон ёзилиб, нондан тортиб чиройли идишларда турли ширинликлар, хурмо, апельсин, олма-ю бананлар қўйилган. Дўстларимиз чойни кам ичадилар, ўрнига турли яхна ичимликлар ва шарбатлар истеъмол қилинади. Менга эса чиройли японча «Талложа» (термос)да кўк чой дамлаб, олиб келдилар.

Овқатланиш асносида суҳбатимиз мундарижаси янада кенгайди. Аммо улардан икки мавзу кўпроқ эътиборда бўлди. Бирини муҳандис Сайфулло Яҳёхон ўртага ташлади: ҳозир ахборот, информатика ва менежерлик воситаларисиз саноат тараққиётини тасаввур қилиб бўлмайди. Шунинг учун

муस्ताқил Ўзбекистонимизнинг (ватандошимиз айнан «Ўзбекистонимиз» деб гапирартир) янгича саноат қурилишида бу омиллардан кенг фойдаланиш учун агарда хориждан мутахассислар таклиф қилинаётган бўлса, албатта, Саудия Арабистонидаги ватандош ишбилармон ва малакали мутахассислардан ҳам фойдаланишни назарда тутмоқ лозимлигига эътиборни қаратди.

— Биз эса — деб якунлади у сўзини, — истиқлолини қўлига олган ота-оналаримиз диёрида беминнат хизмат қилишга тайёрмиз.

Мен бу мулоҳаза ва таклифнинг муҳим эканлигини таъкидлаб, янги дўстимга миннатдорчилик билдирдим.

Иккинчи таклифни шу дамгача суҳбатга камроқ аралашиб, ўзини оғир-вазмин ва ўйчан тутиб ўлтирган доктор Абдулазиз Муҳаммадёр Хўқандий киритди. Унинг фикрича, муҳожират тарихи ҳақидаги менинг бўлғуси китобимда, жумладан, қуйидаги масалалар ҳам ўз ифодасини топмоғи матлубдир:

— Биринчидан, — деди у, — ота-оналаримиз ҳижратга чиққач, уларнинг қалб кўзлари, димиққан фикри-тафаккури, кеч бўлса ҳам мусофирчиликда очилди. Улар Арабистондан бошлаб биринчи марта хорижий сафарларга чиқдилар, жаҳонни кўрдилар, тасаввурлари кенгайди ва ўзлигини танидилар. Касбларидан қатъи назар, бу ерда таваллуд топган биз—фарзандларини ўқишга, илм олишга даъват қилдилар. Бу—ота-оналаримизнинг фикр доиралари, турмуш ҳақидаги мулоҳазалари кенгайганидан нишона. Биз бу даъватга қулоқ солдик — мана, ўқиб, илм олдик.

Иккинчидан, Саудия Арабистони ҳукумати бухорийларнинг фарзандлари ўқиб маълумотли бўлини учун зарур шароитларни яратиб берди, ҳеч кимни камситмади. «Бухорий» номи гўё имтиёзли унвондек бўлиб қолди. Ота-оналаримизга «шўро зулмидан бешиб келганлар» деб доимо эътибор билан қаради. Бунни ёддан чиқаришга бизнинг ҳаққимиз йўқ.

Учинчидан, хорижда ўқиб келганларни, ким бўлинидан қатъи назар, эгаллаган мутахассислиги бўйича иш билан таъминлади, яхши маошлар белгилади. Бизни ўқитган ота-оналаримиз ўзлари дунёвий илмлардан деярли саводсиз эдилар. Бу илтифотлар учун улар қайси шаклда бўлмасин, ўз миннатдорчиликларини изҳор қилолмадилар. Барча ўтиб кетган

ота-оналаримизнинг миннатдорчилигини билдириш фарзандларнинг бурчидир.

Абдулазиз Муҳаммадёрнинг фикрича, муҳожират ҳақидаги бўлғуси китобнинг муаллифи, яъни мен мустақилликка эришган Ўзбекистоннинг собиқ фуқароси сифатида «Ватан-Ватан» деб, унга етишолмай ёруғ дунёни тарк этган ватандошларнинг эҳтиромини изҳор қилиб қўймоқ миннатдор фарзандларининг муддаоси эканини, албатта, эътиборга олмоғи лозим.

Ултирганларнинг барчаси Хўқандий домланинг бу таклифини тасдиқладилар ва менинг ижодий ишларимга омадлар тиладилар. Мен тўлқинланган ҳолда, уларнинг хоҳишларини албатта эътиборга олажагимни айтдим. Суҳбат мавзуи янада кенгайди, истиҳола пардаси кўтарилиб, тортинчоқликка ўрин қолмади...

Суҳбатимиз сўнгида Умм ал-Қуро университетида камина билан кенгроқ учрашув уюштириш ва уни телевидениеда кўрсатиш юзасидан келишиб олинди. Университет раҳбарияти билан бу ҳақда музокара олиб бориш психология факультети деканининг муовини Абдулманнон Марғилонийга топширилди. Муҳаммад Ҳасан Ўзгандий эса менга таржимонлик қиладиган бўлди²³.

Ниҳоятда жонли, самимий ва мазмунли ўтган суҳбатга тунги соат иккида якун ясалди. «Университетда учрашгунча» деб хайрлашдик. Абдулманнон Марғилоний машинасида мени «Анжан боғча»га олиб бориб қўйди. Олимлар билан ўтган мароқли суҳбат уйқумни ҳам қочириб юборди, тун кунга уланиб кетди.

4-§. Тоиф шаҳридаги учрашувлар

Маккаи мукаррамадан шарқ томонга 80 км. юриб, тоғдан ошиб ўтилса, Тоиф шаҳри бошланади. Ушбу шаҳар тоққа яқин бўлгани сабаб Арабистоннинг бошқа шаҳарларига нисбатан салқинроқ об-ҳаволи, биздаги каби мевали боғларга сероб. Шу боис кўпчилик ватандошларимиз Тоифда муқим бўлиб қолганлар. Арабистоннинг бошқа шаҳарларида истиқомат қилувчи айрим ватандошларимиз ҳам ёз ойларини ўтказиш учун бу ерда «дала ҳовли» каби турар жой қилиб қўйганлар. Шаҳарда ўзбек маҳаллалари бор. Кечки пайтда айрим кўчаларда юрган киши ўзини худди Ўзбекистон шаҳарларида юргандек

сезади. Дўстим Комил Абдулло Андижоний — шоир Тошқин ана шу шаҳарда истиқомат қилади.

Тоифга мени Тошқин домла олиб кетди. Уйида бир кун меҳмон бўлгач, ётиб туришимга ва ишлашимга қулайроқ жойда турмоғимни қатъий илтимос қилдим (меҳмондўстлик ва тамошо ўз йўлига). Илтимосимга биноан, дўстим мени шаҳарнинг ўзбек маҳаллалари ўртасида жойлашган «Анжан такя» деб аталган икки қаватли вақф меҳмонхонасига жойлаштириб қўйди. Меҳмонхона биноси бизникига ўхшаган йўлак (коридор)лардан иборат эмас. Иморатнинг ўргаси ўша икки қават баландлигида катта саҳн, тўрт томони эса айланасига узун, биздагидек, эни икки метрли айвончалардан ташкил топган бўлиб, хоналарга мана шу айвончалардан кирилади.

Тошқин мени Тоифда истиқомат қилувчи яна бир ватандош олим ва шоир Абдураҳим Учқун Бағдодий (Қўқон) билан таништирди. Мени меҳмонхонанинг иккинчи қаватидаги у кишининг чокқина хужрасига жойлаштирди. Абдураҳим Учқун домла оиласи билан қўшни кўчадаги шахсий уйида яшаб, хужрада фақат ижод қилар эканлар. Хужранинг деразаси кўчага қараган, кўчанинг нариги юзида эса катта масжид бор, беш марта айтиладиган азон чақирғи шундоққина эшитилиб туради. Учқун домланинг ушбу хужрасида ўша 1997 йилнинг январь охири ва февраль ойи бошларида роппа-роса 10 кун истиқомат қилдим, домла эса ўз уйида. Комил Тошқин ҳар куни кечқурун Учқун билан бирга менинг ёнимда бўладилар. Комилжон у кишига мени яқиндан таништириб, сафарим мақсадини батафсил тушунтирган.

Ватандошлар билан учрашувларимиз, кўпинча, хужрада уюштирилади, гоҳида эса кимдир уйига таклиф қилади-да, суҳбат ўша ерда давом этади.

Яқинроқ танишганимдан сўнг маълум бўлдики, Абдураҳим Учқун ҳам олим, ҳам шоир сифатида таниқли, ўзига яраша обрўга эга инсон экан. Унинг саргузашти ҳам бир олам.

Қўқоннинг Бағдод туманида таваллуд топган Абдураҳим Учқуннинг отаси Абдурасул каттагина ер-сувга эга бўлган қишлоқ бойларидан эди. У киши тadbиркорлиги, ҳаётий муаммолар ечимини тезда топа оладиган доно ва ҳушёрлиги билан бошқалардан фарқ қиларди. Абдурасул шўро ҳукуматининг ички сиёсатида бўлаётган ўзгаришларни

ҳаммадан олдинроқ сизди ва 1930 йилиёқ отасини ҳам олиб, Афғонистонга жўнади. Тожикистоннинг тоғли қишлоқларидаги икки йиллик сарсон-саргардонликдан сўнг, ниҳоят, 1932 йили Амударё қирғоқларига келишган ва «гуфсар» ёллаб, дарё орқали Афғонистонга ўтишган.

Аммо Афғонистонда ҳам тинчлик йўқ. Яна икки йил шаҳарма-шаҳар кўчиб юришлардан сўнг, ниҳоят, 1934 йили Андхўй шаҳрига келадилар ва ҳожи Абдурасул қассоблик дўкони очади. Олти яшар ўғли Абдурахимни Қўқондан бориб қолган Муртазохон қорига ўқишга беради.

Абдурахим ёшлигиданоқ истеъдоди уфуриб турган бола чиқди. Саккиз яшарлигида Ҳофизу Саъдий асарларини ёд олди. Қуръони каримнинг ярмини хатм қилди. Отанинг ҳам ишлари юришиб, ҳаёт бироз изга тушди.

1937 йили отаси муборак ҳаж сафарига отланиб, оиласи билан авжи қор босган қиш кунларида йўлга чиқишди. Абдурахим Учкун йўл азобларини эслар экан, ҳозир ҳам овози титраб, кўнгли бузилиб кетади. Андхўй-Ақча-Мозори Шариф-Тошкўрғон орқали ниҳоят, Кобулга етиб келишди. Бу шаҳарда бир-икки ой туришгач, Пешоварга, ундан поездда Карочига келишди. Бироқ дадасининг захира пули тугаб, кичикроқ чарх сотиб олди ва чархчилик қила бошлади. Карочида 6 ой қолиб кетишди ва, ниҳоят, денгиз орқали Жиддага жўнашди. Жиддадан туяда Маккага... Ҳаж фарзларини бажаришгач, шаҳарнинг «Масфала» мавзидан ижарага жой олишди.

Абдурахим шу муқаддас шаҳарда ҳиндистонлик бир бой қурган «Мадрасату-л-Ғоизин» деган мадрасага ўқишга кирди. Дадаси эса, яна қассоблик ҳунарини қила бошлади. Абдурахим мадрасани икки йилдаёқ битирди ва бенгалиялик Қори Усмон деганнинг қўлида яна ўқий бошлади. Аммо ҳаёт ташвиши уларни аввал Тоифга, сўнггра Мадинаи мунавварага етаклади. Оналари ушбу муқаддас шаҳарда вафот қилди. Оилада қийинчилик бошланди. Хотин ўлгач, дадасининг ишлари ҳам юришмай, жаҳонга сиғмай қолди. 1941 йили яна Ҳиндистонга қайтиб кетдилар ва маълум муддат яна Карочида тўхташди.

Мана, жаҳон уруши бошланганига ҳам икки йил бўлди. Ўша йиллари Деҳлида «Туркистон муҳожирларини ҳимоя қилиш ташкилоти» тузилиб, унинг бошлиғи наманганлик Аъзам Ҳошимий деган шоиртабиат, теран фикрли ва маърифатли киши эндигина фаолият кўрсата бошлаган эди. Улар бу

ватандошни излаб Деҳлига келишди. Аъзам Ҳошимий ёш Абдурахимни ушбу ташкилотга ишга қабул қилди.

Ўша 1943 йили 15 яшар Абдурахимни тақдир Шарқнинг машҳур олими ва сиёсат арбоби Мусо Жоруллоҳга йўлиқтирди: бир куни Аъзам Ҳошимий унга «бугун Мусо Жоруллоҳ келади» — деди. Маҳкамага ўша куни кўп киши тўпланди. Бир вақт рикша-аравачада ёши олтишларга борган чўққи соқол, ориққина, кўк кўз, юзи сарғишроқ, бошида шапка, русча кийим кийган татар мулло Мусо Жоруллоҳ келди. Барча унга эҳтиром билдирди. Хонада йигирма чоғли одам-барчаси ўзбек ватандошлар тўпланишди, қизгин суҳбат бошланди. Абдурахим эса хизматда.

Бир пайт меҳмон таҳоратга қўзғалганда, ҳаракатлари чаққон Абдурахимга кўзи тушди ва исмини, кимлигини сўради. Таҳоратдан сўнг меҳмон Абдурахимни ўзига ажратилган хўрага олиб кириб, унга бир неча туркий китобларни ўқитиб кўрди. Ўқишидан қаноат ҳосил қилгач, унга: «Болам, ўқигин, туркий олимлар кўпайсин», — деди. Олимнинг бу гапи унинг хотирасида умрбод муҳрланиб қолган. Шундан буён Абдурахим Учқун ўзини Мусо Жоруллоҳнинг шогирди деб билади, ўзи ҳам мана, олим бўлиб танилган.

Аммо ёстиқдошидан ажралган даласи Деҳлига ҳам сигмади: 3–4 ой чархчилик қилиб юриб, улар яна Афғонистонга қайтдилар. Бағлонда бир тожик аёлига уйланди. Шу-шу Афғонистонда қолиб кетишди. Бу орада Абдурахим ҳам уйланди. Йиллар кегидан йиллар ўтди, дада дардга чалиниб, 1976 йили вафот қилди. Икки йилдан сўнг эса машғум афғон уруши бошланиб, ҳаёт яна издан чиқди. Абдурахим ўғай она ва хотини билан яна Арабистонга кўчиб кетди ва шундан буён Тоиф шаҳрида истиқомат қилади.

Ўшанда Абдурахим ушбу шаҳарда кўп йиллардан буён яшаётган шоир Ёқубхўжа Юсуфхўжа ўғли Маҳжурий-Андижоний билан танишди, у кишининг кичиккина савдо дўконига хизматга кирди ва ҳамкорликда илмий-ижодий ишини давом эттирди.

1991 йили Учқун домлага оғир бўлди: акахони, ҳимоячиси ва ҳамкори — истеъдодли шоир Маҳжурий-Андижоний вафот қилиб, мусофирликдаги ҳамфикр маслаҳатгўйидан жудо бўлди. Аммо начора...

Шу тарзда асли Қўқоннинг Бағдол туманида таваллуд топган ватандошимиз, муштипар ва заҳматкаш олим ва шоир

Абдурахим Учқун билан танишдик. У киши араб, форс, урду, ҳинди ва пушту тилларини мукаммал билади, бир қатор илмий ишлар қилиб улгурган, мана, улардан муҳимлари:

Ҳофиз Шерозий ғазалларида тасаввуф истилоҳлари ҳақида илмий иш қилиб, «қош», «кўз», «лаб», «гул» ва «май» калималарининг ишлатилиши ҳақида қизиқарли мулоҳазалар юргизади. Бир асари «Муҳиммот ад-дин» деб аталиб, диний масалаларга бағишланган. Қирқта сараланган ҳадисга ўзбек тилида шарҳ берган. Тажвид (қироат) ҳақида бир рисола ёзган. «Фурбат ноласи» номли ғазаллар тўпламини нашрга тайёрлаб қўйган.

Ўзбек тили грамматикасига оид «Ўзбек тили ва иншо» номли асар ҳам ёзган. Ибратли ҳикоялар тўплами тузиб, уни «Оталар сўзи» деб номлаган. Битта рисоладан ташқари буларнинг барчаси нашрга тайёрлаб қўйилган.

Бундан ташқари, Учқун домла бир қанча асарларни ўзбек тилига таржима қилган. Уларларнинг энг муҳимлари қуйидагилар:

— Қуръони каримнинг изоҳли таржимаси (Маҳжурий билан ҳаммуаллифликда.)

— «Менким, Фотиҳ Темур» (форс тилидан).

— «Бобурийлар сулоласи» (урду тилидан).

— Шавкат Алихоннинг «Ҳиндистон салтанати» номли асари (ҳинд тилидан).

— Шибли Нўъмоний деган ҳинд олимнинг «Форуқ» номли асари (ҳазрати Умар р.а.нинг фаолияти ҳақида, араб тилидан).

— Мусо Жоруллоҳнинг «Афв умумийи илоҳия» асари (араб тилидан) ва бошқалар.

Соҳибқирон Амир Темур қаламига мансуб деб тахмин қилинган «Менким, Фотиҳ Темур» номли тарихий китобнинг ўзбекчага таржимасининг бир қисми «Шарқ юлдузи» журналида босилган²⁴. Булардан ташқари, камина Тоифга борган кунлари Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарини араб тилига таржима қилишни бошлаган эканлар. Бу олим «Учқун» тахаллусида бадиий ижод билан ҳам шугулланади. Унинг ғазаллари, асосан, дарбадарликда кечган ҳаёт ва Ватан фироқига бағишланган. Юқорида зикр қилинган «Фурбат ноласи» номли девон тузган.²⁵

Суҳбатимизда иштирок этганлардан ғазалнавис шоир Фамгин (Минҳожиддин Махсум) доришунос-аптекачиликдан нафақага чиққан, шоир сифатида ҳозирча фақат

андижонликларга таниш, холос. (У ҳақида кейинроқ ҳикоя қиламиз).

«Тошқин» таҳаллуси билан шуҳрат қозонган шоир Комил Абдулло Андижоний эса Собир Абдулло, Ҳабибий, Чустийлар даражасидаги ғазалнавис. Тошқин ҳақида матбуотимизда эълон қилинган мақолаларимиз, радио, телевидениедаги чиқишлар ва ниҳоят, нашр қилинган «Ватан ишқида»²⁶ ғазаллар тўплами орқали шоир кўпчиликка таниш бўлса, ажаб эмас. Тошқин ижодидан каминага янгилик шу бўлдики, шоир мустақиллигимизга бағишлаб, «Уйғониш» номли икки пардали лирик драма ёзган. Биз ундан нусха кўчириб, Андижонга олиб келдик, мақсадимиз – ушбу асарни театрда саҳналаштиришдир.

Бир куни ҳамюртимиз, номи аллақачон Ўзбекистон зиёлиларига таниш бўлган олим Шаҳобиддин Яссавий ҳужрамга ташриф буюриб, уйда лутфан меҳмон бўлишимни сўради. Ваъдалашган куни бордик. Тўпланган меҳмонлар асосан шу ерли илм аҳли ва шоирлар эди: Абдурахим Учқун Бағдодий, Минҳожиддин Махсум – шоир Ғамгин, Комил Абдулло-Тошқин, марҳум шоир Ёқубхўжа Маҳжурий – Андижонийнинг укаси Исроқхўжа ва у кишининг қариндоши Абдурахим қори, шунингдек, адабиёт ихлосманди, қадрдонимиз Олимжон Исмоилжонлар ҳозир эдилар.

Бундан бир неча йил илгари «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида босилган Шаҳобиддин Яссавий ҳақидаги мақолада ёзилишича, бу киши халқимизнинг улуг пирларидан бўлмиш Аҳмад Яссавий авлодларидан ҳисобланади. Мамлакатимизга ташриф буюрганида, бу ҳақда яхши гаплар айтилди. Камина у кишининг уйда бўлганимда, сулоласи ҳақида гап бўлди-ю, аммо буни тасдиқловчи шажара кўрсатолмади.

Суҳбатларда шунга амин бўлдимки, Шаҳобиддин Яссавий сўз санъатини пухта эгаллаган нотик, маълум масалаларда шахсий нуқтаи назарини суҳбатдошига юқтиришга ҳаракат қилади. Билагон киши, тарихимиздан яхши хабардор. Кўпроқ Ватанимиз ўтмишидан мушоҳада юритади. У кишининг «Туркистон: аччиқ ҳақиқатлар» тарихий асари Ўзбекистонда маълумдир²⁷. Меҳмондорчиликда Яссавий билан узоқ суҳбатлашдик, ҳўб суҳбатлашдик.

Тоиф шаҳрида яшаб, 1991 йили вафот қилган, асли

андижонлик шоир ва олим Ёқубхўжа Маҳжурӣ – Андижоний ҳақида олган маълумотларимиз ҳам қимматлидир.

Маҳжурӣ номи бизга нотаниш бўлгани сабаб унинг адабий-иҷодий мероси ҳақида гап юритишдан олдин марҳум шоир билан яқиндан танишмоқ мақсадида аввалига унинг Маккада истиқомат қилувчи укаси Исҳоқхўжани излаб топдик ва у билан суҳбат қурдик.

Ёқубхўжа Маҳжурӣнинг отаси Йўлдошхўжа Эгамбердиҳўжа ўғли Андижоннинг собиқ Қирлик маҳалласида яшаган. Демак, бу ҳозирги «Ўзгариш» маҳалла ҳудудига тўғри келади. Ёқубхўжа 1920 йили туғилган. Оиласи ўзига тўқ эди. Машъум «кулоқ сиёсати» бошланганида, у мактабга қатнаб юрган йиллар эди. Отаси кулоқлар рўйхатига тушиб, бир куни тунги соат 12 ларда улар уйига ўнга яқин киши бостириб киришган. Ички-ташқи ҳовли-ю, уйлари обдон тинтув қилиниб, барча қимматли мол-дунёсини, укаси Исҳоқхўжа хотирасига қараганда, «бешта ўрис аравага» юклаб кетишган. Шундан сўнг отаси Йўлдошхўжа оромини йўқотган, руҳан эзилган. Аҳвол кундан кунга оғирлашиб борган, кечалари айғоқчилар кўчама-кўча изғиб, бойларни тутиб кетишарди, деб ҳикоя қилади укаси.

Йўлдошхўжа хотини, 12 ёшли Ёқубхўжани ва унинг укаси 7 ёшли Исҳоқхўжани олиб, тунда Ўшга жўнаган, ундан Қошғарга йўл олган. Бошқалар ҳаётида зикр қилганимиз йўл азобларини тортиб, ниҳоят, Қошғарга етиб келишган. Ёқубхўжа ўшанда ўсмир Комилжон Тошқин билан шу ерда танишиб, битта мактабда ўқишган. Бироқ ўша йилларда, юқорида таъкидланганидек, Қошғар ҳам нотинч эди.

Оталари Йўлдошхўжа шу ердан Ҳиндистон сафарига жўнади. Ўғиллари Ёқубхўжа ва Исҳоқхўжа эса онаси билан Қошғарда қолиб, янги усул мактабларида ўқишни давом эттиришди.

Йўлдошхўжа Кашмирга келиб, дурадгорлик қилди. Аммо бу шаҳарга ҳам сингишиб кетолмади – олти ойча тургач, Карочига йўл олди. Бу ерда ўша 1933–34-йиллари мусофир ўзбеклар анчагина тўпланиб қолган эди. Йўлдошхўжа ижарага жой олиб, дурадгорлик ишини давом эттирди ва бу шаҳарда 5 йил яшади.

Аммо Карочида ҳам Ҳиндистон мустақиллиги учун кураш билан боғлиқ сиёсий бесаранжонликлар бошланиб, мусофирларнинг ҳаёти оғирлашиб кетди. Йўлдошхўжа Саудия

Арабистонига сафарга отланди. Ниҳоят, 1939 йили бу мамлакатга етиб келди ва Тоиф шаҳрига ўрнашиб, ўз ҳунарини давом эттирди. Ўғли Ёқубхўжа Қошғарда 17 йил қолиб кетди. Бу йиллари ўқиди ва ўқитувчилик қилди, уйланди ҳам. Ниҳоят 1949 йили ака-ука онасини олиб, ота кетидан йўлга чиқишди ва 1950 йили Саудия Арабистонига етиб келдилар. Улар Тоиф шаҳрида топишдилар. Ёқубхўжа кичкина дўкон очди ва иш билан бирга мустақил равишда илмий-адабий машғулотлар ҳам олиб борди. Отаси Йўлдошхўжа 1964 йили 80 ёшида Тоифда вафот қилди.

Исҳоқхўжанинг айтишича, акаси Ёқубхўжа ёшлигиданоқ шеъриятга қизиқарди. У Қошғарда эканидаёқ «Маҳжурий» тахаллусида газаллар ёзиб юрган. Саудия Арабистонига келгандан кейин эса бўш вақт топиши билан Макка ва Мадинага бориб, Саид Маҳмуд Тарозий, Ибн Ямин қори, Ваққос қори каби ватандош олимлар суҳбатига отланарди ва улар билан тез-тез мулоқотда бўларди. Мустақил равишда Навоий, Фузулий, Низомий шеърларини мутолаа қиларди. Шунингдек, Имом Бухорий, Ҳаким Термизий, Замахшарий, Форобий, Ибн Сино асарларини ахтариб топиш учун Арабистоннинг кўп шаҳарлари ва бир қатор хорижий мамлакатларни кезиб чиқади. Чунончи, Туркия, Миср, Сурия, Англия, АҚШнинг йирик кутубхоналарида бўлиб, Туркистонга оид илмий ва адабий асарлар билан танишади, улардан кўчирмалар олади, дурустгина нодир кутубхона қилади. Тоифда Маҳжурийнинг деярли ҳар кунги суҳбатдоши шоир Ғамгин, Комил Тошқин ва Абдураҳим Учқун эди.

Укаси Исҳоқхўжа акаси ҳақидаги хотирасини бизга сўзлаб берар экан, Маҳжурий бағоят ватанпарвар инсон эканини алоҳида таъкидлайди. У доимо она юрт – Туркистонни, унинг истиқболини ўйлар эди. «Хоҳ шеър, хоҳ наср ёзувлари бўлсин – юрт фироқи, унга бўлган муҳаббатини қаламга олар эди, – дейди Исҳоқхўжа. – Ижодида бутун Ўзбекистон аҳлини доимо тинч-омон бўлиб, балои ногаҳонлардан Аллоҳнинг ўзи сақлашини илтижо этар эди, фикри-зикри Ўзбекистонда эди»²⁸.

Ёқубхўжа Маҳжурий 1991 йили – мустақиллигимиз эълон қилинишидан бор-йўғи уч ой илгари вафот қилди ва Маккаи мукаррамадаги «Жаннат ул-Маъалло» қабристонига дафн қилинди.

Маҳжурий-Андижонийнинг адабий мероси ҳақида шуни айтиш керакки, у ўз ғазалларидан девон тузган. Аммо ушбу қўлёзма девон тақдири ҳозиргача ҳеч кимга маълум эмас. Унинг «Очиқ қолган дафтар» номли 227 саҳифадан иборат кундалигини шахсий архивидан топдик. Ушбу кундалик муҳожират тарихи учун қимматли манбадир. Олим-шоир ўзбек тилида «Тил йўриғи» номли асар ҳам ёзиб, нашр қилдирган. Ушбу китоб Саудия Арабистонида яшаётган ўзбек оилаларида она тилини ўқитиш ва ўрганиш учун дарслик сифатида ёзилган. Биз ундан икки нусха олиб келиб, Андижонда тилшунос дўстларга ҳадя қилдик.

Булардан ташқари, Маҳжурий архивида шоирнинг туркий (ўзбек) тили, уни араб имлосида ёзиш ва ўқитиш қоидалари ҳақидаги бир қатор қўлёзмалари, шунингдек, араб матбуотида босилган мақолалари ҳам сақланган. Бу ватандош олим-шоирнинг меросини тўла ўрганиш ва халқимизнинг маънавий мулкига айлантириш олдимиздаги вазифалардандир. Маҳжурийнинг қариндоши Абдураҳим қори ва укаси Исҳоқхўжа шоирнинг девонини топиб, бизга маълум қилишга ваъда бердилар²⁹.

Тоифда ўтган 10 кун давомида камина ҳужрасига кўплаб ватандошлар ташриф буюрдилар. Улар турли касбдаги кишилар бўлиб, ўз «дардлари», шахсий муаммолари ҳақида гап очадилар ва маслаҳат сўрайдилар. Тоифда бўлган кунларим тўйларда, улфатчилик ўтиришларда ҳам қатнашдим, кўплаб суҳбатлар уюштирдик. Шу суҳбатлардан яна бирига тўхталиб ўтмоқчиман:

– Бир куни Ҳожи Нуриллоҳ исмли асли Шаҳрисабзлик ватандошимиз ҳужрамга келиб тўйга таклиф қилди. Андак ўтиргач, хайрлашсаётиб:

– Бизнинг ҳам дoston бўлгудек саргузаштимиз бор, – деб қўшиб қўйди. Тўйдан сўнг у кишини суҳбатга таклиф қилдим.

– Ҳожи Нурилло Муҳаммад Сафар деган бадавлат кишининг ўғли бўлиб, авлодлари Шаҳрисабзнинг “Бештерақ” ва “Маллабош” маҳаллаларида яшайдилар. “Отамиз беҳисоб мол, қўй, туя, ер-сувга эга эди”, – деб эслайди Ҳожи Нурилло. 1929 йили ота қамоққа олинган. Унинг Хушмад деган катта ўғли совет ҳокимиятига қарши курашиб, таслим бўлишга кўнмасдан тоғларда қочиб юрган.

Ота қамоққа олингач, уни озод қилиш учун ҳукумат ўғли Хушмаднинг таслим бўлишини талаб қилган. Аммо у кўнмагач,

бир ақли норасо чўпонни пулга ёллаб, Хушмад кетидан юборишган ва калласини олдиришган. Шундан сўнг Муҳаммад Сафар озод қилиниб, оиласи билан Афғонистонга ўтиб кетган. 50 йилга яқин мусофирликда яшаб, ниҳоят 1980 йили Тоифга келишган. (Афғонистондаги кўргуликларни кўз ёши билан гапирди Нурилло). Муҳаммад Сафарга Ватан истиқлолини кўриш насиб этди ва 1995 йили 96 ёшда мусофирликда вафот қилди.

Ҳожи Нурилло отаси васиятига биноан Шаҳрисабзга келди, қариндошларини топди. Ота маҳалласида бир масжид қурдирди, қишлоқ ободонлиги ишларида қатнашди, кам таъминланганларга моддий ёрдам кўрсатди. Шаҳрисабздаги қариндошларидан ўқитувчи Муаззамхон Абдурахмонова орқали фожеали саргузаштларини тасмага ёздириб қўйган. Ҳожи Нурилло ўша аёлни топишни мендан илтимос қилди. Аммо бизнинг диққатимиз асосан Фарғона водийсидан борган муҳожирларга қаратилгани сабаб у томонларга ҳозиргача боролмадик. Тадқиқот давом этажак.

Тоиф шаҳридаги олим ва шоирлар билан учрашув онларида ва бошқа суҳбатларда дўстларимиз бир нарсадан афсусландилар: Ўзбекистоннинг озодлиги 15–20 йил олдинроқ қўлга киритилганда эди, ватандошларимизнинг биринчи авлоди, яъни суҳбатдошларимиз ота-оналари умр бўйи қилган орзу-умидлари ушалганини кўриб, ҳаётдан беармон кўз юмган бўлур эдилар. Сафардан кўзлаган мақсадимни илгари Маккадаги учрашувдаёқ англаган танишим, кейинчалик дўстлашиб кетганимиз Олимжон Исмоилжон титроқ овоз билан шундай деди:

— Агарда 20 йил илгари шу мақсадингиз йўлида бир иложини қилиб келганингизда, оталаримизни кўрардингиз ва улар билан гаплашар эдингиз. Ўша пайтлари Тоиф кўчаларини тўлғазиб ўзбеклар юришар эди. Минг афсуски, улар Ватан озодлигини кўролмадилар, кўзларида ёш, қалбларида армон билан кетдилар...

Албатта, Олимжон ака 20 йил илгари келишнинг иложи йўқлигини ҳам тушунади. Лекин армон-армонда... Мана, энди киндик қони она юртда тўкилган марҳумларнинг фарзандлари билан гаплашмоқдамиз. Улар Ўзбекистонда бўлаётган ўзгаришларни сўраб, ўз фикр-мулоҳазаларини изҳор қиладилар. Мустақиллик эълон қилингач, улар ҳам Ватанга бир-икки мартадан келиб кетдилар, туғишган жигарбандлари билан

дийдорлашдилар, қалбларидаги она юрт соғинчи ҳароратини бироз пасайтирган бўлдилар ва мамлакатимизда юз бераётган ажойиб ўзгаришларни ўз кўзлари билан кўрдилар, шаҳар ва қишлоқларимизни обдон томоша қилдилар.

Бир суҳбат сўнгида Олимжон акамиз ватандошларимизнинг биринчи авлодига мансуб андижонлик Ҳурбой ота деганнинг зиёратига олиб киришни ваъда қилди. У киши 98 ёшга тўлган, шаҳардаги энг кекса ўзбек экан. Ваъдалашган кунимиз (бу — 1997 йил 16 февраль, нонуштадан кейин эди) отахон ҳузурига кирдик. Олимжон акам мени баландроқ овозда: «Андижондан келган меҳмон», — деб таништирди. Беҳол ётган бемор чол буни эшитиб, ўрнидан аста турди ва мени бағрига босиб «Андижоним омонми?» — дея ҳўнграб юборди. Юз ёшни қоралаган қариянинг росмана йиғлагани, очиги, мени ноқулай аҳволга солиб қўйди — беихтиёр кўзларимда ёш қалқиди. Ҳурбой ота ўзига келгунча бир-икки дақиқа жимлик ҳукм сурди. Сўнг ўзини босиб олгач, деди:

— Ажабланманг, болам, сизни кўриб қувонганимдан йиғладим. Ҳар куни, айниқса, кейинги йилларда туғилиб ўсган Андижонимни ўйлайман, хаёл олиб қочади, ёшлигимни эслайман... Унинг боғлари, пишиб ётган мевалари, шилдираб оқаётган сувлари тушимга киради. Бугун кечгача мен билан бирга бўласиз, дардларимни тинглайсиз, дардим, армонимнинг эса — адоғи йўқ.

Шу куни алламаҳалгача отахон билан бирга бўлдим (Олимжон акам мени қолдириб, ишига кетди). Ҳурбой ота Андижоннинг эски «Чувалачи» маҳалласидан бўлиб, (бу— камина туғилиб ўсган ҳозирги «Ғайрат» маҳалласидир), норғил йигитлик чоғидаёқ «Ҳурбой бойвачча» номи билан танилган. 30-йиллардан маҳаллий ҳукумат уни безовта қилаверган, кечалари олиб чиқиб кетиб «беркитган давлатинг бор» деб тамагирлик билан қамаб қўйишар, уришар эди. Ҳурбой ака полвон йигит бўлгани учун анча-мунча калтакка бўй бермасди.

Бир куни тунда қамокдан қочиб, уйига қайтмасдан тўғри Тожикистонга кетган. Ўзига ўхшаган бир қанча қочоқлар билан бирга Амударё бўйига етиб келишган ва «гуфсар»да дарёдан Афғонистон ерига эсон-омон ўтиб олган. Сўнгра Қундуз вилоятининг Ҳонобод шаҳарчасига келиб тушган-да, шу ерда муқим туриб қолган. Бу ерда янги оила қуриб, 40 йил яшаган. Отанинг хотирасига қараганда, «советлар томондан» қочиб

ўтганлар дастлаб асосан Хонободда тўпланишар, сўнгра атроф шаҳарларга кетишарди. Шунинг учун бу шаҳарча бир неча йиллар қочоқлар билан гавжум бўлган.

Ниҳоят, 70-йилларнинг бошларида Хурбой акамиз оиласи билан Саудия Арабистонига кўчиб келган. Аввалига Маккада тўхтаган, сўнг, мана, 25 йилдирки, Тоиф шаҳрида истиқомат қилади. Хурбой ота пири бадавлат одам: тўртта ўғли топарман-тугарман, оилали. Чол-камширнинг ҳеч нарсадан камчилиги йўқ, фақат... Булар ҳақида аста-секин гапирар экан, отахон гоҳо кўз ёши тўкади.

— Қизларимни Афғонистонга куёвга узатганман, улар Кундузда ва Хонободда қолдилар. У ердаги уруш касофатидан қандай аҳволга тушдилар, беҳабарман, — чол яна йиғлайди.

Хурбой ота тортган азоб-уқубатлар, ўзга юртларда чеккан заҳматлар ва ниҳоят, осуда ҳаётга эришгани ҳақида сўзларкан, тез-тез энтикиб олади. 1992 йили катта ўғли билан бирга Ватанга бориб, Андижонни зиёрат қилиб келган, туғилганларини топган, туғилиб ўсган маҳалласини зиёрат қилган.

Чолни, том маънода, миллионер десак, хато бўлмайди. Бироқ отахонга давлатмандлиги татимайди. Чунки унинг бағрида бир кемтиклик бор — у ҳам бўлса Ватан соғинчидир.

Сўхбатга берилиб, тушлик вақти бўлганини ҳам сезмабмиз — овқатланиб ҳам олдик.

— Ўғилларимнинг топган миллион пулидан менга нима фойда, — дейди отахон ва яна овози қалтирайди. — Менга энди давлат эмас, Андижон керак, юртим керак. Мустақил бўлганларингдан буён қўлларим ҳар куни дуода, — дейди у, — илоҳим, бу рост бўлсин. Парвардигоримдан энди илтижойим — менинг тупроғимни ҳам озод бўлган юртим тупроғига қўйсин...

Отахон Андижонга борганида «қабримга бирга кўминглар» деб юрт тупроғидан олиб келган. Менга ёстиги остидан бир халтани олиб кўрсатди. Чолнинг аҳволини кўриб ва гапларини эшитиб, мен ҳам ўзимни тўтолмасдан йиғлаб юбордим. Хайрлашув чоғида отахон мени яна бағрига босиб йиғлади, мен ҳам... Сўнгра узоқ дуо қилди.

Отахон билан хайрлашиб чиққач, ҳужрамга келиб соатга қарасам, аср намози яқинлашибди. Хурбой ота билан сўхбатимиз деярли бир иш куни давом этганини сезмай қолибмиз... Излаган одамнинг билан кўнгиладигдек, берилиб сўхбат курсанг, вақт ўлчови ҳам керак бўлмай қолар экан.

Тоифдаги учрашувлар чиндан-да эсда қоларли бўлди. Бу ердан олиб келган илмий ва адабий меросни ўрганиб, тартибга солиб, халқимиз маънавий мулкига айлантириш — бизнинг бурчимиздир, токи улар давр бўронига учраб йўқ бўлиб кетмасин.

Эндиги йўлимиз — Тоифдан Макка орқали Жидда шаҳрига.

5-§. Жидда шаҳрида

1997 йилги сафаримиз чоғида, анчагина дўстлар орттирдик. Улардан бири Аҳмадали Тўлқиндир. Мулла Аҳмадали қурилиш ашёлари корхонасининг бошлиғи бўлиб ишлаган, ҳозир нафақада, ватандошларнинг Жиддадаги фаолларидан. У киши билан илгариги сафар чоғида шоир Тошқин таништирган эди. Ўшанда истиқлолимиз ҳақида кўз ёшлар тўкиб гаплашгани ёдимда. Унинг шоирлиги ҳам бор. Бироқ вақтимиз қисқа бўлгани сабаб, мулоқотни келаси сафарга қолдирган эдик.

Аҳмадали Тўлқин семиздан келган, гавдаси бесўнақайроқ, ташқи кўриниши билан дабдурустан одамда маъқул таассурот қолдирмаслиги мумкин. Аммо бафуржа гаплашганингизда суҳбатдошини дарҳол ўзига тортади. Теран фикрли, олимона мушоҳадали, босиқ табиатли, муомала маданиятини пухта эгаллаган ҳақиқий зиёли киши экани гапидан дарҳол маълум бўлади. Айтишларича, 1992 йили апрел ойида Президентимиз Ислон Каримов Саудия Арабистонига ташриф буюрганида, Жиддада ватандошлар билан учрашув тантанасида Аҳмадали Тўлқин сўзга чиққан. У кишига тунлари илҳом париси меҳмон бўлади — шеърлар ҳам ёзади.

Мана, бугун — 1997 йил 2 март оқшоми у кишининг хонадонига меҳмондамиз. Ўша кунлари Аҳмадали ака нотоб эканлар. Ҳамроҳим Мўминжон Исмоилжон бизни бир-биримизга таништирганда, дарҳол ўтган йили Маккада учрашганимизни эслади. Кўп ўтмай шоир Тошқин ҳам ваъдага биноан Тоифдан етиб келди. Аҳмадали ака табиатан юмшоқ феъл бўлгани сабаб, хусусан, нотоб ётгани учунми — ўта эҳтиросли товушда, кўпроқ йиғи аралаш гапирди. Зеро, у кишининг ҳам дарди танасига сиғмайди.

Аҳмадали мулла Қамбарали ўғли 1926 йили Андижоннинг ҳозирги Балиқчи тумани марказида таваллуд топган. Отаси ер-мулки, шу билан бирга, мулла киши бўлган. Советларнинг

қулоқлаштириш сиёсати авж олаётганида барча бойликларидан кечиб, 1932 йили олти яшар ўғли Аҳмадалини етаклаб, Балиқчидан чиқиб кетган ва Афғонистонга жўнаган. Бир ойда Андхўйга етиб келишган. Бу шаҳарда ишлари юришмагач, Мозори Шарифга кўчишган.

— Ўз юртида бадавлат ва мулла киши бўлган отам мусофир юртда меинқобчилик қилди, — деб эслайди Аҳмадали ака ўша дарбадарлик йилларни. Ниҳоят, Қамбаралининг муллалиги маълум бўлгач, уни Шибиргонга имомликка таклиф қиладилар.

Афғонистонда 14 йил истиқомат қилишгач, 1946 йили муборак ҳаж сафарига келиб, шу ерда қолиб кетади.

Улар аввал Тоифда ўрнашди, ишлари юришмагач, Туркияга кўчиб, 10 йил Истамбулда туришди. 50-йиллар охирида яна Саудияга қайтишди. Бу дарбадарлик йиллари доимо ота билан бирга бўлган Аҳмадали кўп ишларни кўрди, кўп воқеаларнинг гувоҳи бўлди, ҳаёт ташвишларини тортди. Ватан соғинчи нима эканини ич-ичидан туйди. 1986 йили отаси Мулла Қамбарали 83 ёшда Жилда шаҳрида вафот қилди. Ота жон таслим қилиш олдидан ўғлига шундай васият қилган экан:

«Ўғлим, сен Ватанга бориб, менинг учун уни зиёрат қил. Сўнгра тупроғидан олиб келгин-да, қабримга сеп ва «ота, васиятингизни адо этдим», — деб хабар бер». Аҳмадали ака бу ҳақдаги хотираларини айтар экан, нотоб ҳолда юм-юм йиғлайди.

— Ниҳоят, сизлардаги «қайта қуриш» оқибатида йўл очилгач, 1990 йили Ватанга бордим ва ота-онам қишлоғи, киндик қоним тўкилган Балиқчини зиёрат қилдим, қариндош-уруғлар билан дийдорлашдим, — дейди у анча давом этган суҳбат сўнггида. Аҳмадали ака ўша йиллардаги Балиқчи тумани раҳбари Беғижон Раҳмонов номини мамнуният билан эсга олди. Беғижон меҳмонга кўп одабийлик ва меҳрибонликлар кўрсатгани кейинчалик менга ҳам маълум бўлди.

1991 йили Ўзбекистон мустақиллиги эълон қилингани ҳақидаги хабарни Истамбулда эшитган.

— Ўша йили август ойида Туркияда дам олаётган эдим, — деб ҳикоя қилади у бироз дам олгач. — 31 август куни Истамбул портида турган катта «попир»да (пароход демоқчи—С.Ж.) ўзбекистонлик санъаткорлар Фуломжон Ёқубов, Муножот Йўлчиева, Абдуҳошим Исмоилов ва бошқалар концерт беришлари ҳақида хабар эшитиб келдик. Ана ўшанда кимдир саҳнага чиқиб, Ватан мустақил бўлгани ҳақида хушхабарни

эълон қилди. Ўзимни тутолмай саҳнага отилдим ва ватандошларимдан бирини қучоқлаб табрикладим. Кейин билсам, у халқ артисти Ғуломжон Ёқубов экан. — Аҳмадали Тўлқин буларни эслар экан, йиғи аралаш кулади ҳам.

У киши пири бадавлат одам. Корхонаси ҳам ҳар ҳолда ишлаб турибди. Икки ўғил, икки қиз ўстирган. Ўғли Темурбек йирик тижоратчи, Жамолбек учувчи, қизлари эса олим бўлиб етишган. Аҳмадалининг қалбида ҳам тўлдириб бўлмайдиган бир кемтик бор. У ҳам бўлса, Ватан фироқи, туғилиб ўсган диёр орзуси.

— Биз намозларда «Илоҳо, иймонимиз саломат бўлсин» дея дуо қилиш ўрнига «Илоҳо, жафокаш Ўзбекистонимиз озод бўлсин», — деб фотиҳага қўл очиб келдик, — дейди у киши овози қалтираб. — Мана, энди «Илоҳо, Ватан мустақиллиги боқий бўлсин», — деб дуо қиляпмиз — унинг нотоб кайфиятига қараб, Мўминжон ака имоси билан суҳбатни қисқартиришга қарор қилдик.

Аҳмадали ака мустақиллигимизнинг беш йиллиги муносабати билан Юртбошимизга бағишланган назмий қутловини ўқиб берди ва биз у кишининг овозини магнитофон тасмасига ёзиб олдик. Олдиндан айтиб қўяйки, шеър бадиий жиҳатдан унча пухта бўлмаса ҳам аммо юракдан ёзилган. Маънаундан бир парча:

Узоқдан шеър бўлиб жондан азиз
байрамни қутлайман.
Аниқ беш ёшга тўлган мустақил
байроқни қутлайман.
Муборакбод бу кунларга эришдик —
энди мағруримиз,
Худоё, сақла юртимни,
Президент Исломи қутлайман.

Хайрлашув олдидан Тўлқин шоирнинг ғазаллар дафтари билан танишдик, айримларини Тошқин домла ўқиб берди. Муаллиф биз танлаган шеърларини фурсати билан радиотасмага ўқиб беришни ваъда қилди. Ниҳоят, нотоб мезбон билан хайрлашдик. Тўлқин домла яна кўз ёши тўкиб, ётган жойида дуога қўл очди. Ўғли Темурбек бизни ўз машинасида манзилимизга элтиб қўйди.

Жиддадаги хотирада қоладиган суҳбатлардан яна бири номи юқорида тилга олинган Ҳидоятилло Ҳаким хонадонида бўлиб ўтди. Бу суҳбатни дўстим Комил Абдулло — Тошқин уюштирди.

Юқорида айтилганидек, Асаканинг «Тоштепа» кишлоғидан бўлмиш доктор Ҳидоятиллохон Ҳаким Саудия Арабистонининг биринчи подшоҳи Абдулазиз ибн Сауд номидаги давлат шифохонасида ишлайди. У тиббиётда ноёб касб — сунъий буйрак қўйиш бўйича мамлакатда таниқли жарроҳлардан ҳисобланади.

Ватанда таъқибга учраган отаси Қудратиллохон Иноятиллохон ҳам ҳижрат қилиб, аввал Қошғарга, сўнгра, кўплар қатори, Афғонистонга кўчиб келган. Жаҳон уруши йиллари ушбу мамлакат ҳам безовта бўлгач, Қудратиллохон оиласи билан Иорданиянинг Аммон шаҳрига келиб ўрнашган. Афсуски, оталари узоқ яшамади — дардга чалиниб, 1969 йили 68 ёшида мусофир юртда вафот қилган. Фарзандлари — Неъматилло, Ҳидоятилло ва Отоуллохонлар оналари Мурувватхон аяни олиб, Саудия Арабистонига кўчиб келишган ва Жидда шаҳрига ўрнашганлар. Ҳозирда кичик ўғил Отоулло Истамбулда яшайди.

Мана, бугун — 1997 йил 12 март куни Ҳидоятилло Ҳаким хонадонида меҳмонмиз. Оналари Мурувватхон ая хурсандлигидан каминани ўтқазишга жой тополмайди. Ая оқ юзли, кийимлари ва сариқ гардишли кўзойнаги ўзига ниҳоятда ярашган, гарчи ёши 80 дан ошган бўлса ҳам анча ёшомолтетик кампир. Она, асли, андижонлик, Пахтаобод туманининг Хайробод кишлоғидан экан. Ота-оналари қулоққа тортилгач, юртдан чиқиб, Қошғарга келишган ва шу ерда ёшгина Мурувватхон Қудратиллохонга никоҳ қилинган (Қудратиллохоннинг биринчи рўзғори юртда қолиб кетган).

Биз меҳмон бўлган кунлари катта ўғил Неъматиллохон сафарда эканлар, Неъматиллохоннинг қизи Фотимахон боғчада ўқитувчи, гарчи бу ер удумига зид бўлса ҳам ватандошлиғимиз туфайли мендан юзини яширмай, югуриб-елиб хизмат қилди.

Суҳбат аввалиданоқ ая бошидан ўтганларни гапириб берди. Нақалар оғир йиллар, мусибатлар, йўқчиликлар, дарбадарлик, қоч-қоч... Мурувватхон ая булар ҳақида ҳикоя қилар экан, тез-тез кўзига ёш олади, бир нуқтага тикилиб тиниб қолади.

— Бу кўргиликларнинг барчасига шўронинг «қулоқларни йўқотамиз» деб бошлаган уруши («кураши» демоқчи — С.Ж.) сабаб бўлди, — дейди ҳикояси сўнгида ая. — Худога шукур, фарзандларим бор. Ниҳоят, кексайганимда она юртим худосизлар зулмидан озод бўлди. Кўп қатори хушхабарни эшитиб, 1991 йили Ватанга бордим. Туғилган Хайробод қишлоғимни, қариндошларимни кўриб келдим. Далаларда, боғларда бўлдим, Қорадарё сувларидан тўйиб-тўйиб симирдим. Энди нолимайман. Афсуски, дадалари бу кунларни орзу қилиб, мусофирликда эрта вафот қилиб кетди, бу ҳам бир армон.

Ҳа, ая Жиддада фарзандлари, набиралари қучоғида қариликка мусофирлик ва айрилиқнинг аччиқ таъмини кўшиб яшамоқда. Гарчи жисмонан тетик бўлсалар ҳам, руҳиятида ҳорғинлик, чарчоқ сезилиб турибди.

Кампирнинг айтишича, Қудратиллохон қалам тебратадиган ўқимишли ва маърифатпарвар киши бўлган. Большевикларга қарши «курашчиларнинг раҳбари» Шермуҳаммад кўрбони билан қадрдон эди. Истамбулда андижонлик шоир Абдулҳамид Чўлпон билан танишиб, дўстлашган.

Қудратиллохон «Ҳижрат тарихи» номли асар ёзган. Араб имлосида, ўзбек тилида ёзилган 140 саҳифадан иборат ушбу кўлёзма билан танишдик ва нусха кўчириб олдик³⁰. Қудратиллохон отадан шахсий архив сақланган. Ҳидоятуллохон воситаси-ла архив қоғозлари билан танишганимизда, кўлёмалар орасидан Абдулҳамид Чўлпоннинг «Эй, гўзал Фарғона» шеъри чиқиб қолди.

— Қиблагоҳ Чўлпонга дўст ва мухлис эдилар ва унинг ушбу шеърига икки мисра жавоб шеър ёзганлар, — деди Ҳидоятилло ва отасининг хотира дафтаридан Чўлпоннинг:

Ул баланд зўр тоғларинг нега тўсолмас ёв йўлин?
Йўқмиди ўткир қилич кесмоққа ёвларнинг қўлин?

деган мисраларига оталарининг қуйидаги жавобини ўқиб берди:

Бор эди ўткир қилич ёвларни кесмакка қўлин,
Иттиҳод-у иттифоқни ифтироқ этти фалак³¹.

Ҳидоятилло отасининг бу жавобини ўқиб бергач, кўзига ёш келиб, росмана йиғлаб юборди...

У киши жарроҳликнинг нозик соҳасидан мутахассис бўлгани сабаб, Андижон тиббиёт олийгоҳига таклиф қилиб, ҳамкасблари билан учрашувлар ташкил қилишни маслаҳатлашдик. Ҳидоятилло буни мамнуният билан қабул қилди. Холис ниятларимиз амалга ошишини тилаб, тўрт соат давом этган суҳбатга якун ясадик ва аяга фотиҳа ўқитиб, хайрлашдик. Ҳидоятилло Ҳаким мени манзилимга элтиб қўйди.

Жидда шаҳрида бошқа учрашувлар ҳам бўлиб ўтди. Уларнинг эсда қоларлиларидан яна бири шаҳарнинг «Марказ ал-Курниш» номли савдо марказида бўлди.

Маккада бухорийларнинг биринчи авлодига мансуб бўлган 93 ёшли қария кампир вафот қилиб, уч кунлик фотиҳа маросимларида қатнашишим муносабати билан галдаги Жидда сафаримни орқага суришга тўғри келди. Учинчи кун хуфтон намозидан сўнг марҳуманинг набираси Абдурахмон Марғилоний машинасида тунги соат 12 да Маккадан Жиддага жўнадик. Абдурахмон шу шаҳарда истиқомат қилади. «Марказ ал-Курниш» савдо марказида унинг иккита тамаддихона (кафетерий)си бор.

Ушбу савдо маркази — Қизил денгиз соҳилидан тахминан 300 метрча масофада. Кун бўйи денгиз шабадаси эсиб, иссиқлик ҳароратини бироз кесади. Хусусан, кечки пайтлар ғир-ғир эсган ёқимли денгиз шабадаси танангизга роҳат бағишлайди. Биз ҳар кун Абдурахмон билан бирга шу ерда бўламиз. Емакхонанинг ҳар бирида 4 тадан одам ишлайди. Абдурахмоннинг ўзи камчиликларини таъминлаб бериб, сўнгра қўшни кўчада кураётган шахсий меҳмонхонасига кетади, усталар билан бирга бўлади, ишни назорат қилади.

Емакхонага қўшни бўлган савдо дўконидаги сотувчи Маъсуджон деган ўзбек йигити билан танишиб қолдим. Тушлик пайтида унинг яқингинадаги уйига кириб дам олиб чиқаман. Маъсуджоннинг отаси асли марғилонлик, у ҳам 30-йиллар бошида Ватандан чиқиб кетиб, Покистонда қолиб кетган ва Равалпинди шаҳрида вафот қилган. Маъсуд Равалпиндида туғилган онасини олиб Саудияга кўчиб келишган, мана б йилдирки, онаси Тоифда бир танишиникида туради, Маъсуджон эса Жиддада марҳум отасининг таниши қўлида сотувчилик қилади. Ойига 1500 риёл маош олади. Ундан ижара ҳақи тўлайди, онасига юборади, ўзи ҳам тирикчилик қилади. У уйланиши керак — ёши 20 га кетяпти. Уйланиш эса... ҳалигидай.

— Саудияда ҳам ҳаётий муаммолар йўқ эмас, кўчиб келганимиздан буён бирон нарса орттиролганим йўқ, — деди Маъсуджон бир куни суҳбатлашиб ўлтириб.

— Бу ерда уйланиш ниҳоятда қимматга тушар экан, йил ўтган сари ҳаёт ташвиши ҳам кўпаймоқда.

Мен энг кичик ўғлим тенгги бу йигитга нима деб жавоб қилишимни билмайман. Унинг кўнглига таскин бериш учун бухорийларнинг биринчи авлодлари ҳам аввалига қийинчилик билан иш бошлагани, секин-аста ишлари ривожланиб кетгани ҳақида гап очиб, уни ҳам сабрли бўлишга чақираман. Аммо Маъсуджон мен билан деярли ҳар куни учрашади-да, ҳар сафар ҳасратини тўкиб солади ва шу билан кўнглини бироз ёзади. Ҳа, Саудия Арабистонида ҳам ҳаёт фақат ялтироқ қирралардангина иборат эмас...

Бир куни Абдурахмон тамаддихонасининг кўча бўйидаги кенг саҳнида кечки пайт ким биландир суҳбатлашиб ўлтирган эдим, у бир кишини етаклаб келиб таништирди.

— Акахонимиз Абдушукур Тошкандий бўладилар. Сиз билан кўришгани келди, — деди-да, уни ёнимда қолдириб, ўзи «офис»ига кириб кетди. Абдушукур зиёлича кийинган, 50–55 ёшлардаги ўзбек йигити. Танишдик, ҳол-аҳвол сўрашдик. Отаси Тошкентнинг машҳур Шайх Хованди Таҳур мавзеидан, ўзи эса Афғонистонда туғилган, 1979 йилдан буён Саудия Арабистонида яшайди. Хотини, бир ўғли ва бир қизи бор. Ўзи бадавлат бир ватандошнинг ёғочсозлик устахонасида ишлайди, тирикчилиги ёмон эмас. Кечки салқинда анчагача суҳбатлашдик. Машинасида мени шаҳар бўйлаб бир соатга яқин саёҳат қилдирди ва яна Абдурахмон «пакка»сига олиб келиб қўйди-да хайрлашаётиб, деди:

— Амаки, эртага менинг меҳмоним бўласиз, кеч соат 8 ларда уйга олиб кетаман. Суҳбат учун мавзуларимиз ҳам йўқ эмас.

Эртасига тайинланган вақтда келиб, мени олиб кетди. Бизчасига айтганда, оиласи катта «дом»нинг 4-қаватида турар экан.

— Ижарада турамиз, амаки, уй сотиб олишга кучимиз етмаяпти, бу ерларда уй-жой жуда қиммат, — очик кўнглилик билан гап бошлади Абдушукур. Лифтда 4-қаватга чиқиб, уйга киргач, фотиҳа қилганимиздан сўнг ўғли Аҳмад Жовид кириб келди ва мен билан кўришиб, мезбонлик хизматига киришди.

— Қўшнимиз Андижондан бўлади, ҳозир айтиб чиқаман,— деб ўрнидан турди Абдушукур ва 5 дақиқа ўтар-ўтмас ёши ўзидан кичикроқ, типратикансимон соч қўйган гавдаликкина бир йигитни бошлаб кирди. Улар 3-қаватда туришар экан. Кучоқ очиб кўришдик ва танишдик. Исмлари Абдулборий, оталари Андижоннинг Қорасув қишлоғидан, бой-бадавлатгина бўлган экан. Замона зайлини ақл билан ўлчаб, 1930 йил бошида Ватандан чиқиб кетган ва қўп қатори, Афғонистонга келиб ўрнашиб қолган. Абдулборий Афғонистонда туғилган, ота эса ўша ерда вафот қилган. Афғон уруши туфайли Абдулборий онаси билан бу юртни ташлаб кетишган, мана 20 йилдирки, Жиддада яшайдилар, кичикроқ дўкони бор. Истиқлол туфайли у ҳам ота юртига келиб, Ватанни зиёрат қилган ва қариндош-уруғлар билан дийдорлашиб кетган. Анча доно, хушсухбат, ишига пишиқ йигит экани маълум бўлди.

— Амаки, менга маслаҳатингиз керак, — деб қолди Абдушукур суҳбат орасида. Маълум бўлдики, у 1993 йили она шаҳри Тошкентга борган, қариндошларини топиб дийдорлашган ва таниш-билишларга ота юртда шерикликка бирон корхона қуриш хоҳишини билдирган, токи шу баҳона бир оёғи Ватанда бўлсин деб. Бироқ эндиgina оёққа тураётган мустақил ҳукуматимизнинг чет эл ташаббускорларини бундай ишларга жалб қилиш ҳақидаги тартиб-қонунлари ҳали-ҳануз старли даражада ишлан-маганиданми, ёки ишончли бирон таянч нуқта излаб тополмаганиданми, — Абдушукур ташаббуси қўллаб-қувватламаган ва у Тошкентдан ноумид бўлиб қайтган. Ҳозир, 1997 йилнинг марти, бунақа ишларга зарур қонун-қоидалар етарли ишлаб чиқилганини, хусусий ташаббускорликка кенг йўл очилганини ва энди бориб бемалол ҳамкорлик қилиш мумкинлигини тушунтирдим. Абдушукур бу янгиликларни эшитиб, мамнун бўлди. Суҳбатимиз чўзилиб, шу кеча уникида ётиб қолдим.

Эрталаб нонуштани қўшни Абдулборийникида қилдик ва суҳбатимиз яна давом этди. Оталарининг армонлари, орзуларини, уларга қилган васиятларини эсга олишди. Тушликка Абдулборий дўконига таклиф қилиб, у ҳам маслаҳатли гапи борлигини айтди. Маълум бўлдики, Абдулборий Саудия Арабистони фуқароси эмас, бировнинг кафиллиги билан яшайди ва дўкон очади. Тушликдан сўнг дўконига борганимда сўраган гапи шу бўлдики, иложи бўлса,

ота юрти — Қорасувга кўчиб кетса ва мен шунга маслаҳатим билан ёрдам берсам. Афсуски, мен масаланинг бу томонларини оидинлаштирадиган қонун-қоидалардан бехабарман. Ватанга қайтганимда суриштириб, бу ҳақда жавоб хати ёзишга ваъда бердим, адресини олдим³².

Кечкурун Абдушукурнинг ўғли Аҳмад Жовид «Марказ ал-Курниш»га тўртта дўсти — ўзбек йигитларини мен билан таништириш учун олиб келибди. Шунинг айтиши керакки, Саудия Арабистонининг Макка ва Мадинадан бошқа шаҳарларида барча эркаклар замонавий кийимда юришлари мумкин. Бу шаҳарларда эса исломий тартибга биноан кийинадилар.

Олдимда 20—25 ёшлар чамасидаги ўзбек йигитлари, барчаси замонавий кийинишган, ватандошларнинг тўртинчи авлодига мансуб бўлсалар ҳам она тилини биладилар. Улар билан давра суҳбати қурдик. Улар Ўзбекистонимиз ҳақида кўпроқ билгилари келади. Маълум бўлдики, бу йигитлар ишсиз эканлар, агар иложи бўлса, ишлаб келишни, баҳонада опоқ дадаларининг юртига бориб, сайр-саёҳат қилиб келишни орзу қиладилар. Мен Ўзбекистонимиз ҳақида, унинг табиати, халқлар ҳаёти ҳақида сўзлаб, уларни қизиқтирган саволларга жавоб бердим. Хайрлашув чоғида эсдалик учун деб суратга тушдик.

Эртасига кечки пайт Аҳмад Жовид отасининг машинасини икки соатга сўраб, ўзи миниб келди ва мени Қизил денгиз бўйини саёҳат қилишга олиб кетди. Махсус тўхташ жойига машинасини қўйиб, қирғоқ бўйлаб пиёда сайр қилдик.

Қизил денгиз соҳили кечки салқинда жуда гавжум, ҳаммаёқ дам олувчилар билан тўла, ҳаво муъадил. Денгиздан эсиб турган юмшоқ шабада киши танасига роҳат бағишлайди. Соҳил бўйлаб турли кўнгилочар ўйингоҳлар, смакхоналар, чанқоқбосди ичимликлар сотадиган автоматлар, савдо дўконлари, болалар майдончалари бир-бирига туташиб кетган. Барчаси кўзни қамаштирадиган даражада чироқлар, анвойи ранглар, осилган шакл-шамойиллар билан безалган. Қоронғу тушар-тушмас турли безаклар электр нурида янада ажабтовур товланади. Шуниси ҳам диққатга сазоворки, шовқин-сурон йўқ, қулоқни қоматга келтирадиган мусиқа садолари оромни бузмайди, барча ўзаро гурунглашиб, сайр қилмоқда. Болалар майдончалари гўдакларга тўла. Пиёда юриб ҳўб сайр қилдик.

Ниҳоят, чарчоқ сезиб, кечки соат 11 ларда соҳилдаги шинам жойлардан бирида дам олгани ўлтирдик-да, музқаймоқ

буюрдик. Биз ўлтирган усти очик, кенг «сўри айвон» шундоққина денгиз устига қурилган — остимизда тўлқинланиб турган сув. Денгиз устига қирғоқ бўйлаб турли рангдаги электр лампочкалари ипга тортилган. Улардан таралган ранго-ранг нурларнинг сувдаги акси яна ажабтовур манзара пайдо қилади. Денгиз сувининг бир хилда тўлқин уриб турган мавжида рангли чироқларнинг нурлари ўйноқлаб туради, қараб тўймайсиз.

Туришга кўзгалаётганимизда Аҳмад Жовид менга мурожаат қилиб деди:

— Ҳожи оға, менга ҳам бир оғалик маслаҳатингиз керак. Бекорчиман, қиладиган ишим йўқ, дадамнинг ишига ёрдамчи ишчи кетмас экан. Фақат аямга қарашаман, ёшим эса 27 дан ўтмоқда. Ахир... Йиллар эса ўтиб бормоқда.

Маълум бўлдики, Аҳмад Жовид ҳам менга таништирган дўстлари каби ишсиз экан. Аяси уйда барҳатдан катта айиқ қўғирчоқлар ясайди, Аҳмад эса, аясига ёрдамлашади, тайёр бўлган қўғирчоқларни таниш дўкондорларга олиб чиқиб беради. Айтишича, битта катта қўғирчоқ 25 риёлга тайёр бўлади. Дўкондорга 40 риёлдан бериб, пулини сотилганда оладилар. Дўконлар ҳар бирини 55—60 риёлдан сотадилар. Демак, ҳар бирдан 15 риёл фойда. Аҳмад кўмаклашганда, аяси ҳафтасига бешта-олтита қўғирчоқ тайёрлайди. Демак, она-бола бир ҳафтага 90 риёл ишлашади. Бир кило қўй гўшти, ўртача, 30 риёл туради. Шу ҳам оилага ҳарна-да. Аҳмад Жовиднинг фикрича, бу — аёллар иши, бундан зериккан. У эркакчасига ишламоқчи.

— Агар ота-онам Ватани Тошкентдан иш топиб бермасангиз, Амиқога кетаман, — дейди Аҳмад. Унинг режаси қатъий экан. Мен унга нима дейишим мумкин. Қандай маслаҳат беришимни билмай қолдим. Ва ниҳоят, насиб бўлиб, дадаси Тошкентда бирон қўшма корхона очишга муваффақ бўлса, ота-бола бирга боришлари мумкинлигини айтишдан бошқа маслаҳат беролмадим...

Ўша куни турар жойимга қайтиб, кундалик дафтаримга қуйилагиларни ёзиб қўйдим:

«Саудия Арабистони Яқин Шарқда, умуман, мусулмон дунёсида иқтисодий жиҳатдан кучли, сиёсий жиҳатдан эса минтақада ўз нуфузига эга бўлган бадавлат мамлакат деб тан олинган. Давлат тизими эса мутлақ теократик монархиядир.

Кейинги 35 йил ичида мамлакат иқтисодиётида фавқуллодда ривожланиш юз берди. Мамлакат ҳаётининг барча жабҳаларида катта ўзгаришлар бошланди, миллий даромад кескин кўпайди. Бу эса ўз навбатида, халқ ҳаётига ҳам ижобий таъсир кўрсатди, турмуш даражаси юксалди. Шунга қарамай, мамлакат ичида ўзига хос ижтимоий муаммолар бўлса керакки, булар — ватандошларимизнинг мен суҳбатлашган ёш авлодлари ҳаётида ҳам намоён бўляпти чоғи».

Саудия Арабистонида мусулмон мамлакатларидан юз минглаб, балким миллионлаб турли касбдаги ишчи кучлари ёллаб келтирилишидан, улар иқтисодиётнинг хусусий секторларида, шахсий оилаларда ишлатилишидан хабар топганмиз. Сафардан қайтгач, Жиддадаги бу суҳбатлар мавзусига қизиқиб, Саудия Арабистони ҳақида баъзи адабиётларни қайтадан қараган бўлдим. Масалан, А.М.Васильевнинг кўп мутолаамдан ўтган «Новая история Саудовской Аравии» номли йирик асарининг айрим бобларини қайта ўқиб чиқдим. Шунга амин бўлдимки, араб дунёсида Саудия Арабистонидек иқтисоди тараққий топган мамлакатнинг ички ҳаётида, гарчи бир қарашда «ялтироқ» кўринса-да, ўзига хос муаммолар ҳам йўқ эмас.

С.Иноғомовнинг «Саудия Арабистони Подшоҳлиги» номли (Тошкент, 1998) китобидан эса ўзим қизиққан бу масалага андак жавоб топгандек ҳам бўлдим.

Муаллифнинг ёзишича, мамлакатда ғайриқонуний тарзда яшаётганлар сони кўпайиб кетгани сабаб ҳукумат 1997 йил октябр ойигача уларни мамлакатдан чиқариб юбориш ҳақида қатъий чоралар кўрган. Таъкидланишича, аҳолининг бандлик масаласи долзарб бўлгани учун махсус «Ишчи кучлари кенгаши» тузилган. Кенгашнинг асосий вазифаси чет эллик ишчи, хизматчиларни маҳаллийлар билан алмаштирилишини таъминлашдан иборат. Аммо бу муаммонинг ҳал қилиниши анча мураккаб иш экани ҳам таъкидланади. Шунинг учун 2000 йил охиригача мамлакатда фақат 650 минг маҳаллий кадрларни иш билан таъминлаш кўзда тутилган³³.

Менга укаҳон бўлиб қолган Маъсуджон ҳам ноқонуний яшаётганлардан. Энди унинг тақдири нима бўлади? Аҳмад Жовиднинг менга таништирган дўстлари ва Аҳмаднинг ўзи эса Саудия Арабистонининг фуқароси бўлиб қолган ватандошларимизнинг фарзандлари. Уларнинг иш билан

таъминланиши ҳукуматнинг ишчи кадрларни «саудийлаштириш» сиёсатининг ижро этилишига боғлиқ бўлса керак, деган хулосага келдим.

Бизда кейинги йиллари иқтисодийётимизда хусусий сектор ривожига, қўшма корхоналар қуришда чет эллик тадбиркорларнинг иштирокига кенг йўл очиб берилмоқда. Бу ижобий ўзгаришлар ҳисобга олинса, Аҳмад Жовиднинг отаси Абдушукурнинг орзуси ҳам албатта, рўёбга чиқади.

6-§. Шоир Ғамгиннинг сўнгги кунлари

Минҳожиддин Махсум акамиз — Ғамгин билан Тоифда — Абдураҳим Учқун ҳужрасида хайрлашиб, Маккада, сўнггра Жиддада дўстона учрашувлар ўтказиб юрган кунларим бир нохуш хабар эшитдим: Ғамгин шоир уйларида йиқилиб тушибди ва бели синибди. Жиддада истиқомат қиладиган катта ўғли шайх Мажидиддин (Макканинг бир даҳасида қози бўлгани сабаб у кишини «шайх» деб атайдилар) дарҳол олиб кетиб, Жидда шифохоналаридан бирига ётқизибди ва синган умуртқасини операция қилдирибди. Биз эса бундан беҳабар Қизил денгиз бўйларида сайр қилиб, меҳмондорчиликларда бўлиб, учрашувлар ўтказиб юраверибмиз.

Жиддада бу нохуш хабарни эшитиб биз ҳам ғамгин бўлдик. Қариганда бундай дардга чалиниш... Шифохонага Ғамгин шоирни кўргани бориб, ҳол-аҳвол сўраб келишга қарор қилдим. Комилжон Тошқин Тоифдан мени излаб Жиддага келган кунни кечқурун мен ва Ғамгиннинг Урумчи шаҳридан келган ўғай укаси Одилжон уччовимиз мустанфога (шифохона) боришга аҳдландик.

Дарвоқе, укаси Одилжон ҳақида: Минҳожиддин Махсумнинг ладалари Комил Махсум Андижондан Қошғарга келганларидан (1932 й.) бир неча йил ўтгач, хотини вафот қилиб, мусофир юртда иккинчи рўзгор қилган эдилар. Бу рўзгордан Одилжон туғилган. 55 ёшлардаги бу уйғур йигит 1997 йили хотини билан умра сафарига келган ва ўша кунлари Жиддада, акасининг катта ўғли Мажидиддинникида меҳмонда эдилар³⁴.

Арабистон тартибига кўра, кечқурун қоронғу тушгач, касалхонага бордик. Касалхона хусусий бўлиб, икки қаватли иморатга жойланган. Хусусий бўлгани учунми — беморларга мўлжалланган барча қулайликларга эга: ҳар бир беморга битта

каттагина хона ажратилган. Хонада касал ётадиган махсус кроватдан ташқари, кўргани келганлар учун битта юмшоқ диван ва иккита хушбичим кресло қўйилган. Унинг олдида қўйилган пастак столчада арабча газета, журналлар бор. Хона бурчагига эса телевизор ўрнатилган. Бемор ётган мослама-кроват махсус пульт билан бошқарилиб, тепага кўтарилиши ва пастга тушиши мумкин.

Биз кирганда кроват бир метрдан кўпроқ чамаси ердан кўтарилган бўлиб, шоир акамиз ором олаётган эканлар. Ташрифимиз ҳақида хабар берилгач, домла Ғамгин уйғондилар ва пультни босиб, кроватини пастлатиб, биз билан кўришдилар. Кайфиятлари ғамгинроқ, бироз озибдилар. Қанд касаллиги ҳам у кишига йўлдош бўлганлиги туфайли операция иллоти анча секин барҳам топаётган экан.

Суҳбатлашиб ўлтирдик, ҳазиллашдик, култирдик. Шу орада мен шоир кайфиятидан фойдаланиб, тегажоқлик қилдим:

— Махсум ака, Ватан тутқинлиги йиллари «Ғамгин» тахаллусини танлаган экансиз, алҳамдулиллоҳ, мана, мамлакат озод бўлди — мустақилликка эришдик. Энди тахаллусни ҳам ўзгартирсакмикан, — дедим. Шоир хиёл табассум қилдилар-да, секин овоз билан ўзига хос оҳангда:

— Маъқул гап, ўйлаб кўрсак бўлар экан, — дедилар. Бу орада муолажанинг бориши, шоир шеърларининг қўлёзмалари, улар қаерда сақланаётгани ҳақида суҳбатлашдик. Чамаси ярим соатдан кўпроқ вақт ўтгач, шоир билан хайрлашиб, ўрнимиздан турдик ва бирга суратга тушдик.

Бирор ҳафтадан сўнг ўғли Шайх Мажидиддин дадалари Жиддада эканида қизини узатадиган бўлди ва дадаларини коляска-аравачага ўтқазиб тўй тантанасига олиб келди. Тўй, одатдагидек, катта бир қасрда ўтди. Ташриф буюрган барча меҳмонлар аввало Минҳожиддин Ғамгин билан кўришдилар ва саломатлигини сўраб, набира тўйи билан муборакбод қилдилар.

Афсуски, ўша тўй куни шоир билан сўнгги марта кўринган эканмиз: операция туфайли кейинги кунлари қанд касали зўрайиб кетибди.

Уч кун ўтгач, кеч соат саккиз яримларда мусташфодан ўғли Шайх Мажидиддин уйга қўнғироқ қилиб, амакиси Одилжон ва мени дарҳол етиб келишимизни сўрабди. Биз ҳаял ўтмай кўчага чиқдик-да, мусташфога етиб бордик. Афсуслар бўлсинки, бизнинг келишимиздан 10 дақиқа илгарироқ шоир жон

топширибдилар. Барча фарзандлари — тўрт ўғил (Муҳаммад Сиддиқ аллақачон Мадинадан етиб келган экан) марҳум ота атрофида йиғлаб ўлтиришибди. Жиддадаги айрим қадрдонлар ҳам келишди. Бу онлар мен учун ифода қилиб бўлмайдиган мусибатли соатлар эди. Ватандошим ўлимида бўлиш менга огир таъсир қилди.

Ҳисоб-китобини қилиб, маййитни мустафодан олиб чиққанимизда тунги соат 12 эди. Катта ўғил Маждиддиннинг уйига олиб келинган, маслаҳат шундай бўлди: эрталабки намозгача жанозага тайёрлаймиз ва масжидга олиб борамиз.

Тунги соат учда маййит ювилиб қафанга солинган, аёлларга — аллақачон Мадинадан, Маккадан ва Жидда маҳаллаларидан етиб келган қизлари-ю келинларига видолашув учун хонани бўшатиб бердик.

Сўнг барча йиғилганлар ўнта енгил машинада шаҳар чеккасидаги «Масжид ал-Руайс»га жўнадик. Жидда шаҳрининг ягона қабристони шу ерда экан. Бомдод намозидан сўнг жаноза ўқилиб, масжиддан унча узоқ бўлмаган қабристонга тобутни кўтариб бордик.

Марҳумни ерга топшириб, уйга келганимизда эрталабки соат етти эди. Фотиҳадан сўнг барча тарқалиб, уйда фақат қариндошлар қолди. Қайта Қуръон тиловати қилиниб, яна фотиҳа ўқилган, кимдир: «Аллоҳдан тилаймиз, савол-жавобларини осон қилсин» деди ва сўнгра қолганлар ҳам тарқалишди. Мен — меҳмон, — ўзимни қаерга қўйишни билмайман. Умидларим пучга чиқапти: ахир шоирнинг адабий меросини Ватанга олиб кетишга келишган эдик-да! Ўша туни ҳеч ким ухламади, мен кайфиятимни, қандай ҳолатда юрганимни тасвирлай олмайман.

Нонушта чойидан сўнг марҳумнинг Мадинадаги ўртанча ўғли Муҳаммад Сиддиқ мени чеккага тортиб:

— Сайфиддин домла, дадам кўз юмишлари олдида менга ушбу қоғозни топшириб, сизга бериб қўйишни сўраган эдилар,—деб букланган ярим варақ қоғоз тутқазди. Очиб ўқисам, шундай деб ёзилган хат экан: «Домла, ушбун тарихингизга битиб қўйинг:

Ғамгин-о, шукр айлагил, бўлди бу кун Хуррам отинг».

Бу — менинг ҳазиломуз саволимга жавоб экан, ўзимни туголмай йиғлаб юбордим. Муҳаммад Сиддиқ кўз ёшларини артар экан, «давомини ўқинг» дегандай қўлимдаги қоғозга яна ишора қилди. Давомида қуйидаги ғазал ёзилган:

Дилбарим, ҳуснингни васфи бўлди оламга аён,
Бизда ортиқ қолмади таҳрир қилмакка баён,
Гул жамолингни кўриб — рашк ила шарм айлабон,
Хур-у, гилмон-у, малак бўлди бари кўздин ниҳон.

Ушбу рубоий шоир Хуррамнинг энг сўнгги ижод намунаси бўлиб қолди. Кўз ёшларимни артиб, Муҳаммад Сиддиқни бағримга босдим ва: «Андижонга борганимда аммангиз акасини сўраса, нима деб жавоб қиламан, энди» — деб яна ўзимни тугтолмадим. (Андижонда марҳумнинг синглиси яшайди.)

Шундай қилиб, 1997 йил 15 феврал эрталаб соат 5 да Ватан фироқида ёниб, гурбатдан боши чиқмаган бухорийларнинг иккинчи авлодига мансуб бўлган яна бир ватандошимиз, шоир Ғамгин-Хуррам ҳаёт йўлини тугатди — 79 ёшида мусофирликда ёруғ дунёни тарк этди.

Бу ернинг удумига кўра, қаторасига уч кун аср намозидан кейин то хуфтонгача марҳумга фотиҳа маросими ўтказилди. Саудия Арабистонининг деярли барча шаҳарларидан марҳумни биладиган ватандошлар уч кунгача фотиҳага келишди, уч кунгача одам оёғи узилмади.

Учинчи куни хуфтон намозидан сўнг худойи оши берилди ва шу билан мотам тугади, барча қариндошлар тарқалишди. Мен эса сафар режаларим бузилиб, нима қилишимни билмасдан, ҳозирча Маккага қайтиб кетдим.

Маккада ақл-ҳушимни йиғиштириб, чамаси ўн кунча турдим, кайфиятим бузилган ҳолда илгари хайрлашган дўстлар билан қайтадан учрашдим, ёзувларимни тартибга солдим, кўп нарсаларни аниқладим. Эндиги мақсадим—бу муқаддас шаҳар билан хайрланиб ва нарсаларни йиғиштириб, яна Жиддага қайтиш ҳамда пойтахт Риёз билан боғланиш. Тузилган режам бўйича, пойтахтдаги дўстим Мўминжон акам орқали бу ердаги айрим ватандошлар билан учрашиб, мўлжалланган суҳбатлар ўтказаман, сўнгра уч ойлик сафаримни якунлайман.

Ўша кунлари Маккада ҳеч кутилмаган яна бир «учрашув» бўлиб ўтди. Буниси тасодифан юз берди. Ҳарамда видолашув ибодатини адо қилиб, кеч соат 11 ларда «Анжан боғча»га қайтаётсам, 3—4 та ўзбек аёллари бангладешликлар дўкони олдида савдо қилмоқдалар. Ўзбекча сўзлар қулоғимга ёқимли эшитилгани ва ўзлари кўзимга иссиқ кўринганидан йўлимни буриб, уларга яқинлашдим ва саломлашдим. Мени кўриб улар ҳам севингандек

бўлишди, аммо яна савдо ишига киришиб кетинди. Барчасининг қўлтиғида бир тўпдан аёлларга қўйлақбон “помбархит” маго, — ажабо, сотмоқда эканлар. Уларнинг бу ишидан ниҳоятда таажжубда қолдим: барча олади, булар эса... Сўрасам, биттаси: “Китайдан олиб келдик” деб жавоб берди. Вой тавба! Булар муқаддас шаҳарга нега келишган? Хаёлим сочилиб кетди... Шу чоқ аёллардан бири кутилмаганда менга қараб:

— Жалилов домламисиз? — деб қолса бўладими! Мендан тасдиқ жавобини олгач: «Мен институтда сизнинг қўлингизда ўқиганман», — деди ва тасодикий учрашувдан хурсандлигини ўзига сигдиролмай шерикларига «домлам» деб мени таништирди. Аёл Олияхон Сулаймонова деган жалолободлик собиқ талабамиз экан. Бунақа учрашувни атайдан буюриб ҳам, уюштириб ҳам бўлмаса керак! Собиқ талабам Олияхон билан «Анжан боғча»га келиб, бир пиёла чой асносида уни суҳбатга гутдим.

Маълум бўлдики, улар Жалолободдан автомашинада келишибди. Аввал Хитойга турист бўлиб бориб, «помбархит» олишибди, (у ерда арзон эмиш) ва ўнта аёл «пазик» автобусни кира қилишибди-да, Саудия Арабистонига йўл олишибди. Бироқ автобуслари Сурияда бузилиб қолиб, 20 кунча Дамашқда мажбуран қолиб кетишибди. Рамазон ойи тугаб, ниҳоят, ўтган куни Маккага кириб келишибди. Суҳбатдан билиндики, уларнинг «ҳунарлари» шу экан: «Китай»га (улар талаффузи) бориб ана шу матоҳдан қоплаб олишади-да, умра сафари вақтида Саудияга олиб келиб сотадилар. Олияхон ўқитувчиликдан нафақага чиқиб, ўзининг айтиши бўйича, «замона зайли билан» шу ҳунарга ўтибди.

— Ибодат нима бўлади, синглим? — деб сўраган эдим, саволимга:

— «Йўл-йўлакай ибодатни ҳам қиламиз. Пайғамбаримиз ҳам савдогар бўлган эканлар-ку», — деб жавоб берди Олияхон. Жаҳлим чиқди, аммо билинтирмасдан суҳбатни қисқароқ қилиб, у билан хайрлашдим. Ўйга толиб, нима қилишимни билмай қолдим. Ниҳоят, тунги соат бирда кундалик дафтаримга қўйидагиларни ёзиб қўйдим:

«Бу қанақаси бўлди, муқаддас шаҳарга келиб ибодат қилиш ўрнига матоҳ сотиш қандай бўларкин?! Бу иккинчи марта келишлари эмиш. Эҳ, одамлар, одамлар! Парвардигорим, бу аёлларга ўзинг инсофу тавфиқ бергин!..»

Бу тасодифий учрашувдан анча безовталандим. Алламаҳалгача ухлаёлмай ётдим, ўрнимдан турдим, яна ётдим. Эртасига яна Жидда сафарига тайёргарлик кўриб, нарсаларни йиғиштирдим.

¹ Бу йигитлар билан кейинча қадрдошлашиб кетганмиз. Бири Аҳмаджон Турон — 1963 йили Тоиф шаҳрида туғилган. Отаси Абдулазиз асли қувасойлик. Аҳмаджон ёш бўлишига қарамай, жуда новча, ҳамда кўркам — семиз йигит. Уни ҳар қандай оломон ичидан бўйига қараб, ажратиб олиш мумкин. Яна бири Абдулҳодий Тошкандий, 1960 йилда Макка шаҳрида туғилган. Отаси Абди Самий қори Тошкандий муҳожирларнинг биринчи авлодидан бўлиб, 1998 йили 98 ёшда вафот қилган. (Дастлаб борганимдаёқ, уйларига бориб кўришганман.) Учинчиси Абу Салмон Хўқандий — 36 ёшда, кўркам ва чаққон, ватандошларга меҳр-муҳаббатли йигит. Улар умра ва ҳаж мавсуми пайтларида Ўзбекистондан борганларга аэропортдан бошлаб меҳмонхоналарда жойлашгунларича ҳолис хизмат қиладилар. Бошқа вақтларда эса ўз ишлари билан шуғулланадилар. Уларнинг бу ҳолис хизматлари — ота-оналарнинг киндик қони тўкилган Ватанига бўлган муҳаббатидан эканини айтадилар.

² Катта залга ўлтирғичлар қўйилмаган, балки чиройли гилам-паласлар тўшалган ва атрофга ўзбекчасига кўрпачалар солинган.

³ Шоир Ҳамаданининг ота-онаси Марғилондан, Афғонистонга ҳижрат қилинган. Шоир 1940 йили Маймана шаҳрида туғилган. Унинг айрим шеърларини республикаимизда чоп қилдирганмиз. 1970 йилдан буён Мадина шаҳрида истиқомат қилади.

⁴ С. Иноғомов, Саудия Арабистони подшоҳлиги. Тошкент, Фан, 1998, 102 бет.

⁵ Кейинги 20—25 йил ичида Арабистонга асли афғонистонлик ўзбеклар ҳам кўплаб кўчиб келиб, шулар орасидан айрим хуфя иш қилувчи қонунбузарлар (носфуруш, нашафурушлар, чакана савдода алдамчилар ва ҳ.к.) пайдо бўлди. Ҳукумат қўлга тушганларни мамлакатдан чиқариб юборади. Бироқ бундай нохуш ҳоллар ватандошларимизнинг умумий мавқеига путур етказгани йўқ.

⁶ Жиддадаги бир тўйда Муҳаммад Йўлдош исмли ватандошимиздан ёзиб олинди. Убайдулло Дарвеш наманганлик эди, ҳозир Жиддада унинг укаси Саъдулло Дарвеш яшайди.

⁷ С. Иноғомов, Саудия Арабистони подшоҳлиги. Тошкент, Фан, 1998.

⁸ Ҳидоятилло Ҳакимнинг дадалари Қудратиллохон Асақанинг Тоштепа қишлоғидан бўлиб, ҳижратга чиққач, Қошғарда узоқ муддат туриб қолган. Сўнгра оиласи билан Иордания пойтахти Аммон шаҳрига келиб, шу ерда вафот қилган (1969). Фарзандлари кейинча Саудия Арабистонига кўчиб келдилар. Қудратиллохон маърифатли киши булган. Истамбулда Чўлпон билан дўстлашган. У кишининг «Ҳижрат тарихи» қўлёзмасидан нусха олиб келганмиз, иловаларда ундан парча келтирилган.

⁹ Улардан Абдулҳамид Махдум ака Андижон шаҳрининг жанубий даҳасидан уй-жой сотиб олганлар. Ҳар йили келиб, баҳор ва куз фаслини туғилган шаҳрида ўтказадилар. (Тупроғи шу ерда қолинини! орзу қиладилар, —бунга айтиш қанчалик изтироб!)

¹⁰ Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг Андижон вилоят бўлими ҳозирда ушбу ҳовлига жойлашган.

¹¹ Марҳум ёзувчи Аҳмадбек ҳожи авлодидан бўлмиш Яқуббек Яқвалхўжасвнинг «Қайтар дунё» номли тарихий романи асосан катта бобоси фаоллигига бағишланган.

¹² Мусо Туркистонийнинг биз нашрга тайёрлаган «Улуғ Туркистон фожиаси» асарини Тошкентда чоп этилишига ҳам Абдулҳамид Маҳдум ака ҳомийлик қилиб эдилар, бироқ маълум сабабларга кўра китоб нашр қилинмади.

¹³ Ғазалнавис шоир Мирсалим Соли Ўший деганнинг қаламига мансуб бўлиб, ушбу мисралари китобга киритилган. Шоир Ўший 1967 йили Маккада вафот этган.

¹⁴ Қаранг, С.Жалилов. Она-юрт соғинчи. «Адолат», 1991 й., 17 октябрь.

¹⁵ И. Каримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент, «Ўзбекистон», 1995, 248-бет.

¹⁶ «Халқ сўзи», 2002 йил., 30 август.

¹⁷ Виждон буйруғи бўлдики Ёки оталари Саййид Мубашширхон Тарозий руҳларига ҳурматимданми, ўша 1996 йили октябрь ойи охирида атайлаб Жамбул шаҳрига бордим. Ўтган йили Олтинхон тўра анжуманига борганимда танишган дўстларни топиб, бу галги ният — Мубашширхон Тарозий қариндошлари билан учрашиш мақсадимни айтдим. Улар ёрдами билан Саййид Мубашширхон хешларида баъзиларини учратиб, ака-ука Насруллохон ва Абдуллохонлар саломини топширдим, улар билан дилдан суҳбатлашдик, баъзи тарихий суратларни бирга кўрдик. Икки кун меҳмон бўлиб ва улар суратини тасвирга тушириб, сўнг хайрлашдик.

Кейинги 1997 йили кузда ўтказиладиган Бухоро ва Хиванинг 2500 йиллик тантаналарида қатнашиш учун Андижондан каминга ҳам борадиган бўлдим. Хивага борганда Мисрдан қелган меҳмонларни излаб, профессор Насрулло Тарозийни суриштирдим ва яна учрашдик. Жанобнинг «наказ»ини бажарганимни айтган эдим, кўзларидан ёш чиқар даражада хурсанд бўлди. Авлодлари суратини берган эдим, кўриб юзига суртди ва чинакамга йиғлаб юборди. Икки кун бирга бўлдик ва суҳбатлашиб юрдик. Хайрлашув чоғида оталари ҳақида тўлароқ маълумот юборишларини илтимос қилдим.

¹⁸ Ушбу маълумотлар университет ҳақидаги маълумотномадан олинди: KINGDOM of SAUDI ARABIA. MINISTRY of HIGHER EDUCATION. UMM AL-QURO UNIVERSITY. DIREKTORY of SAUDI FACULTY MEMBERS AND THEIR PUBLICATIONS. 1996/1416 (инглиз ва араб тилларида). 720-бет.

¹⁹ Олим билан танишгач, лутфан уйларига таклиф қилди.

Меҳмондорчилик асносида нотоб ётган оталари Абдулғафур қори Андижоний билан танишдик ва суҳбатлашдик (1999 йили вафот қилди деб эшитдим—Аллоҳ раҳмат қилсин).

²⁰ «Анжол боғча» — Ҳарамдан 500—600 метрча шимолроқда XX аср бошларида Андижон бойлари томонидан ҳожилар учун махсус қурилган вақф меҳмонхона. Ҳозир бу ерда олти қаватли бино қад кўтарган. Андижонлик Довудхон тўра ўғли Аббосхон тўра вақф мудирини ҳисобланади.

²¹ Мусо Абдуназар ўғли Туркистоний 1904 йили Андижонда зиёли оилада таваллуд топган. 1928 йили Афғонистонга, ундан Саудия Арабистонига келиб, Мадинада муқим туриб қолган. У зот, асосан, илмий иш билан шуғулланиб,

бир қатор тарихий асарлар ёзган. Унинг «Улуғ Туркистон фожиаси» асарини биз нашрга тайёрлаб қўйганмиз.

²² Сафир — элчи.

²³ Афеуски, бизга боғлиқ бўлмаган сабабларга кура учрашув ташкил қилинмади.

²⁴ «Шарқ Юлдузи». 1995 й., № 1—2, 7—64-бетлар.

²⁵ Учқун билан сўнгги марта 1999 йили Ўзбекистонга келганида, Бағдод туманидаги уйда учрашдик ва бир кун суҳбатлашдик

²⁶ Тошқин. Ватан ишқида. Ҳазаллар тўплами. Нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи Сайфиддин Жалилов, Тошкент, «Ёзувчи», 1997.

²⁷ Шаҳобиддин Яссавий мунозарага мойил инсон. Ўзбекистонимиз, унинг тараққиёт йўли ҳақида суҳбатдонини, аксар ҳолларда, мунозарага тортади. Ўғли Ҳабибулло Шаҳобиддин Истамбул тиббиёт институтини битиргач, Тошкентдаги таниқли офталмолог, профессор Алишер Абдухолиқов клиникасида икки йил малака ошириб, кўз даволаш касбини эгаллаган.

²⁸ Бу маълумотлар Маҳжурийнинг укаси билан 1997 йилги сафар чоғимизда ўтказилган суҳбатлар чоғида ёзиб олинган. Исҳоқхўжа Маккада истиқомат қилади. Унинг тўрт фарзанди бор. Барчаси маълумотли ишбилармон кишилар

²⁹ 1998 йили девон топилиб, нусхаси Ўзбекистоннинг Саудия Арабистонидаги консулхонаси орқали каминага юборилди. Биз уни кирилл алфавитига кўчириб, изоҳ ва луғатлари билан нашрга тайёрламоқдамиз.

³⁰ Ҳозир уни араб имлосидан кирилл ҳарфига ағдариб қўйдик. Фурсатини топиб, уни ҳам нашр қилиш ниятимиз бор.

³¹ Ифтироқ — бузмоқ маъносиди.

³² Сафардан қайтгач, бу масала билан шуғулландим ва тегишли идоралар маслаҳатини олиб, Абдулборийга жавоб хати ёздим.

³³ Ўша асар, 31—34-бетлар.

³⁴ Одилжон санъаткорлик касбини эгаллаган, Урумчи шаҳридаги уйғур драма театрида режиссёрлик қилади.

ПОЙТАХТ – РИЁЗДА

Маккада қиладиган дунёвий ишим қолмади ҳисоб. Шоир Ғамгин-Хуррам вафотидан сўнг кайфиятимда пайдо бўлган хомушлик мени ҳамон тарк этмайди. Лекин илож қанча, кўнишга мажбурман.

27 февраль куни Макка билан видолашиб, Жиддага йўл олдим ва Шайх Мажидиддинниқига «қўндим». Бу ерда яна бир неча кун қолиб кетдим, шаҳар айландим, айрим дўстлар билан учрашдим, айримлари билан телефонда хайрлашдим. Шайх Мажидиддин дадаларининг адабий меросини тўплаб, кузгача менга юборишга ваъда берди.

1-§. Хайр Жидда, қайдасан Риёз...

9 март куни эрталаб соат 7³⁰ да дўстларим мени Жидда шаҳарлараро автобекатида олиб чиқиб, Риёз маршрути бўйича қатнайдиغان автобусга ўтқазиб қўйдилар. Соат роса 8 да «Мерседес» русумли автобус йўлга чиқди. Жидда-Риёз масофаси 1200 км. Ўртача тезлик билан юриб, 40 дақиқадан сўнг шаҳарни ёриб ўтдик ва саҳро йўлига чиқдик.

Йўл, асосан, чўл зонаси оралаб ўқдек тўғри кетган. Холис айтиш керак — Саудия Арабистони ҳукумати йўл қурилишига катта эътибор бермоқда. Мамлакатнинг саҳро, чўллар билан бўлиниб турган барча тўртта вилояти XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб катта ва кенг магистрал йўллар орқали бир-бирларига боғланган. Жиддадан (Ҳижоз вилояти) Риёз шаҳрига (Нажд вилояти) ва ундан Даммом шаҳригача (Шарқий вилоят) кенг ва сифатли автйўллар қурилган. Мана, биз ҳозир ўша йўлдан кетянимиз. Автобус ичи салқин: автомат совутгич тўхтовсиз ишлаб турибди. Йўллар шундай текиски, пиёда ёки стаканга тўлғазиб қўйилган салқин ичимликларни бемалол ичиб кетиш мумкин — чайқалмайди. Мен эса юмшоқ ўриндиққа яхшилаб жойланиб олиб, «кундалик» дафтаримни олиб бемалол ёзиб кетяпман. Автобусимизнинг бош қисми ва ўртасига-баландга телевизор ўрнатилган. Кўнчилиكنинг нигоҳи зангори экранда. Менга эса атрофни кўриш қизиқарли. Ойнадан ташқарини томошга қиламан ва ёзаман. Манзара кўринишида чиройли бўлмаса ҳам нотаниш жойлар бўлгани сабабли мен

учун «гўзал», қараб тўймайман, фикрларимни эса кундаликка «михлайман».

Автобус чўл оралаб соатига 100, гоҳида 120 км. тезликда кетмоқда. Чўлда эса ҳаётдан нишона йўқдек. Гоҳида, кутилмаганда бир неча уйдан иборат кичиккина қишлоқ учрайди. Қора либосга ўранган бир аёл йўлда эшакка ўтин-чўп юклаб, ҳайдаб кетаётир. Кичик-кичик майдонларда деҳқончилик экинлари кўринади. Икки-учта одам бизнинг кетмонимизга ўхшаш кичиккина меҳнат қуроли билан қандайдир экинга ишлов бермоқда.

Бир фурсат ўтгач, чўл саҳро билан алмашди. Атроф уфққа туташган поёнсиз теп-текис майдон...

Биз юртда бундай йўлларни кесиб ўтадиган ёки йўл бўйлаб кетадиган ва тўлиб сув оқаётган канал-ариқларни кўриб, ўрганиб қолганмиз. Назаримда, мана, ҳозир йўл худди катта ариқни кесиб ўтадигандек. Қаёқда дейсиз, чўл-саҳро, саҳро-чўл... Бир хилдаги зерикарли кўриниш. Куёш эса роса тобида. Ўқдай кетган йўлга қарасангиз, узоқда нимадир жимирлаб кўринади. Худди 2—3 км нарида сув бордек. Бироқ унга етиб бўлмайди. Одамлар суянчиқларга суяниб уйқуга кетдилар. Мен эса томоша қиламан.

Ниҳоят, узоқдан унча баланд бўлмаган қоялар кўринди. Мана, автобусимиз тоғ оралаб кетаётиб, бир қишлоқни босиб ўтмоқда. Кичиккина бир трактор ер ҳайдаётир. Нарироқда эса буғдой майсасига ўхшаш кўкаламзор катта пайкал. Баҳор пайти бўлгани учун бу майсалар, ҳозирча кўм-кўк. Тезда қовжираб қуриб қолса керак. Ана яна бир пайкал. Қора либосдаги бир неча аёл қўлларида, бизнингчасига теша билан кичик кетмон орасидаги дастаси калта кичиккина меҳнат қуроли билан қандайдир экинни чопиқ қиляптилар. Таажжуб, тракторчидан бошқа ишлаётган биронта эркак киши кўринмайди. Ўйим тугамасдан, бу қишлоқни ҳам босиб ўтдик.

Икки соатлар чамаси юргач, «уловимиз» назорат постида тўхтади. Полиция ходими автобусга чиқиб, синчковлик билан барчанинг паспортларини текширди. Менинг ҳужжатимни синчиклаб кўргач, бошимдаги дўппимга қараб: «Муслим?», — деб сўради. Мен дадиллик билан «Алҳамдуллилоҳ», — деб жавоб берган эдим, жилмайиб елкамга уриб қўйди-да, ўтиб кетди.

Саудия Арабистони йўлларида назорат қаттиқ. Тегишли ҳужжати йўқ кишиларни шаҳарлараро автобусларга

чиқармайдилар. Тасодифан чиқиб қолган бўлса, ушлаб қоладилар. Бир сафар Маккадан Тоифга таксида кетаётганимизда ҳайдовчи паспортларимизни олиб, назоратчига қайд қилдириб келгани ёдимда. Умумий тартиб шунақа. Бирон ҳужжатсиз киши учраб қолса, илтимосу таниш-билишлик ёки хуфя келишувлар кетмайди.

Бир шаҳарчага кириб, 10 дақиқа тўхтадик ва бўйи ўришдиқларга қўшимча йўловчилар олиб, яна жўнадик. Яна тоғ оралаб кетаяпмиз, яна кичик-кичик, кўримсиз қишлоқлар ва экинзорлар кўринади. Бизнинг қишлоқларимиздаги гўзал манзаралар ҳаёлимга келади: йўл ёқасидаги зовурлар, турли дарахтлар, ўтлаб юрган мол-қўйлар, шохдан-шохга қўниб сайраётган тўрға-ю мусича, чумчуқлар... Эҳ-ҳа, ўзимизнинг қишлоқларга нима етсин. Қадри четдан кўринар экан. Машина деразасидан қараб кетаяпман-у, йўл ёқасида ёки узоқда бирон туп дарахт кўрмайман. Учиб юрган биронта парранда кўзга ташланмайди.

Ниҳоят, хурмо дарахтлари оралаб кета бошладик. Бирдан қўй-эчки подаси кўзга ташланди. Биздаги толға ўхшаши майда баргли пастак-пастак дарахтлар кўринди. «Хайрият-эй», дедим ўзимча. Афтидан, бу ерлар атрофга нисбатан паст, намлик сероб бўлган мавзелар бўлса керак деб ўйладим. Дарҳақиқат, жуда катта майдон пасттекислиги аниқ билинди. Мамлакатнинг сув таъминотида сизот (ер ости) сувлар муҳим рол ўйнаши ҳақида ўқиганман. Улар умумий суғориш ишларининг 80 фоизини таъминлайди. Ҳаёл сураман: бу чўлларда «артезиан қудуқлар» қовлаб, ер ости суви чиқариб бепосн чўллар ўзлаштирилса, боғ-роғлар, экинзорлар яратилса қандай яхши бўларди. Буни қаранг — биздаги Мирзачўл каби қафтдек текис чўллар-ку! Ана, бутазорлар, пастак бўйли чўл ўсимликлари кўкариб турибди, демак ер ости суви яқин...

Мен ўзимча нималар деяпман, ахир Саудия Арабистони ниҳоятда бадавлат мамлакат, илмий-техник тараққиётдан баҳраманд, бу ишларни албатта режалаштираётган бўлса керак. Мамлакат иқтисодий тараққиётида кейинги йиллари қишлоқ хўжалиги ривожига ҳам эътибор берилаётганидан хабарим бор.

Атрофни томоша қилиб, ниҳоят, мен ҳам чарчадим. Йўл саҳро оралаб, агар юрган бўлсангиз, худди Конибодом — Хўжанд йўлига ўхшаган ўқдек тўғри кетган. Конибодом

йўлининг атрофи ҳар ҳолда мевазор боғлардан иборат, обод жойлар. Боз устига 60 км.ча холос. Автобусимиз кетаётган йўл эса жуда узоқ, атроф поёнсиз чўл, тикилиб толиқасан киши.

Соат роса 12.45 да чўл ўртасидаги «ал-Мувайх» номли кичиккина шаҳарчада тўхтадик, пешин намози ва тушлик қилиш учун бир соат дам олиш эълон қилинди.

Автобус эшигидан ташқарига чиқишим билан юзимга гўё аланга урилгандек бўлди — ҳаво шундай иссиқки, биз бунақасига ўрганмаганмиз, чидолмаймиз; ҳарорат, менимча, 50 даражадан кам эмас. Яқингинада жойлашган емакхонага ўзимни урдим. Хайрият, бу ерда бир неча парраклар ишлаб ҳаво ҳароратини ҳар ҳолда мўътадиллаштириб турибди. Бироз ўзимга келгач, пешин намозига вузуъ қилиш учун ташқарига чиқдим. Намоздан сўнг эса тушлик фурсати.

Тамаддихонада фақат арабча палов ош ва товук гўшти пишириб сотилар экан. Умуман Саудия Арабистонига қилган сафарим давомида халқ ҳаёти билан яқиндан танишгач, шундай хулосага келганманки, «тўқлиққа шўхлиқ» деганларидай, одамлар озиқ-овқат исрофгарчилигига йўл қўядилар. Тўй-маъракаларда бўлганимда, керагидан ортиқ овқат тортилганини, ортиб қолганини, кўпинча, ташлаб юбораётганларини кўрганман. Шу одатни ушбу тамаддихонада ҳам кузатиш мумкин.

Росмана икки киши тўядиган палов ош миқдори бир «порций» ҳисобланади, нархи эса 10 риёл (бу — 2,5 АҚШ долларида кўпроқ). Илтимос қилсангиз ҳам бўлиб сотмайдилар. Натижада барчанинг товоғида ош ортиб қолмоқда. Кузатдим: ҳаммасини тўплаб чиқиндига қўшмоқдалар. Мен ўзимга ўхшаш жуссаси кичик араб йўловчи «шригим» билан келишиб икковимиз бир «порций» ош олдик. Иштаҳа билан тановул қилсак ҳам ортиб қолди. Бу ердаги исрофгарчиликлар боисини ўзимча шундай изоҳладим: Саудия Арабистонида яқин-яқинларгача ҳам иқтисодий танқислик, ҳатто, очарчилик бор эди. Хусусан, XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб нефтдан олинган катта даромадлар ҳисобига тараққиёт, С. Иноғомов ёзганидек, «геометрик тарзда»¹ ўсиб ривожланди. Бу ўсиш, ўз навбатида, халқнинг турмуш даражасига ҳам кескин таъсир қилди, иш ҳақи ошди, қисқа вақт ичида моддий фаровонликка эришилди. Бу эса менимча, саудияликларни «талтайтириб» юборди. Мана, оқибати — исрофгарчиликни келтириб

чиқармоқда. Ахир, ислом динимизда: «Енглар, ичинглар, аммо исроф қилманглар», — деган ўғит бор-ку! Ислои Ватанида кузатганим айрим ҳаёгий одатлар менга эриш туюлди.

Автобусимиз яна йўлга отланди. Айтишларича, бу қишлоқдан Риёз — 570 км. Демак йўлнинг ярмини юриб қўйибмиз. Энди сахро бошланди. Ҳеч қандай гиёҳ йўқ, бир текис тақир ерлар. Йўл эса найзадек сахро багрини «тешиб» кетаётир, биронта бурилиш ҳам йўқ. Ҳар замон қарши томондан келаётган юк автомашинаси узоқдан гугурт қутгисидек бўлиб кўринади, — ҳамма унга қарайди, яқинлашган сари катталашиб «ғувв» этиб ёнимиздан ўтиб кетади ва яна ўзимиз йўлда давом этамиз.

Мен биринчи марта Абдулла Қаҳҳорнинг «Сароб» романини ўқиганимда бу сўзнинг маъносига тушуниб етмаган эдим (унда 6-синф ўқувчиси эдим). Кейинчалик нималигини тушунганман, бугун эса ўзим, мана, ҳақиқий саробни кузатяпман: йўлга синчиклаб қарасангиз, қуёш тафтида узоқдан жимираб кўринаётган асфальт йўл устида гўё кўллаб ётган сув кўринади. Автобус унга яқинлашган сари, кўлоб «сув» майлони аввал кичрайиб, сўнг бутунлай йўқолиб кетади. Узоқ-узоққа қарасангиз, йўлда яна ўшандек «кўллаб ётган» сувни кўрасиз. Бу — сароб, табиатнинг ажабтовур ўйини!

Икки соатлар чамаси юрганимизда, узоқдан кичкинагина бир бино кўринди — юк машиналари устахонаси экан. Ёнида 20 дан ортиқ пачоқ машиналар тўплаб қўйилган. Ҳа, демак, бу йўлларда ҳам авария деган фалокат бўлар экан. Биз тўхтамай ўтиб кетдик. Хайрият, бироз юрилгач, йўл бурилиб, манзара ўзгарди, узоқдан пастак-пастак тоғ чўққилари кўринди. Гўё мусобақада югуриб кетаётган одам маррага яқинлашгандек суюниб кетдим.

Мана, бу тепаликларни ҳам оралаб ўтдик. Кичиккина бир қишлоқ ҳам «оёқ остимизда» қолди. Яна текис чўл зонаси. Гоҳ олдимизда кетаётган юк машиналаридан ўзиб кетамиз. Ниҳоят, «Ҳилла» деган шаҳарча бекатида қисқа муддатга тўхтаб, аср намози ўқилди. 3—4 кмгача йўл бўйлаб жойлашган кичик-кичик турар жойларни оралаб ўтгач, яна чўлга кирдик. Чўл ўз оти билан чўл, ниҳоятда зерикарли...

Мана, қоронғу ҳам тушди, кеч соат 8 яримда Риёз шаҳрига кириб бордик. Автовокзал поёнсиз катта ва тиқилинч. Йўловчилар автобусдан тушиб атрофга тарқаб кетди, бир ўзим қолдим. Рўпара келган бир офисга кириб, унинг ходимидан

дўстим Мўминжон Исмоилжон уйига қўнғироқ қилиб беришини сўрадим ва телефон номерини бердим. Ишим ўнгидан келди — уйда эканлар, саломлашдик. Ярим соат чамаси кутдим, Мўминжон акам машинада етиб келди. Қучоқ очиб, самимий кўришдик, сўнг уйларига кетдик. Ўн дақиқа чамаси юриб етиб келдик.

Шундай қилиб, 9 март якшанба куни кечки оқшомда Саудия Арабистони пойтахти ар-Риёз шаҳрида истиқомат қилувчи ватандошлар билан учрашувга эсон-омон етиб келдим.

Шаҳарнинг номи «ар-Риёз» («боғ», «хилёбон» маъносида) деб ёзилса ҳам негадир бизлар русча талаффузда «ар-Риёд» деб ёзамиз ва ўқиймиз. Риёз — Саудия Арабистони пойтахти, мамлакатдаги энг йирик шаҳар ҳисобланади. Бир вақтнинг ўзида Нажд вилоятининг маркази ҳамдир. Кейинги йиллари аҳоли кескин кўпайиб, тўрт миллионга яқинлашди. Мамлакатдаги энг йирик саноат, савдо ва маданий марказ ҳисобланади. Айниқса, сўнгги йиллари кўплаб саноат ва ҳунармандчилик корхоналари қурилди. Яқинда қурилган энг йирик ва замонавий аэропорт орқали жаҳоннинг қатор давлатларига самолётлар қатнаб туради. Риёзда замонавий катта стадион қурилган. Аммо кўнгил очар ва санъат муассасалари деярли йўқ.

1957 йили биринчи университет очилган. Ҳозир кўплаб олий ўқув юртлари, Ислом университети, Техника университети, ҳарбий олий ўқув юрти ишлаб турибди. Саудийлар сулоласининг 1932 йилги ғалабасига бағишланган «Масмак» номли тарихий қалъа ҳозир музейга айлантирилган. Қуёш иссиқлигидан электр энергия оладиган станция Шарқда ягона ҳисобланади.

2-§. Дўстона учрашувлар, ширин суҳбатлар...

Илгари келишганимизга биноан, пойтахт шаҳарда истиқомат қилувчи ватандошлар билан учрашувларни биродарим Мўминжон Исмоилжон ташкил қилиб бердилар.

— Аввало шахсий кутубхонам билан танишинг, — деди у киши эртасига эрталаб нонуштадан сўнг. Мўминжон ака чинакам китобсевар, маърифатли инсон. Касби тиш техниги бўлса ҳам кўп мутолаа қилади. Шахсий кутубхонаси анчагина бой экан. Китоблари кўпроқ турк тилида. Бир муддат Истамбулда яшагани сабаб, турк тилини яхши билади. Китоблар

мундарижаси эса, асосан, тарих ва адабиётдан иборат. Машхур турк шоирлари ва ёзувчиларининг назмий ва насрий асарларини, туркий дунё тарихига бағишланган китобларни Истамбулда тўплаган ёки олдириб келган. Касбилан қатъи назар, китоб билан ошно, муттасил равишда китоб, газета, журнал ўқийди. Туркий дунё, жумладан, Ватанимиз тарихи, адабиётимиз, айрим ёзувчи, шоирларимиз ҳақида ўзининг шахсий фикрлари ҳам йўқ эмас.

Мўминжон акамиз, ўтган бобларда ёзганимиздек, отаси билан Қошғарда 10 йилдан кўпроқ турди ва мактабда ўқиди. Уйғур мактабининг юқори синфларида кирилл имлоси билан танишган. Шунинг учун арабча ва лотинчадан ташқари, Ўзбекистонда нашр қилинган адабиётларни ҳам яхши ўқийди. Чунончи, Абдулла Қодирий романларини, Ойбекнинг «Навоий» романини 1950 йиллардан буён бир неча марта лаб ўқиб чиққан. Абдулҳамид Чўлпон. Эркин Воҳидов шеърларини мендан яхшироқ билади.

Мўминжон ака шўро даврида эски ўзбек алфавитини ўзгартириб кириллга ўтилганидан жуда хафа. Бу ҳақда гапирганда, жаҳди чиқиб кетади ва буни «шўронинг даюс сиёсати» деб атайди.

— Бу ердаги ўзбеклар кириллда ўқиёлмайдилар, шунинг учун адабиётимиз дурдоналаридан бехабарлар, — дейди Мўминжон ака афсус билан. — Шу ноқислик туртки бўлиб, 60-йилларда бир иш бошлаган эдим, — деб мезбоним ўрнидан турди-да, китоб жавонининг бурчагидан катта бир папкани олиб келтирди.

Ҳа, Мўминжон акани том маънода ўзбек адабиётининг тарғиботчиси дейиш мумкин. Ҳафсалани қарангки, Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» ва Ойбекнинг «Навоий» романларини кирилл ҳарфидан араб имлосига кўчириб, қўлда ёзиб чиқибди ва фотонусха шаклида кўпайтириб, дўстларига тарқатибди. Ватандошимнинг бу ҳимматини қандай баҳолаш мумкин! Китоблари орасида Фурқат, Чўлпон, Ойбекнинг Истамбулда нашр қилинган шеърларини авайлаб сақлаб келмоқда.

Маълумки, мустақиллигимизнинг дастлабки йиллари мамлакатимиз тарихини асл манбалар асосида янгидан ўқиш, «депсаб ўтилган» даврларни, айрим оқ доғларни тўлдиришдек хайрли иш бошланди. Шу муносабат билан 1994 йили бир гуруҳ

тарихчиларнинг «Шарқ юлдузи» журнали таҳририясида «босмачилик ҳаракати»га бағишланган давра суҳбати ўтказилди. Журналнинг ўша йилги декабр сонисида ушбу суҳбат мазмунини ёритилиб, тарихчилар бу ҳаракатни «истиклолчилик ҳаракати» деб аташга қарор қилган эдилар. Мўминжон ака журналнинг ўша сонини жавондан олиб, менга таънаомуз оҳангда деди:

— Тарихчиларингизнинг эси энди кирибди. Бу ҳаракат аллақачон ўз номига эга-ку! — деди-да, жавонлардан бирини очиб, яна бир китоб олиб кўрсатди, — мана, кўринг ва ўқинг, — деб менга узатди.

Китоб Али Бодамчи деган турк тарихчисининг «1917–1934- йиллар. Туркистон Миллий истиклол ҳаракати» — деб аталиб, 1975 йили Истамбулда чоп этилган. Муқова бетисида машҳур Шермуҳаммадбекнинг от миниб турган сурати бор, 568 бетдан иборат бу китобни кўриб, гарчи ушбу давр билан кам шугуллансам ҳам тарихчи бўлганим учун, очиги, хижолат чекдим: нега биз бундай китоблардан шу вақтгача беҳабармиз! Мамлакатимизда бўлиб ўтган озодлик ҳаракатларининг асл моҳиятини энди тушунапмиз. Ўшанда ҳам «велосипедни қайта кашф қилибмиз!»: энди маълум бўляптики, биз «босмачилик ҳаракати» деб атаган ҳаракат жаҳонда аллақачон ўз номига эга экан. Ўзимдан уялиб кетдим. Илтимосимга биноан, мезбоним ушбу китобни менга тортиқ қилди. Ёзилган дастхатда, шундай дейилган: «Профессор Сайфиддин Жалиловга. Ўзбекистон тарихчилари томонидан шу вақтгача қораланиб келинган истиклолчилар ҳаракатини янгидан яратилишига умид боғлаб, ватандошингиз Мўминжон Андижоний. 1997 йил 16 март. Ар-Риёз шаҳри». Китобни қабул қилар эканман, гўё муҳим бир топшириқ олаётгандек сездим ўзимни.

Шу кундан бошлаб Мўминжон акамиз муқим туришим учун ўз уйидан менга барча қулайликлари билан махсус хона ажратиб берди. Риёзда бўлган кунларим — тўққиз кечакундуз давомида у кишининг ташаббуси билан кўнлаб учрашувлар ўтказдик. Илгари айтганимиздек, у киши ҳамон тиш техниги касби билан шугулланади. Ўзининг кичиккина «ишхонаси» бор.

Бир кун ўша ишхонасига олиб борди. Хона бурчагида газета таҳламлари — ўзимизнинг газеталардан «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», «Миллий тикланиш» ва «Халқ сўзи»нинг йиллик

сонлари тахланган. Маълум бўлдики, Мўминжон акамиз Ўзбекистон элчихонаси орқали бу газеталарга ҳар йили обуна бўладилар. Мамлакатимиздаги иқтисодий, маънавий ва илмий-адабий ҳаётдан муттасил равишда хабардор бўлиб турадилар. 1991 йили бир гуруҳ адибларимиз — Эркин Воҳидов, Одил Ёқубов, Шукрулло, Жамол Камол ва Эмин Усмонлар махсус таклиф билан ташриф буюрганларида, уларни кутиб олган ватандош фаоллар орасида Мўминжон ака ҳам бор эдилар. Адибларимизни уйида меҳмон қилган ва муборак сафарлари давомида уларга ҳамроҳ бўлган. Мўминжон акамиз китоб жавонида ўша адибларнинг дастхат ёзиб, совға қилган асарлари алоҳида териб қўйилган.

— Бу китоблар менга мўътабардир, уларни ўқиб, гўё Ватанда бўлгандек ва сизлар билан мулоқот қилгандек сезаман ўзимни, — дейди мезбоним.

У киши туфайли Саудия Арабистонида яшаб ижод қилиб ўтган олим ва шоир ватандошларимиз ҳақидаги тасаввурларим янада кенгайди, анчагина қўшимча маълумотлар тўпладим ва айрим қўлёзма асарларни қўлга киритдим. Ёдингизда бўлса, Тоифдаги учрашувларимиз баёнида марҳум газалхон шоир Ёқубхўжа Маҳжурий-Андижоний мероси ҳақида гап очган эдик. Маълум бўлдики, шоирнинг «Фурбатда ғариб» номли 400 саҳифадан иборат газаллар тўплами Мўминжон акада сақланар экан. Тоифдаги суҳбатларимиздан телефон орқали хабар топган Мўминжон ака Маҳжурийнинг ўша тўпамидан биз учун махсус нусха кўчириб қўйибдилар. Бу Мўминжон ака туфайли Риёзда очилган яна бир янгилик бўлди.

Маҳжурий газаллари ҳам Ватан фироқида ёниб, хазон бўлган шоирнинг дил изҳоридан иборатдир. Бунинг исботи сифатида қўлёзмадан битта газал келтирамыз:

Жудо ҳеч ким Ватандин чор-почор ўлмасун, ё Раб!
Ватан ҳажрида йиғлаб мен каби зор ўлмасун, ё Раб!

«Ватансиз» деб кишилар таънасига дуч келиб доим,
Бўлак дашномларга ҳам сазовор ўлмасун, ё Раб!

Тамоми фитналардан соғ бўлсин ул Ватан аҳли,
Ўзинг сақда уларни, зори ағёр ўлмасун, ё Раб!

Тириклик лаззатидан баҳра олсин ҳурлиги бирла,
Куруқ тухмат жазосига гирифтор ўлмасун, ё Раб!

Бутун бойликларин сарф айласин ўз эҳтиёжига,
Фалат сарф айлабон бир нон учун хор ўлмасун, ё Раб!

Киши ҳур сўзласа, ёса саодат бундан ўтмайдур,
Рақобат шиддатидан тарки афкор ўлмасун, ё Раб!

Жафо-ю жабрким, Маҳжурий чекти ўз ҳаётида,
Буларким қайта тақдирингда такрор ўлмасун, ё Раб!²

Маҳжурийнинг ушбу қўлёзма девони хориждаги ўзбек адабиётидан қимматли намуна деб биламан.

Мўминжон акамиз биз учун бебаҳо бўлган яна бир қўлёзма— баёзни тортиқ қилдилар. Қўлёзма 850 саҳифадан иборат ғазаллар тўплами бўлиб, «Ушшоқи Камолӣ» деб аталади. Камол Абдухолиқ Андижоний исмли ватандошимиз хорижда яшаб ўтган шоирларнинг ғазалларидан намуналар тўплаб, настаълиқ ҳуснихат билан ниҳоятда ҳафсала қилиб кўчирган (ёки кўчиртирган) ва қалин муқова билан китобат қилдирган. Ушбу қўлёзма баёзда Ҳазиний, Ҳислат, Мискин, Ҳувайдо каби номи бизга маълум бўлган ўнга яқин шоирларимиздан ташқари, ўзбек китобхоналарига умуман нотаниш бўлган юздан ортиқ шоирларнинг ғазалларидан намуналар берилган. Булар орасида Зайнабхон ва Лайлохоним исмли аёл шоиралар ижодидан ҳам намуналар бор. Шунингдек, Зиёпошо, Султон Салим, Шайх Ризо, Рамзпошо каби турк шоирларининг номлари ҳам учрайди. Ушбу қўлёзма баёз билан Тошкентда танишган айрим адабиётшунос олимларимизнинг фикрича, асар ноёб манба ҳисобланади ва махсус тадқиқот қилишни тақозо этади. Зеро, юздан ортиқ ҳозирча номаълум ватандош шоирларимизнинг ижодий мероси ҳам халқимиз маънавий мулкига айлантирилмоғи лозим³.

Мўминжон акамиз «ҳазина»сидан бизга тортиқ қилинган яна бир асар— машҳур Саид Маҳмуд Тарозий-Олтинхон Тўранинг «Мусаддасоти Маҳмудия» деб аталмиш Карочидан нашр қилинган мусаддаслар ва ғазаллар тўпламидир. Олтимиш тўрт саҳифадан иборат ушбу мўъжаз рисола юқорида тилга олиб ўтилган Аъзам Ҳошимий раҳбарлигидаги «Таржимони афкор» уюشمаси ҳомийлигида нашр қилдирилган (Карочи, 1953). Унда

олимнинг танланган мусаддасларидан ҳамда ғазалларидан намуналар берилган. Унинг мазмуни билан ўқувчиларни таништириш учун баъзи мисоллар келтирамиз. Муаллифнинг 1956 йили ёзилган «Замзамаи озодий» мусаддаси шундай бошланади:

Жаҳон озод бўлди, бўлмади озод Туркистон,
Асорат панжасида қолди нообод Туркистон,
Нечук роҳат қилурмиз, қилмагаймиз ёд Туркистон,
Туғилмабдур, дариғо, қаҳрамон авлод Туркистон,
Қолур тоқай асири фирқан илҳод Туркистон,
Илоҳи қил карам, лутфингдин ўлсин шод Туркистон.

«Мусаддасоти Маҳмудия» тўпламининг муаллифи Олтинхон Тўра 1991 йили айни ҳаж мавсумида ҳижрий ҳисобда 101 ёшда Маккаи мукаррамада вафот қилдилар. Ўша йили Ўзбекистондан борган ҳожилардан бир гуруҳи у кишининг зиёратига кириб, Ватан озод бўлаётгани ҳақидаги хушxabарни айтганлар. Мўминжон акамининг айтишларича, буни эшитган олимнинг кўзларидан юм-юм ёш оққан, аммо мажолсизлиги туфайли гапиролмаган. Кечқурун қўлларига қалам олиб, ушбу рубоийни битган:

Муборакдур сенга, Турон, бу кун авлодинг уйғонди,
Тутиб барқи ҳидоятни бу кун авлодинг уйғонди,
Ғариб-у беватап оворалар кўксин яросиға
Кўюрмиз иксер-у малҳам дебон авлодинг уйғонди¹.

Умуман, Риёзда Мўминжон Исмоилжон билан бўлган мулоқотлар ниҳоятда мазмунли ўтди. Шу билан бирга, бир қанча тарихий ва адабий ёдгорлик намуналарини қўлга киритдик.

Зуҳриддин Мирзо Обид ўғли ҳам бухорийларнинг иккинчи авлодидан бўлиб, киндик қони она-юртда тўкилган. Ёшлигиданоқ жаҳон кезган ва таниқли жамоат арбоби касби стоматолог, шу билан бирга юксак маданиятли ва жаҳонгашта тadbиркор инсон. Ўзининг ёзишича, Саудиядаги юртдошларни бир жамоага бирлаштириш йўлида анча-мунча ҳаракат қилган. Вали Қаюмхон, Боймирза Ҳайит ва бошқалар билан шахсан таниш. Улар ҳам ёш Зуҳриддиннинг тadbиркорлигини тан олишар эди.

Улар билан ёзишмаларини тарихий ҳужжат сифатида сақлаган. Хорижда янаб бошдан кечирганларини Тошкентда маҳсус рисола қилиб нашр эттирган².

Зухриддин Туркистоний Ҳиндистонда эканидаёқ яхши ният билан Деҳлидаги «Бухоро ва Туркистон анжумани» деган жамиятга аъзо бўлган ва Мустафо Чўқай билан танишган. Туркияда эканида Истамбулдаги «Туркистонликлар жамияти» ишида ҳам фаол қатнашди ва Шермуҳаммадбек («Шермат қўрбоғи») билан танишди.

Кейинчалик Женевада фаолият кўрсатган «Туркистон миллий қўмитаси» билан алоқа ўрнатди ва унинг органи «Миллий Туркистон жамоаси» журналини араб имлосида ўзбек тилида чиқариб, Саудия Арабистонида тарқатишда фаол иштирок этди. «Миллий Туркистон» журналини араб имлосида чиқаришга кетадиган нашр харажатлари учун ватандошлардан маблағ тўплашда фаол қатнашди. У Пешоварда тузилган «Муслимлик» ҳаракатига ҳам аъзо бўлган эди.

Хориждаги «Туркистон Миллий Қўмитаси»сининг бошлиғи Вали Қаюмхон Саудия Арабистонига келганида у билан танишган. Ўшанда Вали Қаюмхон Зухриддинни ўзининг айтишича, қўмитанинг Саудия Арабистонидаги вакили этиб сайлаб кетган⁶.

Риёзда бўлиб ўтган суҳбатларда мен учун яна бир янгилик шу бўлдики, муҳожирларнинг Ватан озодлиги йўлида Покистонда олиб борган ҳаракатларида асли наманганлик, шу дамгача бизга номи маълум бўлмаган Аъзам Ҳошимий деган фидойи инсон ҳақида маълумотлар олдим. Шу нарса равшанлашдики, хориждаги истиқдолчилар ҳаракати тарихида Аъзам Ҳошимийнинг номи ва тутган ўрни алоҳида. Аъзам Ҳошимий 50-йиллари Карочиди ўз маблағи ҳисобидан «Таржимони афкор» номида ўзбек тилида журнал таъсис қилган. Журналнинг мақсади 30-йиллардан бошлаб атрофга тарикдек тирқираб кетган муҳожир ватандошларимизни маълум бир жамиятга тўплаш, уларни шўролар панжасига тушиб қолган Ватаннинг озодлиги ҳақида ўйлашга ундаш ва уларда Ватан туйғусини ўстиришдан иборат бўлган.

Журналда хориждаги ўзбеклар ҳаётидан мугтасил равишда хабарлар босилиб турган. Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпонлар ижодидан намуналар бериб борилган. «Таржимони афкор»нинг сақланган 1953 йилги сонидан, илтимосимга кўра, нусха кўчириб бердилар.

Бир гал кечки пайт шаҳар айланиб, Мўминжон акаминикига қайтиб борганимда, у мени кутиб олар экан:

— Суюнчи беринг, сизга янги нарсалар топиб кўйдим, — деди-да, хонтахта устига бир даста катта-кичик китобларни қўйди. Овқатдан сўнг улар орасидан «Туркистонда туркчилик ва халқчилик» деган 1955 йили Истамбулда лотин алифбосида босилган ўзбек тилидаги китобни олиб, «мана буни кўринг», деб кўлимга тутқазди. Бу — мен учун мутлақо янгилик эди. Китоб ўзбекча шеър ва ҳикоялар тўпламидан иборат. Маълум бўлдики, китоб икки қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисми 1951 йили нашр қилинган, буниси иккинчи қисми экан. Китоб бошланишига Туркиянинг биринчи президенти Мустафо Камол Отатуркнинг қуйидаги гапи эпиграф қилиб берилган: «Билайликки, миллий ўзлигини англамаган миллатлар бошқа миллатнинг сайди-шикоридир». Ўтмишимизни ўйлаб бир зум беихтиёр ҳаракатдан тўхтаб, жиддий ўйга толдим. Шу оннинг ўзида мустақил Республикамизда юз бераётган туб ўзгаришлар, Президентимизнинг миллий ўзлгимизни англашга қаратилган жўшқин фаолияти хаёлимдан ўтди. Ҳа, Отатурк ниҳоятда билиб, топиб айтган.

Китобни эҳтирос билан варақдай бошладим. Унда Абай, Аҳмад бой Турсун, Беҳбудий, Мунаввар қори, Мир Ёқуб Дулат, Чўлпон, Ойбекларнинг сураглари бор ва ҳар бирининг ижодидан намуналар берилган. Улар орасидан Чўлпоннинг «Эй, гўзал Фарғона» номли шеърига кўзим тушди. Нақадар қайғу-алам билан ёзилган шеърни, гарчи у ўзимизда топилиши мумкин бўлса ҳам кўчириб олдим. Баҳсимиз мавзуи ҳурмати шеърни китобхонларга ҳам тақдим қилмоқчиман. Уқиган кишини албатта ўйлантиради:

Эй, гўзал Фарғона

Эй, гўзал Фарғона, қонли кўйлагингдан айланай,
Тарқалиб кетган қаро, ваҳший сочингга боғланай.

Ваҳший бир ўрмон каби бағрингни босмишдир қамиш,
Кўзларингда ҳеч кўринмас бир олов, бир ўт, ёниш.

Сенг, чўзиқ яйловларинг ёвларга очмиш кўксини,
Бир қаро парда босибдур тупроғингнинг устини.

Кўзларинг сўлган, ўлик руҳинг билан боқдинг менга,
Қуртилишининг⁷ юлдузи асло кўринмасму сенга?

Ул баланд зўр тоғларинг нега тўсолмас ёв йўлин?
Йўқмидир ўткир қилич кесмакка ёвларнинг қўлин?⁸

Биз бугун ожиз, заиф, бағри эзилган сен учун,
Бу қадар қонлар тўкилди ул даҳида⁹ сен учун.

Йиғлама, юртим, агарчи бу кунингда йўқ баҳор,
Келгуси кунларда бахтинг юлдузи ўйнаб қолар.

Шеърни овоз чиқариб ўқиғач, ўзим ҳам мезбоним ҳам бир сония сукут сақлаб қолдик. Ватан тақдирини ўйлаб, нақадар қайғу-ла ёзилган бу шеър!

Мўминжон акамиз бисотидаги мен учун яна бир янгилик – Саудия Арабистонида ўтган Чустий тахаллусли номаълум шоир бўлди. Шу давргача биз битта Чустий шоирни билар эдик. Маълум бўлдики, иккинчи Чустий (Чустийи соний) ҳам ўтган экан. Мана, менинг қўлимда «Махдум Чустий шеърлари» деб номланган ва Истамбулда чоп этилган мўъжаз тўплам. Тўпламдаги маълумотга қараганда, шоирнинг қисқача таржимаи ҳоли қуйидагича:

Унинг исми Абдурашид Махдум қози Маҳмудхон ўғли, асли Чустдан, 1908 йилда туғилган. Саводини оиласида чиқаргач, Кўқон мадрасаларидан бирида ўқиган. 1917 йилдан кейинги алғов-далғовда Афғонистонга кўчиб келиб, Кобул шаҳрида истиқомат қилган.

Бўлгуси шоир Абдурашид Махдум Чустий Кобулда ўзбек доришунос ҳаким Халилбек деганнинг хизматида бўлиб, кейинчалик табиблик касбини эгаллаган ва Афғонистон шифохоналарида ишлаган. Сўнгра турмуш тақозоси билан Бағлонга кўчиб келиб, маълум миқдор ер сотиб олган – боғ яратган, ҳам боғбонлик, ҳам табиблик билан шуғулланган.

Афғон уруши бошланиши муносабати билан 1978 йили Саудия Арабистонига кўчиб келиб, Тоифда ўрнашиб қолган. Бу ерда боғбонлик касбига биноан зироатчилик ва Тоиф қишлоқларида агрономлик билан шуғулланган.

Абдурашид Махдум «Чустий» тахаллуси билан Афғонистонда эканидаёқ шеърлар ёза бошлаган. Ҳазалари Афғонистон ҳамда Туркия газеталарида босилиб турган. Ниҳоят, унинг шеърлар тўплами Истамбулда чоп этилган¹⁰. Шоир 1984 йили Тоифда вафот қилган.

‘Қўлимиздаги тўпламнинг муаллифга бағишланган сўз бошисида шундай деб ёзилган: «Ҳақиқий ватансевар бўлган Чустий, қайси мамлакатда бўлмасин, ўзини бир ғариб сифатида билиб, ғурбат азоби, ҳижрон қайғуси бирла Ватанга муштоклигини астаҳи дил тараннум этади». Дарҳақиқат, Чустий шеърларида Ватанга, ўз эл-улусига муҳаббат, садоқат юксак ўрин олган. Биз учун янгилик бўлган Чустийи соний ғазалларини ўрганиш ва тарғиб қилиш келгусидаги вазифалардан деб биламиз. Ҳозирча унинг битта ғазалини келтириш билан кифояланамиз.

Ғурбат чўлида

Ғурбат чўлида овора бўлдим,
Бир меҳрибон кўз топмай.

Ночор бўлдим мажройи ғамда,
Кўксимни очдим тири жафога.

Жисмим эзилди, жоним сиқилди,
Ҳижрон қоронғу, йўл йўқ чиқарга.

Кўрдим, фалакда ҳадсиз бу ўқлар,
Ҳар сори учғай қосид фазога.

Бахтим чироғин нурин олибдур,
Қилсам шикоят дорул қадога.

Тезлик-ла бергай турли садолар,
Солдим қулогим бу хил нидога.

Йиллар бу оғу ошимда бўлди,
Жонимни олди етмай давога.

Дедики: эй, зор, ноумид ўлма,
Оҳинг етубдир ердан самога.

Доим фиғонда умрим ўтибдур,
Агёр солмиш ғавго хатога.

Бахтинг чироғи ёнғай фалакдин,
Жон нури бергай Чустий ғадога.

Бир сафарги суҳбат сўнгида Мўминжон акамиз тугмали юпқа папкачани олиб чиқиб, ундан букланмаган бир варақ ялтироқ қалин қоғоз олиб кўрсатди-да:

– Буни умрбод бошимда кўтариб сақлайман, – деб бир сония бошига қўйди ва сўнгра менга узатди. Маълум бўлдики, Президентимиз Ислон Каримовнинг Республикамизда ўтказилган умумхалқ референдуми натижасига кўра, Президентлик ваколатини 2000 йилгача узайтирилгани муносабати билан Саудия Арабистонида истиқомат қилувчи ватандошларимиз номидан бир гуруҳ фаоллар Президентимизга табрик хати юборганлар. Менга кўрсатилган варақ, Ислон Каримовнинг уларга юборган жавоб хати экан. Ушбу хатнинг тўла матнини келтираман:

«Азиз ватандошларим Сафохон, Тўраҳон, Мўминжон, Олимжон, Мелибек, Абдулҳамид Махдум, Абдурахмон хўжа, Аҳмадали Тўлқин, Зухриддин, Абдулқодир қори, Аъзамхон, Абдулҳамид қори жанобларига:

Ассалому-алайкум ва раҳматуллоҳи ва баракотуҳу.

Сизларнинг қалб қўрингиз бирла битилган табрик-номангизни мамнуният билан ўқиб чиқдим.

Умумхалқ референдумида Президентлик ваколатим 2000 йилга қадар узайтирилганлиги муносабати билан менга ва халқимизга билдирган самимий ниятларингиз учун миннатдорчилик изҳор этаман.

Ислон аҳли учун муқаддас бўлган Маккаи мукаррама ва Мадинаи мунавварада истиқомат қилувчи юртдошларимизнинг йўллаган эзгу тилаклари мустажоб бўлишига аминман. Аллоҳ таоло келажаги буюк Ўзбекистонимизни юқори даражада тараққий этган мамлакатлар қаторидан ўрин олишига муяссар этсин.

Фурсатдан фойдаланиб, Сизларга ҳамда Саудия Арабистони подшоҳлигидаги барча ватандошларимга сиҳат-саломатлик, оилавий бахт, офият, ишлари бароридан келишини ва доимо омад ёр бўлишини тилайман».

Эҳтиром ила

Ислон Каримов (имзо)

Ўзбекистон Республикасининг Президенти
Тошкент шаҳри, 1995 йил, 11 апрель».

Ҳақиқатан ҳам бошга қўйса арзийдиган хат¹¹.

Эртасига табрик хатига имзо чекканлардан бири, Риёзда истиқомат қилувчи яна бир ватандошимиз Мелибек акани кўргани бордик. Мелибек Исҳоқбек ўғли Тошкандий, гарчи 90 ёшга яқинлашиб қолган бўлсалар ҳам йигитлардек тетик, барваста қоматли инсон, Ўзбекистон элчихонасининг маҳаллий фаолларидан бири. Мен эса у киши ҳақида кўп эшитган бўлсам ҳам биринчи кўришишим эди.

Мўминжон акамиз каминани таништириб, мақсадимни тушунтирган эди, Мелибек оға жонланиб кетди ва дарҳол амакисининг ўғли Хуршидбек Тошкандийга телефон қилиб тезда етиб келишини тайинлади. Хуршидбек ҳақида ҳам эшитганман, лекин кўрмаганман. Хуршидбек ҳам элчихонамиз фаолларидан бири экан, Ўзбекистондан келган вакиллар-у меҳмонлар улар иштирокисиз кузатилмайди.

Хуршидбекни кўп кутмадик — тезда етиб келди. Ёши 50 дан ошган барваста ва хушрўй йигит. Биз эски қадрдонлардек кўришдик. Мелибек оға мени таништиргач, каминанинг сафар мақсадларидан мамнун бўлганини изҳор қилиб, деди:

— Укам, қутлуғ ишга қўл урибсиз, Аллоҳнинг ўзи сизга ёр бўлсин. Шу дамгача биз, муҳожирларнинг ўтмиши билан бирор муаррих қизиққанини билмайман. Ўтмиш тарихимиз эса ғам-ғуссага тўла.

Сўнгра менга баъзи маслаҳатлар берди-да, ўз фикрларини билдирди:

— Саудия Арабистони ҳукуматини, ўтган ва ҳозирда ҳаёт бўлган подшоҳ жанобларининг биз — бухорийларга кўрсатган марҳаматларини бўлғуси китобингизга албатта битиб қўймоғингиз матлубдир. Зеро, бизлар 1930 йилдан бошлаб Ватандан жудо бўлиб, Хитой Покистон, Ҳиндистон-у Афғонистон шаҳарларида дарбадарликда юрганимизда, ҳеч ким пенсонамизни силамади. Фақат Саудия Арабистонига келиб, қўним топдик ва яхшилик кўрдик...

Бундай дил сўзлари бошқа шаҳарлардаги учрашувларда ҳам айтилган бўлишига қарамай, қариянинг жиддий оҳангда изҳор қилинган бу гапларини алоҳида келтиришни лозим топдим. У кишига, қўлимдан келганча, хоҳишини бажаришга ваъда бердим. Алламаҳалгача Мелибек оға, Мўминжон ака ва Хуршидбеклар билан суҳбатлашдик. Бошларидан ўтган азоблардан гапирдилар. Бир-бирига ўхшаш тақдирлар, саргузаштлар...

Эртаси кечки таомга Мўминжон акам Ўзбекистоннинг Саудия Арабистонидаги элчиси Солижон Иноғомовни таклиф қилди. Дастурхон устида ва чой асносида мезбоним мени у кишига ҳам таништирди, кўришдик. С.Иноғомов каминани элчихонага таклиф қилди ва эртасига учрашиш режалаштирилди. Келинганимизга биноан, маҳаллий вақт билан соат 11 га элчихонага етиб бордик, элчи жаноблари ҳам бизни кутиб турган эканлар. Элчихонамиз пойтахтнинг холи, аммо шинамгина кўчасидаги икки қаватли бинога жойлашган.

С.Иноғомов Тошкент давлат университетининг шарқшунослик факультетини битирган. Кейинчалик дипломатик фаолият билан шуғулланган¹². Яна самимий кўришдик. Оқ сариқдан келган, ўртача қоматли, зукко, нозик табиат йигит. Янада яқинроқ танишганимиздан сўнг сафар мақсадим билан қизиқди.

Суҳбатимиз сўнгида муҳожират тарихи ҳақидаги иш режам билан танишиб, маъқуллади ва менга қимматли маслаҳатлар берди. Мени ушбу мамлакатда истиқомат қилаётган ўзбеклар сони қизиқтирар эди. Кўп учрашувларда сўраб, аниқ жавоб ололмаганман. У киши ҳам аниқ маълумотга эга эмас экан. Сабаби—мамлакатда аҳоли рўйхати умуман ўтказилмас экан. (Шунинг учун номи қайд этилган китобида ҳам ватандошлар умумий сонини 200—800 минг киши деб кўрсатилган.)

Суҳбатимиз шу билан якунландики, муҳожират тарихини албатта яратиш керак. Зотан, чет эллардаги ватандошлар тарихи ҳам ўзбек халқи тарихининг ажралмас бобини ташкил қилади. Уларнинг энг кўп қисми эса Саудия Арабистонида истиқомат қилади. Саудия Арабистони шаҳарларида яшаб ўтган ёки ҳозир ҳаёт бўлган ватандош олим, шоирларнинг илмий-адабий меросларини имкон борича тўплаётганимни элчи маъқуллади. Улар халқимизнинг маънавий мулкига айланмоғи лозим деди. Бир соатга чўзилган суҳбатимиз мароқли ва самимий тарзда ўтди.

Шундай қилиб Риёздаги тўққиз кунлик сафарим ҳам якунланди. 17 март куни эрталаб соат 7.00 да Риёз билан хайрлашдик: Мўминжон акамлар ўз машиналарида шаҳардан 35 км масофадаги янги қурилган замонавий аэропортга олиб келиб, илгари буюртма қилинган «тикет» (самолёт чиптаси)ни қўлимга тутқаздилар-да, Жидда маршрути бўйича учадиган «Боинг» русумли самолётга ўтказиб, мен билан хайрлашдилар.

Учиб кстяпман-у, негадир хаёлимни ватандошларимизнинг ҳаёти, тақдири, хусусан, ота-она ва фарзанд масалалари чулғаб олди.

Биз — ўзбеклар юртимизни соғинадиган халқмиз, қасрга саёҳатга борсак, тезда уйимизни соғинамиз. Фарзандларга ўтакетган даражада меҳрибонмиз, бошқа миллатларга нисбатан ёш авлодни кўпроқ ардоқлаймиз. Ватандошларимиз ҳам шу анъана-одатни ота-боболаридан юқтирганлар, мерос қилиб олганлар. Аммо бутун сафарим давомида шуни кузатдимки, бу мусофир юртдаги турмуш тартиблари, иқтисодий, бошқа ҳаётий эҳтиёжлар ва мавжуд шароит таъсирида асрлар ошаривожланиб келаётган бу миллий анъана бироз қарахт бўлиб қолгани сезилди менга. Айрим дўстлар билан суҳбатларда шундай ҳолатлар бўлдики, фарзандлар ҳақида гап кетганда бир хўрсиниб оладилар-да, ўзга ўлкада туғилган болалар ҳукмрон шароит тақозоси билан палахмон тошидек узоқларга улоқтириб ташланганидан шикоят қиладилар, баъзилари эса тирикчилик деб фарзандлари-ўзга юртларга кетиб қолганидан, ёлғизликдан ўксиниб гапирадилар. Ватанда ота-боболар ўз фарзандлари билан бир маҳаллада, бир қишлоқда яшаб ўтганларини ҳавас билан ёлга оладилар.

Асли Андижоннинг Пахтаобод қишлоғидан келиб қолган Азимжон ака билан Маккадаги «Анжан боғча»да 15 кун ҳамхўжра бўлган эдим. У кишининг кампири ўлиб кетган, мана икки йилдирки, 82 ёшли қария шу хўжрада якка ўзи туради. Бир қизи Мадинада, яна бири Жиддада оиласи, ўз рўзғори билан яшайди, биттагина ўғли тирикчилик деб қасққадир кетиб қолган. Азимжон ота қизлариникига сиғмайди — улар ижарада ўтирадилар. Опоқлада эса набираларини соғинади, аммо қандай қилсин, мусофирчилик, бечорачилик...

Бир куни рўза ҳайити баҳонаси билан кичик қизи эр-хотин бўлиб отани кўргани Жиддадан «Анжан боғча»га келишди. Бир соатгина суҳбатлашиб ўтиришди. Отанинг «набираларимни нега олиб келмадинглар?», — деган саволига куёв йигит «унашмади», — деб совуққина жавоб қилди. Қизи эса, нима дейишини билмай отасига мунгли термулиб ўлтирибди. Улар кетганидан сўнг, Азимжон ота кўзларига ёш олиб деди:

— Ёлғизликдан зерикдим. Шу Рамазон кунлари бу дунёдан рихлат қилсам деган умидда эдим, афсуски, умримдан яна бор экан.

Нима дейишимни билмай томоғимга бир нарса тиқилиб қолди...

Саудия Арабистонидида тирик юрганидан афсусланган одам билан биринчи суҳбатлашганим. Ана сизга бадавлат мамлакатдаги ҳаётнинг яна бир кўриниши. Аммо бунга ҳам чидаса бўлар: ҳар ҳолда фарзандлари ва набиралари шу мамлакатнинг ўзида яшайдилар-ку.

Мен билан хайрлашиш яқинлашгач, Азимжон ота чўнтагидан 500 риёл пул чиқариб:

— Илтимосим, шу пулни Пахтаободдаги укам Ашуралига бериб қўйинг ва мендан салом айтинг, — деди-да ташқарига чиқиб кетди. Бироздан сўнг қайтиб киргач, биз бир-биримизни бағримизга босиб хайрлашдик¹³.

Энди мана бунисига кулоқ солинг:

Қўқонлик Муҳаммад Юсуф ака кампири билан олти қаватли «Анжан боғча»нинг томида истиқомат қилишади. «Касби» — умрага келганларга хизмат қилиш. Уларнинг икки қизи Покистонда қолган, бир неча йилдирки, хат-хабар йўқ. Умр эса ўтиб борапти: чол 76 ёшда, кампир 72 да. Фарзандларини, набираларини соғинишади, баъзан чол пастга — хонамга тушиб:

— Домулло соҳиб, бизни Қўқонга олиб кетинг, ўлсак бирон гўнг тепага кўмсаларинг ҳам розимиз, — деб кўз ёши тўкади. Чолга раҳмим келади, аммо унинг орзусини мен бажаролмайман.

«Анжан боғча» ёнидаги дўконда сотувчилик қиладиган Мадаминжон Марғилоний деган танишим ҳам Покистондан келиб қолган — бировнинг кафилигида истиқомат қилади. Бир қизи Карочидида қолган, яна бири Эроннинг Зоҳидон шаҳрига тушган. Қартайиб қолган ота фарзандлари, набираларини соғинади — аммо илож қанча. Борди-келди эса икки жиҳатдан мушкул: бири — Мадаминжонга ўхшаганларга четга чиқишга рухсат берилмайди, чунки улар Саудия Арабистони фуқароси эмас. Қолаверса, борди-келди харажатлари... Шоир айтгандек, «бечора чора излайди», аммо...

Маккада Жўрабой деган ямоқчи танишим бор. Бу одам уруш туфайли Афғонистондан келиб қолган, ёшлари аллақачон 70 дан ошган. Оиласи, фарзандлари Қундузда қолиб кетган. Жўрабой бу ерда яшириниб яшайди, пастқам жойларда, чекка кўчаларда ўғринча ямоқчилик қилади. Атайлаб, гоҳида уни излаб топаман, суҳбатлашамиз.

– Тўйиб кетдим бу ҳаётдан, – деб кўз ёши қилди бир куни.
– Ҳар куни фарзандларим тушимга киради, ҳар куни қочиб юраман – бу ерда ямоқчига иш бор-у, аммо рухсат йўқ.

Маккадаги Сафохон Жалолхоннинг ҳам бир қизи оиласи билан Американинг қайсидир бир шаҳрида яшайди. Кўришмаганларига кўп йиллар бўлган. Ҳар ойда бир марта ота, бир марта қизи телефонда гаплашадилар. Сафохон ака бир куни ҳасратомуз оҳангда ҳикоя қилди. Телефонда қизи айтар экан:

– Дадажон ва онажон, бир ойда бир марта гаплашганимиз менга 30 кунга етади, иложимиз қанча. 30 кунгача овозларинг қулоғимдан кетмайди. Шунинг учун бир ойдан ўтказмай телефон очиб туринглар.

Бу ҳақда Сафохон аканинг ўзлари гапирар экан, вазминлик билан қўшиб қўяди:

– Шунақа, домла, Ватан соғинчи ва фарзандларимиз дийдорига тўймаслик қўшқанот бўлиб, ҳаётимиз парвозини йилдан йилга пасайтирмоқда.

Бу – Саудия Арабистонидаги ватандошларимизнинг таниқли оқсоқолларидан бирининг ниҳоятда босиқлик билан бўлса ҳам дил тубидан ситиб чиққан ҳасрати белгиси.

Жиддалик акахонимиз Абдулҳамид Махсумнинг ҳам бир қизи оиласи билан Вашингтонда яшайди. Махсум ака бир тўйда мен билан кўришгач, чол-камбир 20 кунга АҚШга кетишаётганини айтди: янги набира туғилибди, исм қўйиб, бешикка солиб келинар эмиш. Сафарим чоғидаги суҳбатлар асносида бунақа мисоллар кўп учради.

Масалага шу жиҳатдан қараганда, менда бир савол туғилади: кейинги йиллари шаҳарларимиздан Саудия Арабистонига қиз узатишлар ҳам содир бўляпти. Айрим ватандошларимиз (жумладан, Абдулҳамид Махдум ҳам) она юртдан келин олдилар. Бу, албатта, яхшилик умидида. Менимча, узатилган қизнинг ота-оналари масаланинг маънавий-эътиқодий жиҳатини (балким моддий томонини ҳам) ўйлайдилар-у, аммо қўйилган қадамнинг инсоний-психологик томонларига эътибор бермайдилар: ота-она соғинчи, фарзанднинг руҳий аҳволи... Андижондан Арабистонга келин бўлиб кетган қиз, мана, деярли 10 йилдирки, ота-онаси бағрига бир марта ҳам келолмайди. Бу орада отаси, сўнгра катта бувиси вафот этди – келолмади, дийдорлашиш нари турсин, ақалли қабрлари устида кўз ёши тўколмади, афсус!

Шулар ҳақида ўйлар эканман, ҳаёлга берилиб, самолётимиз икки соат учиб, Жидда аэропортига қўнаётганини сезмай ҳам қолибман. Булар, албатта, ҳаётнинг икир-чикирлари, инсон тақдири ҳақида ўйланиб, бекорчиликдан ҳаёлга келган мулоҳазалар. Балким, ўзим болажонлигим туфайли анъанавий ўзбекчилик одатларимизга ортиқча эрк бериб, бу одатларни замонамизга хос бўлган янгича ҳаёт тарзига қарама-қарши қўяётгандирман. Яна ким билади, дейсиз.

Нонуштадан сўнг соат 10 га яқин самолёт Жидда аэропортига оҳиста қўнди. Мен таксига ўтириб, Шайх Мажидиддин уйига йўл олдим.

¹ С. Иноғомов, кўрсатилган асар, 73-бет.

² Сафардан қайтгач, ушбу тўпламни кирилл алфавитига ағдариб қўйдик, уни алоҳида нашр қилиш режамиз бор.

³ «Ушшоқи Камолӣ» тўплами билан ҳозирча таниқли адабиётшунос олим-профессорлар Ҳамиджон Ҳомидий ва Ҳамидулло Болтабоевлар танишиб чиқдилар.

⁴ Биз Олтинхон тўра ҳақидаги рисоламизда «Мусалласоти Маҳмудия»ни тула нашр эттирдик (қаранг: С.Жалилов. Саййид Маҳмуд Тарозий-Олтинхон Тура. Тошкент, «Мирас», 1997).

⁵ Зухриддин Мирза Обид Туркистоний. Анда жоним қолди менинг. Тошкент, Чўлпон, 1992, 61-бет.

⁶ Зухриддин номи журналист Олег Якубовнинг «Волчья стада» (Москва. «Вячи», 1999. Ўзбекчаси: «Қашқирлар галаси», Тошкент, «Ижод дунё», 2000) китобида тилга олиб ўтилган.

⁷ Қуртилиш — қутулиш маъносиди.

⁸ Шеърнинг мана шу мисрасига Қудратиллохон тўра ёзган жавобни Жиддадаги суҳбатларда айтиб ўтган эдик.

⁹ Даҳида—такрор маъносиди.

¹⁰ MANDUM CHUSTI'NIN SHIIRLERI (китобча арабча имлода). Истамбул. 1986, 84-бет.

¹¹ Мўминжон акамининг ифтихор билан айтишларича, табрикномага имзо чеккан ҳар бир кишига Президентимиз алоҳида жавоб хати юборган.

¹² У ҳақда қаранг: А.Абдусаматов. Ўзбекистон шарқшунослари. Тошкент, 1996, 72-бет.

¹³ Андижонга қайтгач, Пахтабод туманига махсус бордим ва укасини топиб, аканинг саломини ва омонатни топширдим.

У БОБ

ВАТАН ДОФИДА ЯШАБ ЎТГАН ОЛИМУ ФУЗАЛОЛАР

Маълумки, СССР атеистлар (даҳрийлар) давлати деб эълон қилинган эди. Шунинг учун ҳам бошқа дин пешволари қатори, исломий зиёлилар, яъни диний уламоларга қийин бўлди, улар қаттиқ озор чекдилар. 1928 йилдан мамлакат бўйлаб «худосизлар жамиятлари» ташкил топа бошлади, барча диний муассасаларга аёвсиз ҳужум бошланди. Дин пешволари — муфтилар, имом-хатиблар, қорилар, бошқа улуғ зотлар, шунингдек, шажарали саййидлар авлодлари фуқаролик ҳуқуқидан маҳрум этилди ва қаттиқ таъқиб остига олинди. Мол-мулки тортиб оlinиб, ўзлари узоқларга бадарға қилинди. (Ўша йиллари «шўрога ҳақсиз» деган атама пайдо бўлган эди.) Шунинг учун ҳам уларнинг айримлари бундай сиёсатдан норози бўлиб, муҳожирликни ихтиёр қилдилар.

Улар аввалига Хитойнинг Шинжон вилояти шаҳарларида, Ҳиндистоннинг бугунги Покистонга қарашли мусулмон ҳудудларида саргардон бўлиб юрдилар. Аста-секин, вақтинча бўлса ҳам ишга жойлашдилар — майда тижорат ишига ўтдилар, хусусий мактаблар очдилар, исломий муассасаларга ишга ўрнашдилар.

1940 йилларнинг ўрталаридан Шарқий Туркистонда ва бугунги Покистон вилоятларида ҳам мустақиллик ҳаракатлари авж олиб, нотинчлик бошланди. Ватандош муҳожирлар аста-секин Афғонистонга кўчдилар. Унда эса Саудия Арабистонига ҳижрат қилдилар. Ушбу мамлакатда муҳожир уламо-қориларимиз, ҳар ҳолда, яхши кутиб олинди ва ортиқча қийинчиликка учрамасдан турли шаҳарларга жойлашиб кетдилар. Дастлабки йиллари ватандошларимиздан, хусусан, динимиз пешволарига ҳукумат томонидан маълум имтиёзлар ҳам берилди. Сафаримиз вақтидаги суҳбатларимиздан маълум бўлдики, ўша йиллари ушбу мамлакатда «бўхорий уламоларнинг тили ҳам китобий, дили-мағзи ҳам китобий» деган ибора тарқалган. Бу, албатта, мовароуннаҳрлик уламоларимиз шаънига билдирилган юксак эҳтиром эди.

Саудия Арабистонига сафарларимиз давомида Мовароуннаҳрдан бориб қолган машҳур исломий олимлар номларини аниқлаш билан ҳам шуғулландик. Ишимиз

моҳиятини тушуниб, каминага сидқидилдан холис ёрдам берган фидойи дўстларимиз саъй-ҳаракаглари билан ушбу мамлакат шаҳарларида истиқомат қилиб ўтган олимларимиз — собиқ мударрислар, имом-хатиблар, қорилар сонини, тахминий бўлса ҳам аниқлаб, уларнинг исми шарифларини ёзиб олишга муваффақ бўлдик. Улар бухорийларнинг биринчи авлодига мансуб бўлиб, афсуски, барчаси ёруғ дунёни аллақачон тарк этган. Уларнинг сон-саногини аниқлаш мушкул иш бўлди. Бинобарин, ишимизнинг бу моддасини тўла бажардик, дея олмаймиз. Илтимосимизга биноан турли шаҳарлардаги дўстларимизнинг бизга берган маълумотларига қараганда, ватандош улаомларимиздан 650 га яқини турли диний вазифаларда фаолият кўрсатиб ўтган. Уларнинг илмий меросини излаш ва ўрганиш ҳам келгусидаги муҳим вазифалардан деб биламиз.

Айни чоғда эса, Саудия Арабистонида, ақалли ўзи яшаб ўтган шаҳарларда фаолияти билан шуҳрат топган ва обрў қозонган айрим ислом олимларимиз номларини тарихга битиб қўйиш лозим деб ҳисоблаймиз. Шу мақсадда номи машҳур бўлган ва эл-юрт ҳурматини қозонган ўшандай баъзи исломий олимларнинг исмларини келтириб ўтмоқчимиз:

Андижондан:

1. Адҳам қори Андижоний ¹ .	11. Саид Орифхон домла.
2. Тўлан қори.	12. Мулла Назиржон.
3. Ҳидоятиллохон.	13. Ибн Ямин қори.
4. Мавлавий Қосим домла.	14. Ваққосхон қори.
5. Салоҳиддин қори.	15. Аббосхон қори.
6. Акбар Махдум.	16. Тўражон қори.
7. Аднон қори.	17. Мулла Барот Пешқадам.
8. Бурҳон Махдум.	18. Тоҳиддин Эшон.
9. Авлиёхўжа Эшон.	19. Саид Қосим домла.
10. Зиёуддин қори.	

Намангандан:

1. Абдулла Ниёзий-Намангоний.	7. Мавлавий Иброҳим қори.
2. Мавлавий Ҳамид Мирзо.	8. Афандихон Тўра.
3. Муҳаммад Султонхон.	9. Муҳаммад Али Пешқадам.
4. Иброҳим Камолжон.	10. Аҳмад Абулқосим.
5. Асадхон Тўра.	11. Мирзо Абдураҳмон Ҳошим.
6. Муборак хўжа.	12. Ориф Махдум.
13. Муҳаммад Юнус Йўлдош.	

Марғилондан:

1. Домла Абдулқодир Марғилоний.	6. Исмоилжон қори.
2. Ҳожи Мирбобо Соҳиб.	7. Салим қори.
3. Иброҳим хўжа.	8. Саййид Жалолхон Тўра.
4. Мулла Салоҳиддин.	9. Саҳобиддин қори.
5. Холмуҳаммад ҳожи.	

Қўқондан:

1. Мир Олимжон Хўқандий.	5. Маҳдихон Махдум.
2. Исматилло домла.	6. Мавлавий Абдурахмон.
3. Абдуфаттоҳ қори.	7. Мавлавий Иброҳим.
4. Шермуҳаммад домла.	8. Абдурахим хўжа Эшон.

Бухородан:

1. Абдулло Мусо Бухорий.	5. Неъматулло қори.
2. Ҳожи Пўлат.	6. Мавлоно Садриддин.
3. Мулло Шамсиддин.	7. Ҳасан қори.
4. Абдурахим қори.	8. Абдулқодир Кароматилло

Самарқанддан:

1. Саъдулло Самарқандий.	3. Анвар Шукрулло.
2. Абдукарим Дарвеш.	4. Абдужалил қори.

Бошқа шаҳарлардан:

1. Бакр Махдум Туркистоний.	9. Имомназир Ўшйй.
2. Муҳаммад Наим Махдум.	10. Умархўжа Ўшйй.
Туркистоний.	
3. Ислохон Тошкандий.	11. Маҳди Карим Жалолободий.
4. Абдулла домла Тошкандий.	12. Аҳмаджон қори Ўзгандий.
5. Мулла Абдурахим домла	13. Форсохўжа қози Хўжандий.
Шаҳрихоний.	
6. Қамбарали қори Балиқчилик.	14. Ғуломжон Шаҳрисабзий.
7. Абдулаҳадхон қори Косоний.	15. Муҳаммад Амин Чимёний.
8. Абдуқаюм ҳожи Ўшйй.	

Ислохий олим ҳисобланган бу улуғ зотларнинг номларини ватандошларимиз ҳозиргача алоҳида ҳурмат билан тилга оладилар. Яна шуниси диққатга сазоворки, ватандош уламоларимиздан айримлари Саудия Арабистони подшоҳларининг хизматларига ёки фарзандлари – валиаҳдларни ўқитишга

таклиф қилинган. Мана, ўша олимларимизнинг исми шарифлари:

1. Саййид Маҳмуд Тарозий-Олтинхон тўра.
2. Абдулфаттоҳ қори Хўқандий.
3. Абдураҳим домла Шаҳрихоний.
4. Шермуҳаммад домла Хўқандий.
5. Асадхон Тўра Намангоний.
6. Аббосхон қори Андижоний.
7. Ваққос қори Андижоний.
8. Ибн Ямин қори Андижоний.
9. Абдулаҳадхон Косоний.
10. Исматулло домла Хўқандий.

Ушбу ватандош олимларимиз қўлида ўқиган шаҳзодалар қасрда ва қандай лавозимда ишламасин, уларни ўзларининг устозлари деб билганлар². Ватандошларимиз муҳожирликда яшаб, айримларининг подшоҳ саройида илм-маърифат тарқатувчи олимлар деб эътироф этилиши халқимиз тарихида алоҳида қайд этишга лойиқ воқеалардандир.

Энди ватандош олиму уламоларимиздан энг кўзга кўринганларининг ҳаёти ва илмий фаолияти билан таништиришга ўтамиз.

1-§. Саййид Маҳмуд Тарозий-Олтинхон тўра

Ватандош олимларимиз ҳақида биз тўплаган маълумотлардан мукамалроғи ушбу зот ҳақидадир. Олтинхон тўранинг номи мусулмон Шарқида машҳур. Зеро, у асрлардан буён Мовароуннаҳрда ривож топган ислом дини илмий анъаналарини изчиллик билан хорижда давом эттирган улуг инсондир.

Саййид Маҳмудхон Саййид Назирхон ўғли Тарозий 1895 йили Жанубий Қозоғистоннинг Ўзбекистонга туташ қадимий Тароз (ҳозирги Жамбул) шаҳрида таваллуд топган. Тароз ушбу минтақада қадимдан ривожланган машҳур шаҳарлардан ҳисобланиб, халқаро савдода ҳам ўз номига эга бўлган, шунингдек, Мовароуннаҳрдаги машҳур диний марказлардан бири ҳисобланган. Кейинчалик шаҳарнинг номи ўзгариб «Авлиё ота» деб аталган³.

Саййид Маҳмудхоннинг насаби Ўзганда ўтган Иликхонларга бориб тақалади. Бобурнинг ёзишича, «Фарғона вилоятида бу табақа муқтадо ва шайхулислом ва қози бўлиб келишган»⁴. Оталари Саййид Назирхон тўра қатағон йилларидан олдиноқ ҳибсга олиниб, бедарак кетган.

Саййид Маҳмудхон ёшлигиданоқ ноёб истеъдоди ва ўткир қобилиятига эга бўлган. Ҳофиз ва Саъдий асарларидан кўп нарсаларни ёд олган, шунингдек, Қуръон тиловатига ҳам моҳир бўлган. У киши Тошкентдаги Кўкалдош, кейинчалик Бухоро мадрасаларида ўқиди, араб ва форс тилларини пухта эгаллади.

У кишининг Маккадаги шоғирдларидан Муҳаммад Қосим Аминнинг гувоҳлик беришича, Саййид Маҳмудхон 1917 йили юз берган сиёсий бесаранжомликлардан кейинги йиллари она шаҳри Авлиё отада мактабдорлик қилган. Сўнгра шаҳардаги мадрасада мударрислик вазифасига тайинланган. Олим сифатида шухрат топиб, номи атрофдаги Туркистон, Чимкент, Сайрам, Марки томонларда ҳам машҳур бўлиб кетган.

Сўнгра юртда бошланган сиёсий парокандалик туфайли кўп уламолар қатори, Саййид Маҳмудхон Тарозий ҳам таъқиб остига олинади. Бир муддат Фарғона водийси шаҳарларида яшириниб юради, бошпана излаб, Андижонга ҳам келади. Ўша йиллардаги ёшгина мулла йигит Абдулаҳад Азизов (шоир Анисий) у кишини кўрган ва суҳбатини олган. Унинг айтишича, 20-йиллари Саййид Маҳмуд Тарозий кундузлари қабристонда яшириниб ётар, тунда эса дўстларининг уйига келиб, суҳбат қураб эди.

Ниҳоят, Фарғона водийсида ҳам сиёсат танглашиб, Афғонистонга ўтиб кетишга мажбур бўлади. Бу — 1930 йилларнинг бошланиши эди. Саййид Маҳмудхон Афғонистондан муборак ҳаж сафарига бориб, ҳаж амалларини бажаргач, Ҳиндистонга келади ва Бомбайнинг мусулмонлар маҳалласида муқим туриб қолади. У шаҳардаги маҳаллий масжидлардан бирига имом-хатиб этиб тайинланади. Шу тарзда Бомбайда ўн йил истиқомат қилиб етук тасаввуфшунос олим ва муҳаддис бўлиб танилади, катта обрў қозонади. Ушбу йиллар шеърый машқлар ҳам қила бошлайди.

Саййид Маҳмуд Тарозий Бомбайда Қуръони каримни туркийнинг «ўзбекча лаҳжаси»га ағдарган биринчи таржимондир. Карочи, Лоҳур, Лакнав, Мултон каби

мусулмонлар яшайдиган шаҳарларда «Тўра соҳиб», кейинчалик «Олтинхон тўра» тахаллуси билан машҳур бўлиб кетади. Ўша йиллардан бошлаб араб ва ўзбек тилларида ғазаллар, кўпроқ мусаддаслар ёзади. Карочидаги «Таржимони афкор» уюшмасининг раҳбари Аъзам Ҳошимий ҳаракати билан унинг мусаддаслари ва шеърлар тўплами 1953 йили биринчи марта «Мусаддасоти Маҳмудия» номи билан нашр этилади. Ушбу тўпламнинг сўзбошисида айтилишича, «Саййид Маҳмуд Тарозий ҳазратлари учун таърифга ҳожат йўқдур. Илму одоб соҳасидаги мақомлари барчага аёндуру»⁵.

Ҳиндистонда бошланган ва Покистон давлатининг ташкил топиши билан тугалланган ҳарбий-сиёсий нотинчликлар муҳожирлар, жумладан, Саййид Маҳмудхон Тарозий — Олтинхон тўранинг ҳам оромини бузади ва ниҳоят, у Саудия Арабистонига келиб ўрнашади.

Олтинхон тўранинг 40 йилдан ортиқ давом этган сўнгги илмий-исломий ва адабий-маърифий фаолияти муқаддас шаҳарлар — Маккаи мукаррама ва Мадинаи мунавварада кечди. Асосий асарлари шу ерда яратилди ва улар туфайли катта обрў-эътибор қозонди.

Дастлаб Маккада хусусий мактаб очиб, ватандошларимиз болаларига, шунингдек, маҳаллийларга ҳам дарс бера бошлайди. Ўшанда унинг кенг қамровли олим экани Арабистонда ҳам маълум бўлиб, ҳукумат томонидан Ҳарами шарифда дарс беришга таклиф қилинади. У кишининг олимлик истеъдоди, классик араб тилини чуқур билиши, нотиклиги ҳақидаги хабар Саудия Арабистони подшоҳигача етиб боради. У зотнинг олимлик фаолиятини эътиборга олиб, Ҳарамга мударрисликка тайинлайди ва бир неча йил мана шу мартабали лавозимда хизмат қилади.

Саййид Маҳмудхон Тарозий, юртдошларимизнинг эътироф қилишларича, муҳожирларнинг ҳақиқий маънавий суянчиги эди. Ҳамюртларининг мусофир юртда бирон ҳаётий муаммоси бўлса, у киши подшоҳ ёки шаҳар амири қабулигача бемалол кириб, арз-ва илтимос қила оладиган даражада обрў қозонган эди.

Домла Тарозий арабчани билмайдиган туркийзабон халқларга исломга оид илмий ва одоб-ахлоққа доир манбалар билан уларни ошно қилиш ва охир-оқибат бундай асарлар уларнинг сеvimли китоби бўлиб қолиши ҳақида кўпроқ ўйларди.

Шу мақсадда мусулмон оламида машҳур бўлган ва тарбиявий аҳамиятга молик баъзи асарларни ўзбек тилига таржима қилади, уларни Ватанга юбориш йўлларини қилиради. Айрим асарлари Ўзбекистонгача етиб келади. Бунинг натижасида олим биздаги даҳрийлик тузуми оқибатида халқларимиз ҳаётида пайдо бўлган маънавий бўшлиқни биров бўлса-да, тўлғашишга ҳисса қўшади. Китобларни арабчадан таржима қилар экан, уларни муҳим изоҳлар ва зарур шарҳлар билан тўлдиради. Алишер Навоий, Абдурахмон Жомийнинг 40 ҳадис ҳақидаги форсча рисоласини изоҳ ва шарҳлар билан рубой шаклида ўзбекчага таржима қилиб, натижада «Арбаъин» номли мустақил асар яратгани каби, Олтинхон тўра ҳам тарбияга доир айрим арабий асарларни ўзбек тилига таржима қилиб ва муфассал шарҳлар билан нашр эттириб, мустақил асарлар яратади.

Чунончи, «Риёз ас-солиҳин» китоби, гарчи шарҳлар билан қилинган таржима бўлса ҳам Олтинхон тўранинг муҳим асари ҳисобланади. У кишининг Қуръони каримнинг изоҳлар билан қилган таржимаси эса ўзбек тилига қилинган биринчи таржимадир. Тўра Соҳиб Ҳиндистонда эканидаёқ бу машаққатли ишни бошлаб, ўн йил меҳнат қилган. Ушбу таржима аввал Ҳиндистон, сўнгра Покистонда, 1980 йили Саудия Арабистонида учинчи марта нашр қилинди⁶. Олимнинг «Нур ул-басар» (Пайғамбаримиз ҳақида) асари ҳам муҳим тадқиқот бўлиб, 1964 йили Карочиди, 1982 йили Мадинаи мунавварада нашр этилди ва ўша йиллариёқ, хуфя тарзда бўлса ҳам Ўрта Осиё республикаларида ҳам тарқалди. Булардан ташқари, Расулulloҳ ҳаёти, баъзи исломий қоидалар ҳақидаги асарлари ҳам мавжуд.

Ҳаммаси бўлиб, ҳозирда олимнинг 20 га яқин асари аниқланган. Улардан «Девони қасоиди Маҳмудия» асарида илм ва одоб, она-Ватан ҳақидаги қасида ва назмлар жамланган. Карочиди босилган «Мусаддасоти Маҳмудия» китобчасида Ватан ва унинг озодлиги ҳақида ёзилган жозибали мусаддаслари жам қилинган. Улардан айрим парчалар келтирамыз:

«Замзамаи озодий» мусаддасидан:

... Қани хорижга чиққан раҳнамолар, марду, майдонлар?
Муҳоҳидлар, мудаббирзода туркистонлик ўғлонлар?

На бўлди ул Ватан йўлида берган аҳду паймонлар?
Жўнар соатда кўздин оқизилган бебаҳо қонлар?
Қолур тоқай асири фирқай илҳод Туркистон,
Илоҳи, қил қарам, лутфингдин ўлсин шод Туркистон.

**«Шамоиلى Муҳаммадия» асарининг таржимасига
бағишланган муҳаммас-қасидадан:**

Муҳожирлар, ўқинглар, бир китоби мухтасардир бу,
Набий авсофидин сизларга тўпланган гуҳардир бу,
Асалдан ҳам асалдир бу, шакардин ҳам шакардир бу,
Ўқилсин, ҳар даму кулфат учун даф асардир бу,
Мукамал нахшан ул ҳазрати хайр ул-башардир бу.

«Риёз ус-солиҳин»га бағишланган қасидадан:

Ассалом, эй аҳли миллат, марҳабо, эй аҳли дин.
Уммати маҳбуби Аҳмад, раҳмати рўйи замин,
Пайрави Қуръон ва Суннат хайрул мурсалин,
Сизлар-а бўлсин муборак муждаи жон офарин.
Меҳрибон бўлди муҳожирларга раббил оламин,
Лутфидин бўлди мутаржим бу Риёз ус-солиҳин.

Олмонияда чиққан «Миллий Туркистон», Мисрда чиққан арабча «Савт ат-Туркистон» ва туркча «Озод Туркистон», шунингдек, Покистонда чиққан «Таржимони афкор» ва Истамбулда чиққан «Туркистон» журналларида Олтинхон тўранинг Ватан мадҳига бағишланган мақолалари ва ғазаллари муттасил босилиб турган. Уларда муаллиф Ватан озодлиги, истиқлоли учун барча ватандошларни бирдамликка чақиради, она-юрт ишқида куйиб ёнади, унинг гўзалликларини куйлайди. Домла Тарозий бир мақоласида шундай деб ёзади: «... Русия ила Чин ўртасида мустақил Туркистон давлати шартдир... Иншооллоҳ, бир кун келажак, Туркистонимиз миллий мустақиллигини олажак». Бу гаплар 1975 йили ёзилган. Бизнинг кунларда унинг ушбу гаплари худди башоратга ўхшайди. Вақти келиб, устознинг барча мақолаларини тўплаб, мустабид тузумдан озод бўлган халқимизга ҳадя этадиган кунлар насиб қилади, деган умиддамиз.

Ватандошларнинг эътироф этишларича, Олтинхон тўра Саудия Арабистонида яшовчи туркистонликларнинг маънавий раҳбари эди. Бу ёруғ кунларга етиб келгунча Олтинхон тўрага ўхшаш не-не мунаввар ватандошларимиз, юртдан ташқарида бўлса ҳам Ватан озодлиги йўлида заҳмат чекдилар, она юрт фироқида куйиб ёндилар. Олтинхон тўра бир гуруҳ ҳаммаслаклари билан биргаликда Туркистондаги оғир меҳнат шароити, пахта яккаҳокимлиги туфайли унга сепилган заҳарли моддалардан турли касалликлар тарқалаётгани ҳақида, умуман юртимизнинг умумжаҳон тараққиётидан орқада қолаётгани ҳақида Саудия Арабистони ва бошқа чет эл матбуотида, турли радио тўлқинларда чиқишлар қилиб турган.

«Улуғ Октябрь инқилоби» деб аталган 1917 йилдаги давлат тўнтаришининг 40 йиллиги муносабати билан 1956 йилдан СССРда бошланган кенг тарғибот-ташвиқот ишларига жавобан, бу найрангларни фош қилувчи чиқишларга Олтинхон тўра бошчилик қилган. «Таржимони афкор» журналининг муҳаррири Аъзам Ҳошимий: «Бу зот муҳожирларимиз таржимонлиги соҳасида ўз вазифасини бажарган бир миллатпарвар ва ватанпарвардир», — деб ёзган эди.

Мана бу воқеа ҳам гоётда эътиборлидир: маълумки, 1953 йили март ойида Сталин вафот қилди. Шу муносабат билан «Отамиз ўлди» деб кўз ёшлари тўкиб юрилган чоғда Олтинхон тўра ташвиқоти билан Саудия Арабистонидаги ватандошлар хурсандчилик митинги уюштиришган. Ўшанда Тўра соҳиб Сталин ҳақида танқидий мусаддас ёзган ва тўпланганларга ўқиб берган: Биз «Мусаддасоти Маҳмудия» рисоласида босилган бир юз йигирма байтдан иборат ушбу мусаддасни тўлалигича келтирамыз. Зеро, газал шафқатсиз тузумни фош қилувчи нодир шеърый асардир.

Ситамкор Сталин

«Ситамкор Сталин Туркистон ва бошқа турк ўлкаларнинг хуррият ва истиқлолларини маҳв ва мунқариз айлаб, у мамлакатлар мусулмонларининг керак диний, керак миллий анъаналарини поймол этмоққа жони борича тиришган кечирилмас душмандир. Унинг даврини ниҳоят даҳшатли террор даври деб қарор берилган».

Олтинхон тўра

Тарк айлади дунёни ситамкор Сталин,
Фиръавни замон — золим-у хункор Сталин,
Оламдаги динсизлара сардор Сталин,
Ер юзида бемисли дилозор Сталин,
Тадбири жаҳон фикрида хушёр Сталин,
Қолди бу ўлим илгида ночор Сталин.

Фикр этмади — йўқ эрди бу дунёни бақоси,
Қолмас эди оламни шаҳаншоҳ-у гадоси,
Золимлар учун бор эрди Тангрининг балоси,
Дер эрди: «худо йўқ», кўринг — ўлдурди худоси,
Тадбири жаҳон фикрида хушёр Сталин,
Қолди бу ўлим илгида ночор Сталин.

Нолишда эди зулм ила кўп хаста жигарлар,
Ҳар лаҳза мусулмонлара ҳар турли хатарлар,
Пайваста утар эрди фигон бирла саҳарлар,
Шак йўқки, дуоларда бўлур буйла асарлар,
Тадбири жаҳон фикрида хушёр Сталин,
Қолди бу ўлим илгида ночор Сталин.

Масжидлари майхона қилиб эрди бу малъун,
Дер эрди киши сўзласа дин бобида — мажнун.
Динсизлар анинг чун эди ул гумроҳ мафтун,
Дин душмани бу лаҳза вафоти ила маҳзун.
Тадбири жаҳон фикрида хушёр Сталин,
Қолди бу ўлим илгида ночор Сталин.

Шод ўлди жаҳон — душмани ислом йиқилди,
Ахлоқи ёмон кофири бадном йиқилди,
Озори ила шахраъи айём йиқилди,
Сайёд ситамгар кетиб дом йиқилди.
Тадбири жаҳон фикрида хушёр Сталин,
Қолди бу ўлим илгида ночор Сталин.

Мотамда бу кун куфри, хароб ўлди паноҳи,
Ҳақ даргоҳина етди ситам дийдалар оҳи,
Динсизлара юзланди ажаб бахти сиёҳи,
Маҳв айлади душманни Муҳаммадни Илоҳи,
Тадбири жаҳон фикрида хушёр Сталин,
Қолди бу ўлим илгида ночор Сталин.

Бу ҳолисадин ибрат олурмиз уммолар,
Дин душманига Ҳақ юборур буйла балолар,
Қутқармади жонини дувалар-у ҳукамолар,
Суд этмади ул аслаҳалар, жони фидолар,
Тадбири жаҳон фикрида ҳушёр Сталин,
Қолди бу ўлим илгида ночор Сталин.

Қурқитмиш эди кунбуласи бирла жаҳонни,
Тўқмиш эди қонларни, бузиб амни омонни,
Маръуби қилиб эрди замин ила замонни,
Топширди бу кун моликина жисми-ла жонни
Тадбири жаҳон фикрида ҳушёр Сталин,
Қолди бу ўлим илгида ночор Сталин.

Кўрдингни худони, эй, худосизлар отоси?
Наф эгдими дардинга ҳакимлар давоси?
Охирда керак бўлди бу халқ дуоси?
Боқ тўлғуси жисминг-ла жаҳаннамни фазоси!
Тадбири жаҳон фикрида ҳушёр Сталин,
Қолди бу ўлим илгида ночор Сталин.

Оз кунда худо хоҳласа мулкингни очармиз,
Қабринга бу мазлумлар ўғларин сочармиз,
Фўлад ҳудудингдин аёғ ила кечармиз,
Маҳбуб Ватан қўксида замзамлар ичармиз,
Тадбири жаҳон фикрида ҳушёр Сталин,
Қолди бу ўлим илгида ночор Сталин.

Ёраб, сенга ҳамд, дил озор ўлибдур,
Бизларга ситам қилгучи балкор ўлибдур,
Макр ила жаҳон олгучи ғалдор ўлибдур,
Қон тўккучи, босқинчи жафокор ўлибдур,
Тадбири жаҳон фикрида ҳушёр Сталин,
Қолди бу ўлим илгида ночор Сталин.

Эй, жабр ила-афғор Ватан! Сенга муборак,
Зулм остида ночор Ватан! Сенга муборак,
Душман қўлида хор Ватан! Сенга муборак,
Авлоди учун зор Ватан! Сенга муборак,
Тадбири жаҳон фикрида ҳушёр Сталин,
Қолди бу ўлим илгида ночор Сталин.

Маҳв айлади Ҳақ душмани хункоринги охир,
Эшитди худо пола ила зоринги охир,
Иқбола мубаддал қилур идборинги охир,
Маҳжурларинг кўргуи гулзоринги охир,
Тадбири жаҳон фикрида ҳушёр Сталин,
Қолди бу ўлим илгида ночор Сталин.

Эй, қавм, келинг фатҳга тайёр бўлайлик,
Ғафлатни отиб орқага, бедор бўлайлик,
Бирлик ила ҳар лаҳза хабардор бўлайлик,
Жон ила-ю, мол ила хабардор бўлайлик,
Тадбири жаҳон фикрида ҳушёр Сталин,
Қолди бу ўлим илгида ночор Сталин.

Душманларимиз оқлари тайёр эрурлар,
Оқ дема, қизиллари каби ғаддор эрурлар,
Ҳар иккиси дин душмани куффор эрурлар,
Бу қавм алардин ҳама безор эрурлар,
Тадбири жаҳон фикрида ҳушёр Сталин,
Қолди бу ўлим илгида ночор Сталин.

Биз эмди, сано Ҳаққаки, танпарвар эмасмиз,
Бемарказ эмасмиз, яна бераҳбар эмасмиз,
Бор давлатимиз, бирлигимиз, аҳқар эмасмиз,
Бегоналар эҳсонига биз музтар эмасмиз,
Тадбири жаҳон фикрида ҳушёр Сталин,
Қолди бу ўлим илгида ночор Сталин.

Эй, яхши Ватан кўксида бор ота-оналар,
Сизларга муборак бу кун, эй, ини-огалар,
Биз мунда-ю, Сиз унда қилинг Ҳаққа дуолар,
Сизларни халос этмака ҳозир бу фидолар,
Тадбири жаҳон фикрида ҳушёр Сталин,
Қолди бу ўлим илгида ночор Сталин.

Ёраб, сенгадур эрта-ю кеч арзи рижомиз,
Қолсин бу жаҳон борича шоху умаромиз,
Сен молики оламсан-у биз барча гадомиз,
Ҳар лаҳза Худоё, сенгадур ушбу дуомиз,
Тадбири жаҳон фикрида ҳушёр Сталин,
Қолди бу ўлим илгида ночор Сталин.

Эй, ёшлар, ўқинг, илм ила дунёни бўлурсиз,
Душман бошина турли балоларни солурсиз,
Файратлар этинг, йўқ эса сиз сўнгда — қолурсиз,
Беному нишон биз каби сиз ҳам йўқолурсиз.
Тадбири жаҳон фикрида хушёр Сталин,
Қолди бу ўлим илгида ночор Сталин.

Маҳмуд ҳазин қавмини қурбони ҳамиша,
Илгида қилич, кўксида Қуръони ҳамиша,
Бордир Ватанин фатҳина иймони ҳамиша,
Ҳақ бўлса мадаккор, анга Раҳмони ҳамиша,
Тадбири жаҳон фикрида хушёр Сталин,
Қолди бу ўлим илгида ночор Сталин.

Саййид Маҳмуд Тарозий-Олтинхон тўра ўзидан анчагина илмий ва адабий мерос қолдирди. Бироқ илмий меросининг адади ҳамон тўла аниқланмаган. Ҳозирча биз аниқлаган айрим асарларининг номларини келтирамиз. Олимнинг илмий ва таржима ишларининг номлари арабча бўлса ҳам барчаси ўзбек тилида ёзилган. Бизга ҳозирча унинг қуйидаги асарлари маълум:

1. Қуръони каримнинг таржимаси ва тафсири (Покистон, Ҳиндистон ва Саудия Арабистонида нашр қилинган.)

2. «Нур ул-басар фи сийрати хайр ул-башир» (Пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳаёт йўллари). 1964 йили Покистонда ва 1982 йили Саудия Арабистонида нашр қилинган.

3. Имом Абу Закариё ан-Нававийнинг «Риёз ус-солиҳин» («Солиҳ кишилар бўстони») номли тўрт жилдли асарининг шарҳлари, луғати ва таржимаси. 1964 йили Покистонда ва 1982 йили Саудия Арабистонида нашр қилинган.

4. «Фазойи ул-вуруд ва ало саййид ул-вужуд» (Пайғамбаримиз (с.а.в.)нинг намоз ўқишлари ҳақида).

5. «Ақоид ул-ислом» («Ислом дини ақидалари»). Муаллифнинг вафоти арафасида босмадан чиққан (1991).

6. «Ҳизб ул-аъзам» (Улуғ ва мўътабар қоида ва низомлар). Ўғитлар тўплами.

7. Абу Ҳанифа ан-Нуъмон ибн Собитнинг «ал-Фикҳ ал-Ақбар» (Шариат қоидалари тўплами) асарининг шарҳли таржимаси.

8. Имом ат-Таҳовийнинг «Ақидаи Таҳовий» («Таҳовий ақидалари») асарига манзума ва шарҳ. Бу асар Покистон,

Ҳиндистон ва Саудия Арабистонида нашр қилиниб, кенг тарқалган.

9. «Девони қасоиди Маҳмудия» (Илм ва одоб ҳақида ўзлари ёзган қасида ва назмлар тўплами). Турли шаҳарларда қилинган ваъзлар ва айрим сафар таассуротлари ҳам ушбу тўпламга киритилган.

10. Абу Исо ат-Термизийнинг «Шамоиلى Муҳаммадия» асарининг шарҳланган таржимаси. Таржимон сўз бошида ёзишча, Пайғамбаримиз (с.а.в.) сифатлари ҳақида ривоят қилинган саҳобаларнинг номлари аниқланган. Бундан ташқари, ушбу асар қиммати ҳақида махсус мусаддас ҳам ёзган (муаллифнинг ушбу асари 1991 йили Тошкентда ҳам нашр қилинган).

11. «Китоб ал-ҳаж» — Муборак ҳаж сафари қоидалари ҳақида. Асар 1993 йили Тошкентда ҳам нашр қилинган.

12. «Ёсин» сурасининг таржимаси ва шарҳи (қўлёзма).

13. «Аъмма» сураси таржимаси Карочи, 1951.

14. «Мусаддасоти Маҳмудия», Карочи, 1953.

15. Саудия Арабистони ва бонқа мамлакатлар матбуотида турли йиллари босилган мақолалар ва шеърлар. Шунингдек, араб тилида ёзилган кўплаб мақолалари ва шеърлари ҳам бордирки, уларни излаб топиш анча мушкулдир.

Биз уюштирган суҳбатларда айтишларича, матбуотдаги чиқишларида Олтинхон тўра Туркистоннинг озодлиги ва истиқлоли учун барча ватандошларни бирдамликка чақиради, Ватан, она юрти ишқида куйиб ёнади ва унинг гўзалликларини мадҳ этади.

У кишидан бир қанча фарзандлар қолди. Биринчи, рўзғоридан Саидахон исмли қизи ва ўғли Муҳаммаджон ҳожи Янгийўлда истиқомат қиладилар. Огадан бир ярим яшар қолган бу қизи 1991 йили ҳаж сафарига бориб, отаси билан кўришди-ю, аммо гаплашишга муяссар бўлолмади: ота узоқ нотобликдан беҳуш ётган эдилар (қизи ҳаж амалларини бажариб юрган кунлари Олтинхон тўра қазо қилдилар. Эшитишимизча, Саидахон ҳам 1999 йили Янгийўлда вафот қилган).

Олтинхон тўранинг кейинги рўзғоридан Абдулқодирхон, Мунаввар қори, Усмонхон каби ўғиллари ҳозирда Саудия Арабистонида истиқомат қиладилар. Улар, гарчи ота юртини кўрмаган бўлсалар ҳам Туркистонни доимо ёдда сақлаб

яшамоқдалар. Ўғли Мунаввар қори билан Маккада биз кўп суҳбатлашдик.

Олтинхон тўра Ватан мустақиллиги эълон қилинишидан атиги икки ой илгари — 1991 йил 26 июнь куни вафот қилдилар. 1995 йил ноябрь ойида туғилган юрти Жамбул шаҳрида у зотнинг 100 йиллик юбилейига бағишланган тантаналар ўтказилди (камина таклиф қилиниб, ижодига бағишланган илмий анжуманда сўзладим ва Жамбул вилоят телевидениесига чиқиш қилдим).

Анжуман иштирокчилари шаҳарда Олтинхон тўра хотирасига бағишлаб, 10 гектарли боғ яратишни сўраб ҳокимиятга хат қилдилар.

2-§. Саййид Мубашширхон Тарозий

Туркистондан чиққан ватандош йирик уламолардан яна бири Саййид Мубашширхон Муҳаммадхон тўра Тарозийдир. У киши ҳам Саййид Маҳмудхон Олтинхон тўранинг ҳамюрти — Тароз шаҳрида таваллуд топгандир. Бу зот, асосан Мисрда истиқомат қилган бўлсалар ҳам Саудия Арабистони ва бу ердаги ватандошлар билан алоқани асло узмаганлар. Биз тўплаган маълумотлар асосан Жилда шаҳрида истиқомат қилувчи ўғиллари доктор Абдуллохон Мубашшир Тарозийдан ҳамда Маккадаги шогирдлари — олим Муҳаммад Қосим Амಿಂದан ёзиб олинган. Мадинада истиқомат қилган тарихчи олим, юқорида номи келтирилган марҳум Мубашширхон Сулаймон Косоний ўзининг «Ўрта Осиё тарихи» деб аталган китобида (учинчи жилд) Мубашшир Тарозийнинг Афғонистондаги фаолиятини қисқача ёритиб ўтган.

Саййид Мубашширхон Тарозий 1890 йили Авлиё ота (собиқ Тароз) шаҳрида тасаввуф илмининг билимдони оиласида туғилган. Оталари Саййид Муҳаммадхон тўра фикҳ илмида эътироф этилган олим ҳисобланган. Шунингдек, Нақшбандия тариқатида ҳам ўз даврининг эътиборли шайхларидан бўлган. Мубашширхон болалигиданоқ қувваи ҳофизаси кучли, истеъдодли бўлган. Дастлабки дарсларни отасидан, шунингдек, Тароз шаҳри муллоларидан олган. Сўнгра олий таълимга интилиб, аввал Тошкентнинг машҳур Кўкалдош мадрасасида ўқиган, сўнгра ўқиниши Бухорода давом эттирган. У ерда кўзга кўринган уламолардан таҳсил олиб, хусусан, Пайғамбаримиз

(с.а.в.)нинг ҳадисларини, Қуръон тафсири, шунингдек, араб адабиётини чуқур ўрганади. Бухорода Нақшбандия таълимоти билан жиддий шуғулланади. Бир вақтнинг ўзида, Қуръони каримни ёд олади. Юзлаб ҳадисларни тафсир ва тадқиқ қилади, шунингдек, илк ўрта асрларда ўтган машҳур араб шоирлари ижоди ҳақида илмий ишлар билан ҳам шуғулланади.

Бошқа толиби илмлардан фарқли ўлароқ, Мубашширхонда сиёсий дунёқараш ҳам ўсиб борди. У ўлкада ўрнатилган Русия мустамлакачилиги ҳақида ҳам мушоҳада юргизар, юрт қашшоқлиги, мазлум халқимиз ҳаётининг ночорлиги ҳақида ҳам мулоҳаза юритади, унда чоризм сиёсатига қарши фикрлар уйғонади. Ўша даврда чиқадиган «Ислоҳ» ва «Ойина» журналларида халқ ҳаётининг ночорлиги ҳақида ва туркистонликларни бирлашишга чақирувчи дастлабки мақолаларини эълон қилади. 1917 йилги давлат тўнтариши муносабати билан Бухорода ўқиётган илғор фикрли талабалар жамиятини тузишга киришади. «Ислоҳ» ва «Ойина» журналларида ўқувчиларни ўйлантирадиган фикр-мулоҳазаларни ўртага таплайди. Унинг дастлабки мақолаларидек халқни сергакликка чақиради.

Ниҳоят, Мубашширхон Бухоро талабалари жамиятини тузади. Бу даврга келиб у исломий илмларнинг билимдони бўлиб шаклланган ва илмий доираларда эътироф этилаётган ёш олим сифатида танилган эди.

Мубашширхон шўро ҳокимияти ички сиёсатининг асл мақсадлари ва моҳиятини аввалбошданок зукколик билан англай бошлайди. У 1920 йилларданок уламоларнинг махфий жамиятларида иштирок этиб, йиғилишларда шўрони танқид қилувчи чиқишлар қилади. Табиийки, махсус айғоқчилар назарига тушади ва улар керакли жойларга тегишли ахборотлар етказadi.

Шу тариқа 1926 йили ёш олим Мубашширхон ҳибсга олинади ва барча мақолалари, нутқлари тафтиш қилиниб, «шўрога қарши» деб қамалади. Қамокда тахминан бир йил ётиб, кафолат ва «жимгина юриш» шарти билан озод қилинади, аммо барибир, таъқиб остига олинади. У она шаҳрига қайтиб, бирмунча муддат илмий ишлар билан шуғулланади. Ўзбеклар истиқомат қиладиган Туркистон, Чимкент, Сайрам, Марки каби шаҳарларда ва атроф қишлоқларда унинг нуфузи йилдан йилга ортиб боради.

Мубашширхон ҳозирги Қозоғистоннинг жанубий томонларида ташкил этилган «Туркистон қурилиши» номли махфий ташкилотнинг Авлиё ота бўлимига бошлиқ этиб тайинланади. Бундан хабар топган комфирқа айғоқчилари ҳам тек турмади: улар бу ҳақда ҳукуматга хабар қиладилар. Ташкилот тинтув қилиниб, унинг барча ҳужжату қоғозлари йўқ қилинади. Бироқ ҳукумат Мубашширхоннинг халқ орасидаги обрў-этиборидан ҳайиқиб, уни қамай олмади, аммо четга чиқиб кетишга мажбур этди.

Шу тарзда 1930 йили Мубашширхон оиласини ташлаб, ёшгина ўғли Насруллохонни олиб хориж сафарига отланади. Ота-бола Фарғона водийсининг шарқий туманларида кўп сарсон-саргардонликларни бошдан кечириб, ниҳоят, Амударёдан ўтиб, Афғонистонда қўним топадилар. Мубашширхон ушбу мамлакатда тўпланиб қолган фарғоналик юртдошлари орқали олимлиги ва ташкилотчилиги ҳақидаги хабар афғон ҳукуматига тезда маълум бўлиб, ўша йиллари Афғонистон раҳбари Нодиршоҳ ҳукуматининг маориф идораларига ишга таклиф қилинади. Бир муддат ишлагач, ҳукумат янгиланиб, ишдан бўшатилади. Бу орада соғлиғи ҳам ёмонлашиб, 1936 йили даволаниш учун Ҳиндистонга кетади ва Лоҳур шаҳрида ўрнашади. Бу ерда ҳам ҳинд мусулмонлари орасида тез орада эътибор қозонади, ҳинд уламолари, жумладан машҳур адиб Муҳаммад Иқбол билан танишади. Бу шаҳарда ташкил қилинган «Ҳимояти исломия» жамиятининг ишида фаол қатнашиб, унинг журналига баёнотлар беради, мақолалар ёзади. Кейинчалик Ҳиндистонда туркистонлик муҳожирлар кўпайгач, уларнинг мустақил жамиятини тузади.

Мубашширхон Тарозий Иккинчи жаҳон уруши бошланган 1939 йили Ҳиндистондан Афғонистонга келади ва афғон ҳукумати томонидан маориф вазирлигига ишга таклиф қилинади.

Унинг Афғонистондаги фаолиятини ўша йиллари Қундуз шаҳрида истиқомат қилган яна битта ватандошимиз Мубашшир Сулаймон Косоний ўзининг «Ўрта Осиё тарихи» асарида қаламга олиб ўтган⁷.

Сталинград жанглиридаги совет қўшинларининг ғалабаси ватандошларимизда умидсизлик пайдо қилган. Айғоқчилар ифвоси билан Афғонистон ҳукумати томонидан 1943 йил апрель

ойида 70 дан ортиқ ватандошимиз, жумладан, Саййид Мубашширхон Тарозий ҳам қамоққа олинади. (Афтидан, 1926 ва 31-йиллари тузилган совет-афгон дўстлик алоқалари ҳақидаги битим шартларига биноан, улар совет ҳукуматининг талаби билан қўлга олинган.) Мубашширхон Тарозий икки йил турмада ётгач, нуфузи эътиборга оlinиб, 1945 йили озод қилинади ва мамлакатдан чиқариб юборилади: Мубашширхон оиласи билан Мисрга кўчиб кетади.

Мубашшир Тарозий 1950–1960-йиллари Саудия Арабистонига бир неча марта ташриф буюриб, бу ердаги ватандошлар билан яқин алоқа ўрнатади. Туркистонни СССР панжасидан қутқазиб олиш йўллари ҳақида ҳамюрти Олтинхон тўра каби сиёсатда хушёр олимлар билан суҳбатлар ўтказди. Ўзи эса фақат илмий иш билан шуғулланади: Миср кутубхоналари Бош идорасининг «Дор ал-кутуб ал-мисрия» ташкилотиди туркий китоблар бўлимига узоқ йиллар мудирлик қилади. Шу билан бирга, умрининг охиригача она юрти Туркистоннинг озодлиги йўлида қайғуради. Мисрда арабча «Савт ат-Туркистон» («Туркистон овози») ва ўзбекча «Туркистон» деган журналлар таъсис қилиб, туркистонлик қаламкашларни журнал ишига жалб қилади. Бутун фаолияти давомида хорижда яшаётган ўзбек миллатдошлари орасида она тили, урф-одати-ю миллий анъаналарини сақлаб қолишни тарғиб қилади. Араб муҳитида яшаганига қарамай, оила аъзоларига ўзбек тилида гаплашишни ўргатади.

Саййид Мубашширхон Тарозий араб, форс ва ўзбек тилларида баб-баробар ижод қилган. Афғонистон, Миср, Туркия ва Германияда чиқадиган журналларда кўплаб мақолалари босилгани маълум. Афсуски, илмий асарларининг тўлиқ рўйхатига ҳозирча эга эмасмиз. Мақкадаги шогирди Муҳаммад Аминнинг устоз Мубашшир Тарозий ҳақида бизга ёзиб берган маълумотида кўрсатилишича, олим қуйидаги йўналишларда асарлар ёзган:

- Қуръони карим ҳақида (унинг маънолари, тажвидий кироати ва ҳ.к.);
- ислом дини ва унинг йўналишлари ҳақида (мазҳаблар ва уларнинг моҳияти);
- ислом ва аёллар масаласи (иккита китоб);
- ислом ва шароб ҳақида;
- одоб ва ахлоқ, тарбияга доир бир неча китоблар;

- она тили ва унинг миллат тақдиридаги роли ҳақида;
- Русиядаги мусулмонлар аҳволи ва уларнинг озодлигига бағишланган китоблар;
- ислом дини ва сиёсий партиялар ҳақидаги мақолалар туркуми.

Булардан ташқари, «Тарозий» тахаллуси билан газаллар девони, шунингдек, 4035 байтдан иборат маснавийлари сақланган. Фикримизча, Тарозийнинг асарлари, эндиликда мустақилликка, ҳурфикрликка эришган халқимизнинг маънавий мулкига айланмоғи лозим. Бинобарин, уларни жамлаш ва халқимизга етказиш замонамиз талабидан келиб чиқадиган вазифалардандир.

Саййид Мубашширхон Тарозий 1977 йили 87 ёшида Қоҳирада вафот қилдилар. У кишининг шоғирди таъбири билан айтганда, Тарозий ҳазратлари «Туркистоннинг мунаввар олими, ҳам олижаноб инсон эди». У саҳий инсон эди. Ёзган мақолалари учун ҳеч қачон қалам ҳақи олмаган. Агарда чет эллардан почта орқали пул келса, оларди-да, ғарибларга улашиб берарди. 1980 йили олим таваллудининг 90 йиллиги муносабати билан Қоҳирада халқаро илмий анжуман ўтказилиб, унга ислом мамлакатларидан кўплаб олимлар ташриф буюрдилар. Анжумандаги маърузалар ва ахборотлар араб тилида махсус тўплам ҳолида нашр қилинган⁸.

Бу ватандош олимнинг Саудия Арабистони ва Мисрдаги обрў-эътибори киндик қони тўкилган она шаҳри — Жамбулда унинг номини абадийлаштириш масаласини кўтаришни тақозо этади.

3-§. Саййид Қосим домла Андижоний

Ватандош исломий уламолардан яна бири домла Саййид Қосим Андижонийдир. Бу киши ҳам Ватан доғида куйиб ўтган олим, зиёдиларимиздандир. У 1885 йили Андижон шаҳрининг шарқий биқинидаги Бўтақора қишлоғида таваллуд топган. Отаси обрў-эътиборли кишилардан бўлган. Саййид Қосим дастлаб қишлоқ хусусий мактабида ўқиб, саводини чиқарган. Сўнгра уни Андижондаги машҳур Жоме мадрасасига ўқишга берадилар. Саййид Қосим Мулла Холиқберди Охун домла, Юнус Охун домла каби кўзга кўринган муларрислар қўлида ўқиб, етук мулла бўлади. Сўнгра отаси уни Хўжандга, кейин

Тошкент мадрасаларига ўқишга юборади. сўнгра Бухорога келади. Ниҳоят, Бухорода олий мадрасани тугатиб, 1911 йили Ҳиндистонга кетади ва Банорас шаҳрига ўрнашиб, бу ердаги илм даргоҳида таҳсил кўради. Саййид Қосим ўша юртда «Андижоний» тахаллусини олади.

Бу мамлакатда у 5 йил истиқомат қилади, 1916 йили яна Андижонга қайтиб, она қишлоғи Бўтақорадаги кичик бир мадрасада фаолият бошлайди. 1917 йилги сиёсий воқеалар бошланиб, ҳаёт издан чиқади. Ҳарбий-сиёсий ур-йиқитлар оқибатида қишлоқларда иқтисодий қийинчилик бошланади. 1918–1920-йилларда Қизил армия «босмачилик» деб аталган миллий озодлик ҳаракатига қарши арман миллатчиларининг «Дашнақ» гуруҳи ҳам бирлашиб, кўп қон тўкилди. Оқибатда қишлоқлар вайрон бўлди, деҳқончилик издан чиқди, очарчилик бошланди. Буларни ўз кўзи билан кўриб, кузатиб юрган Мулла Саййид Қосим бир қишлоқ зиёлиси сифатида Туркистон халқлари тақдири ҳақида қайғуради. Афсуски, улар Ватанда кутилгандек акс-садони бермади. Бундай зиёлилар яккаланиб қолди, бошлари бирикмади, бирикишга имкон ҳам бўлмади. 1921 (ёки 1922) йили Саййид Қосим яна Ҳиндистонга кетади ва у ердаги илмий фаолиятини давом эттиради. Бу вақтда Ҳиндистоннинг Бомбай шаҳрида муҳожирликда яшаётган машҳур татар олими Мусо Жоруллоҳ билан танишиб, у билан илмий ҳамкорлик қилади ва сиёсат бобида мунозаралар уюштиради. Мусо Жоруллоҳ исломий олим бўлиш билан бирга, стук сиёсий арбоб ҳам эди. У 1917 йилги Октябрь тўнтариши ва унинг оқибатлари ҳақида ўз нуқтаи назарига эга инсон эди.

Саййид Қосим ўша йиллари сиёсат оламида машҳур бўлган, Германияга ҳижрат қилган Мустафо Чўқай билан ҳам алоқа ўрнатади. Ватанни озод қилишда ҳамкорликни таклиф қилади. Шунингдек, Ҳиндистонда ҳам кўпгина юртпарвар миллатдош уламолар билан танишади. Жумладан, катта олим Мавлоно Абдул Калом Озод билан яқиндан ҳамкорлик қилиб, туркистонлик мусулмонларни шўро зулмидан, даҳрийлар ҳукмронлигидан озод қилиш йўлида ҳамфикр бўлиб, бирга фаолият кўрсатадилар, чиқишлар қиладилар. Ҳиндистон шаҳарларига келиб ўрнашиб қолган туркистонликларни бир мақсад йўлида ҳаракат қилишга чақирадилар ва бу ишда ватандошлар орасида жасур инсонлар бўлиб таниладилар.

40-йиллари Ҳиндистонда авж олган миллий озодлик ҳаракатлари сабаб муҳожирлар осойишталиги бузилиб, Саййид Қосим Андижоний бу ердан Саудия Арабистонига кўчиб кетади. Маккалик Муҳаммад Қосим Аминнинг гувоҳлик беришича, Саййид Қосим домла Мадина шаҳрига келиб ўрнашган ва Маккадаги эски қадрони Олтинхон тўра билан борди-келди алоқаларини ўрнатган. Айтганимиздек, Олтинхон тўра ҳазратлари ҳижратга оиласиз чиққан ва ёлғиз яшаётган эди. Саййид Қосим домланинг биринчи рўзғори Бўгақорада қолгани сабаб Афғонистонда бир ҳамшаҳринини Хосиятхон деган қизига уйланган эди. Ундан Фотимахон ва Муҳаммадхон деган фарзандлар туғилган. Саудия Арабистонига кўчиб келингач, бўйига етган қизи Фотимахонни Саййид Маҳмуд-Олтинхон тўрага никоҳлаб беради ва бу икки улуғ ватандош қайнота-куёв бўладилар. Мадинадаги Пайғамбаримиз ҳарамларида дарс беришга таклиф қилинади. Бир вақтнинг ўзида у киши шахсий мактаб ва мадрасаларда ҳам дарс бериб, бу муқаллас шаҳарда машҳур бўлиб кетади.

Муҳаммад Қосим Аминнинг айтишича, Саид Қосим домла кенг маълумотли, анча нуфузли олим бўлган. Диний билимлардан ташқари, тарих, жуғрофия, адабиётни, шунингдек, сиёсатни ҳам пухта билган ва кўп соҳаларда ватандошлар орасида ҳатто, куёви Олтинхон тўрадан ҳам пенқаламроқ саналган.

Домла Мадинада қарийб 25 йил дарс берган, бир вақтнинг ўзида, илмий асарлар ҳам ёзган. Миср, Ҳиндистон, бошқа Араб мамлакатлари ва Туркия, Покистон олимлари билан ҳам алоқалар ўрнатган, уларнинг китоблари билан муттасил танишиб борган.

Саййид Қосим Андижоний 1972 йили Мадина мунавварада 87 ёшида вафот қилди ва «Жаннат ул-Маъалло» қабристонига дафн қилинди. 1997 йилги сафаримиз чоғида биз бу марҳум ватандошимиз ҳақида хотира тўплаш мақсадида кўп кишиларни суҳбатга тортдик. Барча суҳбатдошларимиз бу одамнинг улуғ олим бўлганини айтадилар. Жанозаси куни деярли барча шаҳарлардаги ватандошлар Мадинага келишган ва уч кунгача мотам тутилган. Марҳумнинг шогирдлари устози ҳақида кўпинча қуйидаги иборани ишлатадилар:

«Домла Саййид Қосим Андижоний доимо Туркистонимиз озодлигини ўйлаган, бу йўлда қаламини қурол қилиб, тинмай хизмат қилган». Минг афсуски, у киши ҳам эзгу мақсади — Ватан озодлигини кўролмай, дунёдан кўз юмди.

Олимдан бир қатор илмий асарлар қолган. Афсуски, уларнинг барчаси нашр этилмаган ва кўпчилиги қўлёзма ҳолда қолиб кетган, айримлари ҳамон шогирдлари қўлида сақланади⁸. Маълум бўлишича, кейинги йиллари Саййид Қосим домланинг асарлари Ислом олами уюшмаси томонидан тўплашга киришилган. Олимнинг фақат «Лозим вазифалар» номли чоғроқ асари Мадинада нашр қилингани маълум. Асар йиллар ўтиб Туркистон озод бўлгач, ўлкада амалга оширилажак хайрли ишларга бағишланган. Мадинадаги дўстларимиз ушбу асардан бизга бир нусха кўчириб бердилар.

Бу олим ҳақида тўплаган маълумотларимизни якунлаш олдидан шуни билдириб ўтмоқчимизки, сафардан қайтгач, Андижоннинг Бўтақора қишлоғига бориб, ватандошимиз зурриётларини изладик. Маълум бўлдики, олимнинг юртида Руқияхон исмли бир қизи гўдаклигида отадан етим қолган. Кейинчалик Руқияхон Кўқонга узатилган. 1999 йили Кўқонга бориб, опани суриштирдик ва ҳовлисини топдик. Абдумажид исмли ўғиллари билан танишдик. Афсуслар бўлсинки, Руқияхон онахон оталари доғида 1997 йили вафот қилибдилар, кўришолмадик. Биз ўғиллари — Саййид Қосим набираси Абдумажид билан узоқ суҳбатлашдик, онасининг ҳаёти ҳақида маълумотлар олдик ва Мадинада ўтган олим бобоси ҳақида у кишини ўзимиз тўплаган маълумотлардан хабардор қилдик...

Саййид Қосим Андижонийнинг илмий меросини топиб тўплаш ва Ўзбекистонга келтириш замонамиз даъватига мос вазифалардандир деб ҳисоблаймиз. Зеро, бу ватандошимиз ҳам кўплар қатори, ипи узилган марварид шодасидек атрофга сочилиб кетган гавҳар нуқраларидандир. Унинг мероси ҳам халқимиз маънавиятини бойитишга хизмат қилади.

· 4-§. Муҳаммад Юнус Йўлдош ўғли Намангоний

Ватандош олимлардан яна бири Муҳаммад Юнус Йўлдош ўғли Намангонийдир. У кишининг номи узоқ йиллар номаълум бўлиб келди, ҳаёти ва илмий фаолияти кўпроқ Мисрда кечгани сабаб, олим ҳақида қуйидаги маълумотларни тўплادик.

Бу зот 1890 йили Наманган шаҳрида аҳли илм оиласида таваллуд топган. Оталари мулла Йўлдош домла XIX аср охири — XX аср бошларида Наманган мадрасаларидан бирида мударрислик қилган. Муҳаммад Юнус дастлаб отаси қўлида ўқиган ва бошланғич таълим олган. Йўлдош домла вафотидан сўнг, тахминан 1905-йиллардан Самарқандга—отаси васиятига биноан бир танишиникига ўқигани кетган. Нотаниш шаҳарда бир қанча муддат дарбадар кезиб, ниҳоят, отасининг дўстини топган ва бу муллога шогирд бўлган: ҳам ўқиган, ҳам унинг хизматини қилган. Бир неча йил ўтиб, одобли ва ўқимишли шогирд сифатида устозининг меҳрини қозонган. Ўқиш муддати тугагач, устоз маслаҳатига биноан Наманганга қайтмасдан Самарқанд мактабларида дарс бериб юрган.

Бу орада 1917 йилги октябрь тўнтариши юз бериб, халқ ҳаётида бесаранжомлик бошланди. Шўро, айниқса, забардаст муллоларга қаттиқ жабр қилди — уларга қийин бўлди. Устоз ва шогирд биргалашиб, муборак ҳаж сафарига жўнадилар. Одатдагидек, Маккаи мукаррамада ва Мадинаи мунавварада бўлдилар. Муборак ҳаж амалларини бажаргач, бу мусофир юртда қолишни маъкул кўрмадилар ва Миср орқали Ватанга қайтдилар.

Бироқ қутилмаганда ноҳус ҳодиса юз берди: Сувайш канали бўйидаги Порт Саид шаҳрига келганларида устози — тутинган отаси қўққисдан бетоб бўлиб қолади ва кўп ўтмай нотаниш шаҳарда вафот қилади. Шаҳар масжидига тўпланганлар мусофирга жаноза ўқиб, маҳаллий мазорга дафн қиладилар.

Устоз-отасидан айрилиб қолган Муҳаммад Юнус нима қиларини билмай, гангиб қолади. Порт Саид шаҳрида бир муддат дарбадарликда юради. Карвон саройларда, меҳмонхоналарда йўловчилар хизматини қилиб, бир амаллаб тирикчилик ўтказади. Аммо шогирди истеъдодига тўғри баҳо берган устози яна ўқиш — илм олишни васият қилган эди.

Муҳаммад Юнус бироз захира пул тўплаб, Порт Саиддан Қоҳирага жўнади ва сўраб-суриштириб машҳур ал-Азҳар олийгоҳини излаб топди. Олийгоҳ раҳбарларига учради, ўзини Монароуннаҳрдан келганини, бу ерда етим бўлиб қолганини ва ўқимоқчи эканини изҳор қилади. Ниҳоят, уни олийгоҳга ўқишга қабул қиладилар.

Ўшанда 1929 йил эди. Муҳаммад Юнусни университет ҳужраларидан бирига бепул жойладилар. Университетда олти йил таълим олиб, 1935 йили — 45 ёшида бу мўътабар

олийгоҳнинг дипломига эга бўлди. Бироқ Ватанга қайтолмади. Сабаби — мамлакатдаги нохуш аҳволдан ахборот воситалари орқали хабар топиб турган эди. Она юртидан, туғишганларидан ажралиб, мусофирликда, муҳожирликда қолиб кетди. Узоқ муддат Қоҳира мактабларида ўқитувчилик қилди, бўш вақтларида маҳаллий газеталарга мақолалар ёзиб турди. Ватандошлар ўқиса, ўзини танитиш мақсадида мақолага туркистонлик эканига ишора қилиб, имзо чекарди.

Ниҳоят, 1950 йил бошида уни Қоҳирадаги «Дор ал-кутуб ал-мисрия» номли илмий маҳкамага ишга қабул қилдилар. Ўшанда 60 йил умр кўрган кишининг илмий фаолияти бошланди. Бу орада, кечроқ бўлса ҳам бир араб қизига уйланиб, рўзгорли бўлди ва фарзандлар орттирди.

1950 йиллар бошида Саййид Мубашширхон Тарозий ҳам Афғонистондан Қоҳирага келган эди, улар бир-бирлари билан танишдилар. У киши ҳам «Дор ал-кутуб»га ишга киргач, икки ватандош тез орада дўстлашиб кетишди. Муҳаммад Юнус Қоҳирада кўплаб шогирдлар орттирди. Шу тарзда йиллар кетидан йиллар ўтди.

1964 йили Муҳаммад Юнус оиласи билан Саудия Арабистонига кўчиб келиб, Маккаи мукаррамага ўрнашди. Тезда ватандошлар билан танишди. Йирик олимлардан Олтинхон тўра, ҳамшаҳри Афандихон тўра билан алоқалар ўрнатди, илмий фаолиятида улар билан ҳамкорлик қилди. Афсуски, бу муқаддас шаҳарда узоқ яшаш унга насиб қилмади: 1966 йили 76 ёшда дунёдан ўтди ва Маккадаги «Жаннат ал-Боқия» қабристонига дафн қилинди.

Муҳаммад Юнус Йўлдош ўғли Намангонийнинг илмий ва ижодий фаолияти асосан Мисрда, озроғи Саудия Арабистонида кечди. Маккадаги қадрдонларининг айтишича, бу ерда Шайх Муҳаммад Юнус деб ном қозонган. Қоҳира олимлари орасида у кишини билмайдиган одам камдан-кам учрайди. Бу зот, асосан, икки сабаб туфайли шуҳрат қозонган.

Биринчидан, қўли очиқлиги ва одамларга меҳру шафқат кўрсатганлиги билан ҳурмат орттирган. Мисрга иш ёки ўқиш юзасидан келиб қолган туркистонлик ҳамюртларига — хоҳ моддий, хоҳ маънавий бўлсин ёрдами аямаган. Уларни бепул уй-жой билан таъминлаш ёки меҳмонхоналарга жойлаштиришда ва ишларини битказишда доимо бош-қош бўларди, меҳрибонлик кўрсатарди. Ўқишга келганларни эса

ўқув юртларига жойлашиб олинларига ёрдамлашар, улардан доимо хабар олиб турарди. Айримларини эса ўзи ўқитган, Мисрга биринчи келганларни Қоҳиранинг зиёратгоҳларига ўзи олиб борган, таништирган ва уларга қўлидан келганча ёрдам кўрсатган. Турғунлашиб қолганларнинг мусофирлигини билинтирмай ишга жойлаштиришга ёрдамлашган. Бу хайрли ишларининг барчаси олимнинг она юртига, ўз халқига бўлган меҳр-муҳаббатидан эди.

Иккинчи сабаб — «Дор ал-кутуб»да ишлар экан, Ватан озодлиги ва унинг шуҳратини ошириш мавзуида кўплаб мақолалар ёзган, радио тўлқинларида Ватан мадҳини қуйлаб, кўплаб чиқишлар қилган. «Савт ат-Туркистон», «Озод Туркистон» каби Мисрда чиқадиган журналларда, Туркиянинг, хусусан, Истамбул матбуот органларида, шунингдек, Карочиди чиқадиган «Таржимони афкор» журналида Шайх Муҳаммад Юнуснинг турли мавзулардаги кўплаб мақолалари босилган. Бу олимнинг йирик асарлари ҳақида ҳозирча маълумотга эга эмасмиз.

Номи халқимизга ҳамон яхши таниш бўлмаган, умрбод ғарибликда ўтган ушбу маърифатпарвар ватандошимиз хотирасини тиклаш ва ижодий меросини халқимизга таништириш иши ҳам келгусининг вазифаларидан деб биламиз. Зеро, Шайх Муҳаммад Юнус Намангонийни Арабистонда ҳам кўп эслайдилар. Қоҳирада эса номи анчагина машҳурдир.

5-§. Шайх Абдулқодир Кароматулло Бухорий-Саббоқ

Юқорида номлари зикр қилинган уламоларимиз ватандош — бухорийларнинг биринчи авлодига мансуб бўлиб, улар ёруғ дунёни аллақачон тарк этганлар. Лекин 1997 йилги сафаримиз чоғида ўша биринчи авлодга мансуб ягона олим ҳаёт эканлигини бизга хабар қилдилар. У кишининг исмлари Шайх Абдулқодир Кароматулло бўлиб, адабий тахаллуслари Саббоқ, Робиг шаҳрида истиқомат қилар экан.

Робиг Жиддадан 135 км шимолда, Қизил денгиз қирғоғида жойлашган нисбатан кичикроқ шаҳар бўлиб, унда асёсан нефтни қайта ишлаш заводи ва денгиз сувини тоза ичимлик сувига айлантириб берадиган йирик иншоот, шунингдек, электр станция жойлашган. Бу олимни зиёрат қилишим ва суҳбатларини олишим учун дўстларимиз Робигга сафар уюштириб бердилар.

Аввало у кишининг таржимаи ҳолидан қисқача маълумот. Шайх Абдулқодир Кароматулло Саббоқ асли Бухородан бўладилар. Ўзларининг айтишларича, 1903 йили Бухоро шаҳридаги «аҳли Қуръон оиласида» таваллуд топган. Бошланғич таълимни уйларида — оталари қўлида олгач, 12 ёшида мадрасага қатнай бошлаган.

Ўз замонасининг манихур уламоларидан Асадулло Махдумга шогирд бўлган. Айни ўқиб юрган йиллари давлат тўнтариши юз бериб, совет тузумига асос солинди. Бир неча йил Асадулло Махдумдан таълим олгач, мадрасани тугатиб, муллалик фаолиятини энди бошлаганида, Бухорода ҳам ҳаётдан путур кетди. Даҳрийлик зуғуми остида Асадулло Махдумга ўхшаган забардаст муллолар мадрасаларни тарк этишга мажбур бўлдилар. Шогирдлари у кишини қишлоққа олиб кетиб, кичиккина масжидда қўним топдилар. Тез орада совет ҳокимиятининг маънум «қулоқ сиёсати» бошланиб, энди дин пешволарига ҳам очиқ ҳужум бошланди. Хусусан, Бухорода унинг аке садоси кучли бўлди, негаки, бу қадимий илм марказида йирик муллолар, исломий уламолар кўп эди.

Олимлик даражасига эндиgina эришган Абдулқодир Кароматулло устози олдига — қишлоққа борди. Маслаҳатни бир жойга қўйиб, устози билан 1931 йили Бухорони тарк этдилар ва Афғонистонга жўнадилар. «Гўр азобига тенг йўл азобини» тортдилар, ниҳоят, кўп қатори, улар ҳам тунда юқорида таърифи келтирилган «гуфсар»да сузиб, Амуларёдан эсон-омон ўтишиб, Қундуз шаҳрига етиб бордилар. Устоз Асадулло Махдум чоғроқ бир масжидда имомлик вазифасига тайинланди. Бир вақтнинг ўзида устоз-шогирд хусусий мактабда ҳам дарс бера бошладилар. Шогирд Абдулқодир устози билан доимо бирга бўлди, мусофирликда ҳам у кишининг хизматини қилди. Тирикчилик бир нави ўтиб турди.

Бу орада Қундузда ватандошлар ҳам кўпайиб қолди. Уч йил ўтгач, Абдулқодирнинг бошига мусибат тушди: 1935 йили устози вафот қилди. Абдулқодирга устозсиз Қундуз гўё торлик қилди — Эронга кетди. У ерда ҳам иши юришмай, Ироққа келиб Бағдод мадрасаларидан бирига ўқишга кирди, яна илм олишни давом эттирди. Икки йил олий мадрасада ўқиди. Бироқ тирикчилик ҳам керак. Таваккал қилиб, 1938 йили тасодифан учраб қолган бир ҳамюрти билан бирга Бағдоддан Саудия Арабистонига йўл олди. Маккаи мукаррамадаги «Мадрасаи

олия»лардан бирига жойланди. У даврда бухорийлар кам, шунинг учун улар ҳозирча эътибордан четда эдилар.

Абдулқодир Кароматулло ўз билими ва ҳушёрлиги билан тезда танилди, дўстлар ортгирди ва 1941 йили Арабистоннинг жанубидаги Абҳо шаҳрига келиб, арабча мактабга ўқитувчи қилиб тайинланди. Беш йил бу ерда ўқитувчилик қилгач, 1946 йили Қизил денгизга яқин Робиг шаҳрига кўчиб келди ва ниҳоят, рўзғор қилиш фурсати етиб, шу ерда 43 ёшида бир араб қизига уйланди. Мана, ярим асрдан ўтибдики, Абдулқодир Кароматулло ушбу шаҳарда истиқомат қилади. У киши ҳам қори, ҳам олим, ҳам адиб-шоир, хушхулқ инсон, Ватанни, миллатни қалбидан севади.

Мана бугун — 1997 йил 4 март куни биз Робигда у кишининг уйида — бухорийларнинг биринчи авлодига мансуб кекса олим Абдулқодир Кароматулло билан суҳбатлашиб ўтирибмиз. Олдимда жуссаси кичик, ёши 90 дан аллақачон ошган бўлса ҳам аммо ҳушёр, тетик, туморча соқол қўйган, ёшига нисбатан хушчақчақ чол ўтирибди. Бошларида Бухоро ва Самарқанднинг машҳур «тожик дўпписи» (Тошкентда «гилам дўппи» дейилади).

— Яқинда Ватандан олдириб келдим, ёдгорлик бўлсин деб кийиб юраман,— дейди олим бошига ишора қилиб. Ўлтирган ерининг атрофига фақат китоблар тахланган, кўпларига «хатчўп» қистирилган, айримлари эса очиқ ҳолда. Олдида кичиккина хонтахта бўлиб, у ёзув столи хизматини ўтайди. Шайх хонтахта олдига солинган кўрпачага эскичасига чўкка тушиб ўлтириб ҳамон илмий иш билан шуғулланади. Керакли китобни ўлтирган жойидан энгашиб, агар қўли етмаса эмгаклаб, албатта, топади ва фойдалангач, қийналиб бўлса ҳам яна белгили жойга қўяди.

Ишхонасида — ерда ярим доира шаклида 2—3 қатор қилиб 2—3 тадан тахлаб қўйилган китоблар бор. Гарчи улар кўринишда четдан кирган кишига тартибсиз, бесаранжом ётгандек туюлса ҳам аммо муайян тартиб билан қўйилган. Бу тартибни фақат олимнинг ўзи билади, уни «бузиб» бўлмайди. Атроф шаҳарлардан олимлар келиб у кишининг китобларидан фойдаланадилар. Айтишларича, энг нодир китоб ҳам бу кишида топилади. Шайх ўлтирган тўшак қирғоғида телефон, бир «талложа» (термос) ва иккита пиёла бор. Маълум бўлдики, телефон шаҳар билан эмас, уй ичи билан боғланган: бирон меҳмон келса, дастурхонга чой телефон орқали буюрилади.

Олим ишхонасининг девор томонида ердан одам бўйича махсус токчалар бўлиб, уларга фақат китоблар тахлаб қўйилган. Бошқа хонада ҳам айтишларича, кўп китоблар бор. Ўз ҳисобига кўра, шахсий кутубхонасида 7 минг нусха китоб бор. Абдулқодир Кароматулло шаҳардаги катта бир масжидда 50 йил имомлик қилган, доимо илмий иш билан ҳам шуғулланган. Имомликдан бўшаганига 2 йил бўлибди. У кишини мамлакатдаги араб олимлари ҳам ҳурмат қилишади. Доимо олимнинг зиёратига одамлар келиб туради. У киши, «Саббоқ» тахаллуси билан форсча, арабча ҳамда ўзбек тилларида ғазаллар ёзади. Бир қанча шеърий тўпламлари Туркияда нашр этилган. Мана, бир неча йилдирки, Қуръон тафсири билан шуғулланадилар. Бироқ бу жабҳадаги тадқиқотлари ҳозирча қўлёзма ҳолда нашр этилмаган. Олим саранжомлик билан тахлаб қўйилган 3—4 та папкага ишора қилиб:

— Нашрини биз кўрмасак, фарзандларимиз, янги авлодлар кўрар, — деб хотиржамлик билан кулиб қўйдилар.

Маълум бўлдики, олим қартайиб қолганига қарамай, 1991 йили она шаҳри Бухорога бориб келибди. Амакиларидан (яъни отасининг ака-укаларидан) Қудратулло, Иноятулло, Ҳидоятулло, Раҳматуллоларнинг фарзандлари билан юз кўришган ва болалик йиллари ўтган кўча-маҳаллаларни, «Мир Араб» мадрасасини зиёрат қилиб келган. Шундан буён Бухоро билан алоқаси узилмайди. Кейинги йиллари Ўзбекистон мусулмонлари идораси орқали Бухородаги «Мир Араб» ислом ўқув юртига «етти сандиқ» китоб ҳадя қилган. Китобларни олишгани ҳақида мадрасадан миннатдорчилик хати ҳам келибди. Олимнинг айтишича, юборилган китоблари орасида Мир Исомиддин Рошидийнинг «Шуарои Кашмир» номли 6 жилдли асари ва «Тазкираи мажмуаи шуарои Жаҳонгир шоҳ» каби асарлар энг ноёб китоблардир. Шунингдек, 1905 йилги Рус — Япон уруши ҳақидаги уч жилдли туркча китоб ҳам бор.

Олимнинг икки ўғли ва уч қизи бор. Ўғиллари яхши ишларда, қизлари ҳам араб мактабларида муаллима бўлиб ишлайдилар. Қариянинг биттагина армони бор, у ҳам бўлса, Ватан фироқи ва нашрга тайёрланган қўлёзмаларнинг тақдири.

Олим билан суҳбатимиз икки соат давом этди. Сўнгида «Саббоқи Бухорий ғазаллари» номли чоққина шеърий китобчасига хотира учун дастхат ёзиб каминага бердилар ва

ўлтирган жойидан қўзғалмасдан биз билан хайрлашар экан, дедилар:

– Сизлар етишган кунларни биз умр бўйи орзу қилдик, бироқ энди мен Ватанга етолмасам керак. Менинг учун унинг тупроғини ўпиб қўйинг...

Шундай ҳушёр ва хушчақчақ қариянинг маъюсланиб қолганини кўриб, кўнглим бузилган ҳолда хайрлашдим⁹.

6-§. Муҳаммад Мусо Ғойибназар ўғли Туркистоний

Бу киши «Мусо Туркистоний» номи билан бутун Саудия Арабистони шаҳарларида маълум бўлган маърифатли шахс, етук тарихчи олим бўлган. Ушбу ватандошимиз ҳақида Саудия Арабистонига илк бор, 1992 йили қилган ҳаж сафаримиз чоғида дастлабки маълумотлар олган эдим.

Муҳаммад Мусо Туркистоний-Андижоний (бундан кейин— Мусо Туркистоний) бухорийларнинг биринчи авлодига мансуб бўлиб, ватандошлар орасида ўзининг ижодий фаолияти билан маълум ва машҳур эди. Бу зот 1904 йили Андижон шаҳрида зиёли оилада туғилган. Отаси Ғойибназар ўз даврининг ўқимишли кишиси бўлиб, Андижоннинг машҳур бойларидан Миркомилбой қўлида ҳисобчилик қилган ва давлат билан алоқа ишларида бойнинг вакили ҳисобланган. Муҳаммад Мусо дастлаб оилада таҳсил олиб, сўнгра отаси маслаҳати билан рус тузем мактабида ўқиган. Ёшлигиданоқ араб, форс ва рус тилларини ўрганган. Қисқача таржимаи ҳолида ёзишча, 1917 йилги давлат тўнтариши юз берганида 13 ёшли Мусохонда Ватан ва миллат тақдири ҳақида дастлабки тушунчалар шакллана бошлаган эди. 1919 йили Андижондаги «Иттиҳоди исломия» диний жамиятига аъзо бўлиб кирган, «қизиллар зулмига қарши дўстлари билан иштирок қилган» (таржимаи ҳолидан). Ўша йилларданоқ унда тарих илмига қизиқиш уйғонган.

«Кўқон мухторияти» большевиклар ва арман дашнақлари томонидан қонга ботирилгач, Муҳаммад Мусода шўро ҳукуматига нафрат туйғуси ортиб борган. Аммо тирикчилик қилиш учун Андижон шаҳар мактабларида бир неча йил ўқитувчилик қилган. Ижтимоий ҳаёт ва сиёсий шароит тобора мураккаблашиб бораётганини Ғойибназар машҳур Миркомилбой тақдирининг аянчли якуниданоқ сезган эди. У 1926 йилиёқ оиласи билан Андижонни тарк этиб, Қошғар

шаҳрига ҳижрат қилади. Ғойибназар шу ерда ўғлини уйлантиради. Бу орада ота Саудия Арабистонига бориб, муборак ҳаж сафарини ҳам адо қилиб келади. Ўғли Мусохон эса уйғур мактабларида ўқитувчилик қилади.

1931 йили Мусохон уйғурларнинг озодлик ҳаракатларида ҳам қатнашади. Чуқур билими ва муаллимлик фаолиятининг натижаси ўлароқ, Шарқий Туркистонда «Мусо афанди» номи билан танилади ва Қошғарнинг маориф идорасига ишга таклиф қилинади. 1933–34-йиллари 30 ёшли Мусо афанди Шинжон маориф нозирининг муовини лавозимида ишлайди. Бироқ ўлкада, ўзининг ёзинича, «истибдод кучайиб, оқибат — Кашмирга кетишга мажбур бўлади». Ҳимолай тоғларидан оғиб ўтишнинг азоб-уқубатларини, муҳожирларнинг сабр-тоқат ва чидам билан Кашмир томонга ўтиш қийинчиликларини Сафохон Тўра Жалолхон ҳикоясида келтирган эдик. Қор босган хавфли тоғ йўлларида юртдошларимизнинг айримлари жарликка қулаб, қор остида қолиб кетганлар, бўрига ем бўлганлар... Бу азобларни ватандошларимиз ҳамон ҳаяжон билан эслайдилар.

Бир неча йил Равалпинди шаҳрида истиқомат қилишди. Сўнгра Афғонистонга кўчдилар. Ниҳоят, 1947 йили Саудия Арабистонига ҳижрат қилишди. Мусо афанди Мадина шаҳрида онаси билан муқим бўлиб қолди¹⁰. Тирикчилик учун тижорат билан шуғулланса ҳам аммо Мусохонда ўқишга ва илмий ишга интилиш кучли эди. Шунинг учун бўш вақтларида китоблар ўқиш билан банд бўлади, илмий изланишлар олиб боради. Маълумоти ошган сари Ватан рўшнолиги ҳақида ўйлаб, араб ва чет эл матбуотига бу ҳақда мақолалар ёза бошлайди. Илмий-адабий тўпламларда шўролар ҳукмида қолган юрт тарихи, комфирқанинг мустамлакачилик сиёсати оқибатида халқимиз бошига тушган кўлфатлар ҳақида мақолалар ёзади, Истамбул ва «Озодлик» радиосида тез-тез чиқишлар қилади.

Мусо Туркистоний ҳаётининг сўнгги 30 йили ичида фақат илмий иш билан шуғулланиб, қатор асарлар ёзиб қолдирган, айримларини нашр этиб улгурган. Ўзининг ёзинича, тўртта китоби босилиб чиққан.

Мусо Афандининг (қадрдонлари у кишини шундай атайдилар) илмий изланишлари маҳсулидан энг муҳими-икки жилддан иборат «Улуғ Туркистон фожиаси» номли йирик

тарихий асаридир. Унинг биринчи жилди Русия домига тушиб қолган Ўрта Осиё халқлари қисматига, иккинчи жилди эса, Шарқий Туркистон тарихига бағишланган.

Камина 1992 йили муборак ҳаж сафарига борганимда, ушбу китобнинг биринчи жилдини мадиналик ватандошимиз Абдусалом Хўқандий жаноблари ҳадя қилган эдилар. (Афсуски, муаллифи икки йил олдин — 1990 йили 86 ёшда вафот қилган эканлар.) Асарнинг ушбу биринчи жилди 1979 йили Мадина шаҳрида нашр қилиниб, 460 саҳифадан иборатдир. Қамраб олинган даври жиҳатидан Туркистонни чоризм босиб олганидан то 1940 йилларгача ўтган деярли 85 йилда бўлиб ўтган воқеалар тарихини ўз ичига олади. (Китобдан айрим лавҳаларни матбуотда эълон қилганмиз.)

Муаллиф эътиқоди мустаҳкам, сиёсат бобида маълумотли олим сифатида Туркистон халқларининг салкам юз йиллик тарихини четдан туриб синчковлик билан кузатган ва халқимиз ҳаётини қунт билан ўрганган. Рус тилини старли даражада билгани учун китобни ёзишда Карамзин, Бартольд ва Якубовский асарларидан ҳам фойдаланган. Русия ва СССР ҳақида кўпроқ Туркияда нашр қилинган китоблар, айрим турк дипломатлари ва давлат арбобларининг мемуар асарларидан ҳам фойдаланган. Шунингдек, хориждаги айрим юртдошларининг хотираларини ҳам илмий истеъмолга киритган.

Асар билан танишган ўқувчида муаллиф она-Ватан — Туркистонга, унинг ўтмишига нечоғлик муҳаббатли инсон эканига чуқур ишонч пайдо бўлади. Айниқса муаллифнинг ватанпарварлик туйғуси ўта эҳтирослидир. Чоризм ҳамда совет ҳокимиятининг мустамлакачилик сиёсати ва унинг мудҳиш оқибатларини ишончли далиллар мисолида ёрқин кўрсатиб беради. Мусо Туркистоний ўз орзуларига етолмаганидан афсусланади ва китобида келажак авлодга шундай деб мурожаат қилади: «Ватаннинг асоратдан қутулганини кўриш бизга насиб бўлмади, афсус! Шояд, сизлар етарсиз деб, келажак наслларга атаб бобо тарихимизни ёзиб, ҳадя қилдик». Муаллифнинг ёзишича, Туркистоннинг ҳақиқий тарихи манбалар асосида ёзилмаса, Русия тобелигида яшаган даврлар фожиаларининг сир-асрорлари очилмайди, эл алданган бўлади. У ҳолда тарихий ҳақиқатни билмаган насллар яна ота-боболари тушган чуқурга тушиб қолади. «Башариятнинг бешиги бўлган Туркистон фожиаси ҳаммамизнинг фожиамиздир», — деб хулоса қилади

муаллиф. Мусо Афандининг «Улуғ Туркистон фожиаси» асари мустақилликка эришган халқимиз маънавиятини бойитиш учун ўқишли ва зарур асарлардан биридир¹¹. Уни нашр қилиш галдаги вазифаларимиздандир.

Муҳаммад Мусо Ғойибназар ўғли Туркистонийнинг яна бир асари «Миссионерлар (Мусташриқлар)» деб аталади (Мадина, 1983.). Унда муаллиф XVIII асрдан бошлаб Туркистонда сафарда бўлган рус сайёҳлари, элчилари, шарқшунос олимлари-ю, журналистларининг сафар баҳонаси ортида яширинган асл мақсадларини фош қилади. Унинг фикрича, рус шарқшунослари, асосан, миссионерлар бўлган. Уларнинг ҳақиқий мақсади — Туркистон халқларининг анъанавий ҳаёт тарзини ўрганиб, уни ичдан бузиш бўлган. Муаллиф ўз фикрини бир қатор мисоллар, жумладан, Н.П.Остроумовнинг миссионерлик фаолияти билан асослайди.

Мусо Туркистонийнинг яна бир асари «Китоби байъ» («Савдо китоби») деб аталиб, 1949 йили Қоҳирада нашр қилинган. Унда савдо-сотик ишлари тартиби, ҳалол-поклик, закот қоидалари ҳақида сўз боради. Биз учун ўзбек муаллифининг ўз она тилидаги илмий асари (албатта, араб имлосида) Миср пойтахтида нашр этилиши ҳам диққатга сазовордир.

Шунингдек, Мусо Туркистонийнинг муборак Замзам сувининг тарихи ва шифобахш хусусиятларига бағишланган асари қўлёзма ҳолда қолган. Муаллифнинг барча асарларини бизга хайрихоҳлик билдирган ватандошларимиз ҳадя қилганлари учун уларга миннатдорлик билдирамыз. Биз Мусо Туркистоний асарларини ўрганиш учун сақламоқдамиз. Ватандош олимимизнинг илмий меросини қунт билан ўрганиш ва маънавиятимиз хизматиға олиб кириш ҳам келажак вазифаларимиздандир.

1995-96-йиллардаги сафаримиз чоғида Мусо Туркистонийнинг Макка шаҳрида (кўпроқ тижорат билан Тайландда) истиқомат қиладиган ўғли Муҳаммад Амин билан дўстлар воситасида учрашиб, танишдик. У киши каминанинг мақсадларини тушунгач деди:

— Отамизга Аллоҳ яна озгина умр берганида, Ватаннинг озод бўлганини кўриб, хурсандликда ёруғ дунё билан хайрланарди. Афсус ва надоматлар бўлсинким, у киши кўз ёшлари билан кетди!

Фарзанднинг отаси ҳақидаги бу гапларини эшитиб, биз ҳам хаяжонландик. Ватандошимиз Муҳаммад Мусо Ғойибназар ўғли Туркистонийнинг Андижондаги қариндошларини излаб, айримларини топдик. Аммасининг қизи Комилахон ая шаҳарнинг собиқ «Шаҳдо гузари» маҳалласида истиқомат қилади. Ая билан хонадонида ва иш жойида бир неча марта учрашиб, «Мусохон тоғаси»нинг ёшлиги ҳақида, отаси Ғойибназар ҳақида қимматли маълумотлар олдик.

1998 йили Мусо Туркистонийнинг биз Маккада танишган ўғли Муҳаммад Амин Андижонга ташриф буюриб, отасининг киндик қони тўкилган юртини зиёрат қилди, авлодлари билан танишиб, меҳмонда бўлди.

Саудия Арабистонида ўтган ватандош олимларимизнинг айримлари билан чуқурроқ танишар эканмиз, шундай ҳулосага келдикки, бу мунаввар кишилар эски зиёдилар тоифасидан бўлгани сабаб, шўро ҳукмронлиги даврида Ватанга сизмай, хорижга чиқиб кетишга мажбур бўлдилар, эл-юрт фироқида ёниб ўтдилар. Уларнинг илмий-ижодий фаолиятлари чет элларда кечди. Бундай ватандош олиму шоирларимиз қолдирган меросни тўплаш ва халқимизга тақдим қилиш учун махсус сафарлар уюштирмоғимиз зарур. Зеро, уларнинг илмий-адабий мероси халқимиз маънавиятини бойитишга хизмат қилмоғи даркор.

¹ Барча ҳамюртларимизнинг фуқаролик ҳужжатларига «Андижоний», «Марғилоний» ва ҳоказо деб туғилган шаҳарлари албатта ёзиб қўйилган.

² Бу устозлардан айримларининг улуғлиги ва валий кишилар бўлгани ҳақида оғзаки ҳикоялар ҳам сақланган.

³ Авлиё ота — Қорахонийлар давлатининг асосчиси Сотўк Абдулкаримхон авлодларидан бири шу атрофга ислом динини тарқатган киши бўлгани учун шундай деб аталган. Шўро йиллари бир муддат Микоянобод деб ҳам аталди. 1939 йили қозоқ халқининг улуғ оқини Жамбул Жабаевнинг 90 йиллиги муносабати билан шаҳарга Жамбул номи берилди.

⁴ Бобурнома. Тошкент, 1989, 51-б.

⁵ Саййид Маҳмуд Тарозий. Мусаддасоти Маҳмудия. Нашриёт: «Таржимони афкор», Карочи, 1953, (араб имлосида).

⁶ Қуръоннинг ушбу таржимаси арабшунос профессор Исматулло Абдуллаев томонидан кирилл алифбосига ўтказилиб, янги изоҳлар билан тўртинчи марта нашр этилди (Тошкент, 1999).

⁷ Мубашширхон Сулаймон Косоний. Ўрта Осиё тарихи, 3 жилд, Тоиф, ҳижрий 1415 йил, 199 б. (араб имлосида). Муаллиф Ўзбекистонга кўчиб келиб, Тошкентда истиқомат қилди ва 1999 йили вафот этди.

⁸ Жумладан, ушбу тўплам билан Жиддадаги ўғли Абдуллохон Тарозийнинг лутфан берган рухсати билан танишиб чиққанмиз. 300 бетдан иборат муқоваланган бир қўлёзма асарини Риёздаги хонадониди кўрдим.

⁹ Абдулқодир Кароматулло Саббоқ 2000 йил баҳорида 97 ёшда вафот қилдилар деган хабар келди, Аллоҳ раҳмат қилсин!

¹⁰ Мусохон Равалпиндида бўлган тўполонда онасини йўқотиб қўйгани ва марғилонлик Сафохон уни тоғдан олиб ўтиб кетгани ҳақида дастлабки бобларда ёзган эдик.

¹¹ Биз уни арабчадан кирилл алифбосига ўгириб, нашрга тайёрлаб қўйганмиз.

VI БОБ

ВАТАНДОШЛАРИМИЗ ХОНАДОНЛАРИДА

1-§. Хориждаги ўзбекчилигимиз

Саудия Арабистонига қилинган сафарлар чоғида мамлакатнинг олтита шаҳрини кезиб, кўплаб ватандошлар хонадонларида меҳмон бўлдик: суҳбатлар, анжуманлар қурдик, учрашувлар ўтказдик — юқорида улардан айримларинигина зикр қилиб ўтдик, холос. Қундаликларимда қайд этилган меҳмондорчиликлар-у турли учрашувларни санасам — Маккада 18 марта, Мадинада — 9, Тоифда — 10, Жиддада — 11, Риёзда — 6, Робигда — бир марта — ҳаммаси бўлиб, 55та мулоқотлар, учрашувлар ташкил қилинибди. Сафохон Жалолхонникидаги қайта-қайта ўлтиришлар, элчихона ва консулхонадаги учрашувлар, шунингдек, тўйлар бу ҳисобга кирмайди. Камина таклиф қилинган ва иштирок этган тўйлар сони эса еттита. Бундан ташқари, Мадина, Макка ва Жидда шаҳарларида уч марта дафн маросимларида қатнашдик, одатларини кузатдик.

Бундай мулоқот — меҳмондорчиликларда ватандошларнинг турли авлод ҳамда турли касбдаги вакиллари билан учрашиб, суҳбатларда бўлдик. Лекин биз касб-кори жиҳатидан ўзимизга яқин бўлган тоифа вакиллари билан ўтказилган учрашувлар, суҳбатлар мазмунига кўпроқ эътибор бердик ва уларни мумкин қадар ёритдик. Ватандошларимиз хонадонларида бўлганимизда асосан этнография (элшунослик) фанининг тадқиқот мавзуи ҳисобланган соҳалар: уй тутишлари, тўй ва маъракалари, кундалик маиший ҳаёт ва миллий ўзбекчилик одатларимизнинг сақланганлик даражаси билан жуда қизиқдик. Зеро, ҳар қандай миллатнинг яшовчан миллий урф-одатлари кундалик ҳаётнинг мана шу соҳаларида кўпроқ намоён бўлади. Хонадонларда бўлганимизда ўзбекона одоб, ахлоқ, инсонийлик, меҳмондўстлик фазилатларини асраб-авайлаб келишаётганига гувоҳ бўлдик. Бу фазилатлар ватандошларимизнинг ҳаёт тарзида сақланган. Биз кузатган ва тўплаган этнографик (элшунослик) маълумотлар буни тасдиқлайди.

Уй тутишлари

Ватандошларимизнинг айримлари биз «дом» деб аташга ўрганиб қолган кўп қаватли уйларда истиқомат қиладилар. Аммо бундай «дом»лар уларнинг хусусий уйлари бўлиб, икки-уч қаватдан ошмайди. Чунончи, Жиддада бизни меҳмонга чақирган укаҳонимиз Аҳмад Турон ҳам оиласи билан «дом»да яшайди. Уйи бир неча хонадан иборат бўлиб, «ғурфа» деб аталади. Қўқонлик яна бир укамиз Абу Салмон ҳам ўшандай «дом»да туради. (Унинг Тоифда ҳовлиси ҳам бор, у ерда ота-онаси яшайди). Хоналар — «ғурфалар» бизларникидаги каби катта-кичик. Аммо йўлаклари кенг. Масалан, Маккада истиқомат қилувчи Абдуфаттоҳ Абдулқодир Андижонийнинг икки қаватли «доми» бор, ҳар қавати 5—6 хонадан иборат бўлиб, алоҳида майиший-санитария бўлимига эга. Бу бўлимлар кафель билан қопланган, сувоқоваси ҳам яхши йўлга қўйилган.

Бундай хоналарнинг каттасига (бизнингча — зал) девор таги бўйлаб икки томонига баландлиги бир қарич келар-келмас пастак ва юмшоқ «диван» — ўриндиқлар ўрнатилган. Улар «баътурма» деб аталиб, эни 60 см дан ошмайди. Келган меҳмон аввал ўша хонага таклиф қилинади. «Баътурма»га юмалоқ ёстиқлар (бизнингчасига «лўла» болишлар) қўйилган бўлиб, киши оёғини пастга — гиламга узатиб ёки чордана қуриб, болишга суяниб ўтиради. Бундай ўтириш оёғи чарчаганлар учун (кўпчилик эса оёқ оғриғидан шикоят қилади) жуда қулай. Совутгич парраклар, совуқ ҳаво пуркагич (кондиционер)лар мамлакатда ҳар қандай уйнинг ажралмас қисмидир: бусиз янаш мумкин эмас — ҳаво ўта иссиқ.

Катта хонада, одатга кўра, меҳмонга дастурхон солинмайди, холис суҳбатлашиб ўтирилади. Фақат салқин ичимликлар қўйилади. Бирор соат истироҳат қилинган, бошқа дастурхон солинган алоҳида хонага таклиф қилинади. Бу хонага эса ўзбексона кўрпачалар тўшалган, орқага юмшоқ ёстиқлар қўйилган. Ўртага дастурхон ёзилиб, нон чиройли идишларда, ўзимиздагидек, турли ширинликлар ва мевалар қўйилган бўлади. Биздаги дастурхондан фарқи шундаки, биринчидан, совуқ ичимликлар кўп қўйилади, иккинчидан, иссиқ-совуқ овқатлар бир йўла келтириб қўйилади. Ҳатто ўзбекнинг меҳмондорчиликдаги яқуний таоми — палов ҳам бир йўла қўйилган, хоҳлаганингиздан хоҳлаган пайтда тановул

қилаверинг; учинчидан, хусусан, Фарғона водийсида урф бўлган қўл ювиш учун сув тутиш йўқ; тўртинчидан — шу сабабдан бўлса керак — палов ҳам албатта, қошиқда ейилади.

Дастурхонга қўйилган таомларнинг деярли барчаси ўзбекча: мастава, чучвара, майда қирқилган угра ош, гоҳида бизга маълум бўлмаган («перловка»дан майдароқ) дон солинган суюқ ош тортилган. Ширинликларнинг эса деярли барчаси бизга нотаниш. Албатта хурмо қўйилган. Аммо тандирда нон ёпиш одат эмас (бунга шароит йўқ). Нонларнинг тайёри сотиб олинади, уларнинг хили кўп. Макка ва Мадина кўчаларида катта тандирларда афғонистонлик ўзбеклар «патир нон» ёпиб сотадилар.

Палов ошга асосан Ҳиндистон гуручи ва зайтун ёғи ишлатилади, қўй ёғи умуман истеъмол қилинмайди. Ватандошларимиз биздан фарқли ўлароқ, ёғлик паловни хуш кўрмайдилар, аммо гўшти хўб қайнатиб пиширадилар («тиш озор чекмайди ва яхши ҳазм бўлади»). Асосан қўй ва товуқ гўшти истеъмол қилинади.

Эрталаб нонуштага солинган дастурхон ҳам деярли ўзимизникидек, аммо албатта сут ва қаймоқ қўйилган. Бундан ташқари, ликопчага «маҳаллабий» номли чала қотган ҳолвайтарга ўхшаш ширин егулик тортилади, бу ширинлик пичоқ билан кесилиб, нон билан қўшиб тановул қилинади.

Биз «дом»лар ҳақида гапирдик. Аммо ватандошларимизнинг кўпчилиги хусусий ҳовли-жойларга эга. Ховлилар, бизнингчасига, 4—6 сотихдан кам эмас. Бизникидан шуниси билан фарқ қиладики, уйлар, кўшинча, ҳовлининг ўртасига қурилан бўлиб, деразалар кўчага эмас, ҳовлига очилади. Умуман мусулмон мамлакатларида шундай, бизда ҳам азалдан ўшандай бўлган. Фақат Иккинчи жаҳон урушидан кейинги йиллари «участка» қуриш расм бўлиб, уй деразалари кўчага очиладиган қилиб лойиҳалаштирилди ва шундай қилиб қуришга мажбур қилинди.

Ватандошларимиз ҳовлилари бўйлаб уй атрофини айланиб чиқиш мумкин. Ота-боболаримиз даврида «ички-ташқи ҳовли» дейилганидек, бу ерда ҳам уйнинг «меҳмонхона» қисми алоҳида — аёл зоғи мутлақо кўринмайди — мусулмончиликлаги бу удум қаттиқ сақланган. Сафоҳон аканикидан ташқари, Макка, Мадина, Тоиф, Жидда, Риёз шаҳарларидаги ватандошларнинг барчаси ана шундай ҳовли-жойларда истиқомат қиладилар.

Аксарият уйлар икки қават қилиб солинган. Бизда, энди одат бўлаётганидек, ер майдонидан унумли фойдаланилган. Қурилишда ёғоч мутлақо ишлатилмайди — мамлакатда қурилишбоп дарахтнинг ўзи йўқ. Тош ва цемент асосий қурилиш материаллари ҳисобланади. Уйнинг деразалари ҳам ёғочдан эмас, снгил металлдан ишланган.

Хусусий уйларни жиҳозлаш «дом»дагидан бироз фарқ қилади. Масалан, Мадинада Қори Абдуҳаким (у кишининг ўзлари қурувчи) ва Аъзамхон ака ҳовлисида меҳмонда бўлганимизда, кўрдикки, битта катта хонанинг уч томониға махсус ишланган яхлит диванлар қўйилган, ёнбошингизда эса албатта, юмалоқ болишлар. Бу ерда ҳам меҳмон дастурхон солинмаган катта хонаға олиб кирилади. Фақат салқин ичимликлар ичиб, суҳбатлашиб ўлтирилади. Ниҳоят, бир муддат ўтгач, дастурхон солинган бошқа хонаға таклиф қилинади.

Меҳмондорчилик дастурхони, юқорида таърифлаганимиздек: иссиқ-совуқ, қуюқ-суёқ — барча таомлар бир вақтнинг ўзида тортилади. Масалан, Сафохон Тўра уйи (10 қаватли «дом»нинг 10-қавати томи ёзда — «катта ҳовли» ролини бажаради.) Мана, бу бадавлат хонадоннинг дастурхонига қўйилган таомлар: биринчиси, албатта, нон (булка нон ва патир нон), иккинчиси — суёқ угра ош, учинчиси — қовурилган балиқ, тўртинчиси — товуқ гўшти, бешинчиси — оғизға бир йўла солинадиган кичик-кичик манти, олтинчиси — майда сомса, еттинчиси — палов ош ва саккизинчиси — турли мевалар: банан, апельсин, лимон, узум, олма, хурмо. Шунингдек, ҳар хил ширинликлар ҳам қўйилган. Меваларнинг (хурмодан бошқа) барчаси чет эллардан келтирилган.

Эртасига тушликда: мастава, товоқларға сузилган майда чучвара, ликопларда майда тугилган қовурма манти тортилди. Палов ош ҳам қўйилган, аммо унга бизчалик эътибор берилмайди — хоҳлаган ейди, биздагидек мулозамат — «олинг-олинг» йўқ. Чой, биздагидек, чойнакларда эмас, чиройли «тадлож»ға дамланади. Таажжубки, пиёлада чой ичиш одат эмас, кичик стаканларда ёки сопли «пиёлада» ичилади. Фақат баъзан, «мамлакатдан келган меҳмон» деб пиёлада чой тутилади.

Мадинада марҳум шоир Ғамгин ўғли Муҳаммад Сиддиқ уйида меҳмонда бўлганимизда, у ўзимизникидек солинган уйға олиб кирди ва ҳазиллашиб:

— Сизни ватанчасига меҳмон қиламан, — деб аввалоқ кириб ўлтирганимиз меҳмонхонага дастурхон ёзилди, олдин нон ва турли мевалар қўйилди. Иссиқ овқатлар эса — мастава ва палов биздаги каби энг сўнгида, ўлтириш якунланиши олдидан келтирилди.

Дарвоқе, унинг ҳовлиси ҳақида: Муҳаммад Сиддиқ 1991 йили Андижонга келиб, қариндошлариникида бир ой меҳмон бўлган эди. Ўшанда бизнинг ҳовлиларни, меваги дарахтлар-у тоқларни ҳавас қилиб кетган. Мадинага қайтгач, шаҳардан 6 км чеккароқдан ер сотиб олиб, ўзининг айтиши бўйича, дадасининг маслаҳати билан «ватанчасига участка» қурибди. 1997 йили борганимда, ҳовлига янги кўчиб чиққан экан: чинакам «ватанча» — бизникидек, лекин 8 сотих. Мисрдан мева кўчатлари, узум токи келтириб экилган, ошкўклар ундирилган. 15 метрлик қудуқ қовлаб, ер остидан сув чиқарилган ва ҳовуз қурилиб, ер ости суви билан тўлғазилган (иссиқда бунинг аҳамияти беназир). Ҳовли чеккасида қўй боқилипти, бир чеккада товуқ катаги ҳам бор. Бир Миср фаллоҳ (деҳқон)ини ёллаб, ойига 800 риёлдан ҳақ тўлаб, уларни парвариш қилдиради.

— Дадамнинг орзуси ва маслаҳати билан қилдим, — дейди у.
— Қани, кўрайлик-чи, нима бўлар экан.

Муҳаммад Сиддиқнинг ҳафсаласига ва дадасининг орзусини инобатга олганига ҳавасим келди. Аммо бу ҳовли Мадинада якка-ю ягона бўлса керак.

Ҳовлиларнинг кўча деворлари «палак отиб» ўсадиган майда яшил япроқли ўсимликлар билан қопланган. Улар девор остларига экилиб, мисрлик деҳқон парвариши билан кўкартирилган. Умуман, Саудия Арабистонида гўзалликка интилиб яшани сезилади. Уйларни безашга ҳам катта эътибор берилади. Аммо биздаги каби деворларга гиламлар қоқиб қўйиш одат эмас. Табиат манзаралари туширилган расмлар, Қуръони карим оятлари ёки Пайғамбаримиз ҳадислари ёзилган кичик матолар осилган. Кейинги йиллари кўп жонадонларда Бухоро, Самарқанд, Хива шаҳарларидаги меъморий ёдгорликлар акс эттирилган суратларни осиб қўйишга ўргандилар. Жонли расмлар осиб эса асло одат эмас. Йўлаклар, уй бурчакларига тувакларда сунъий гуллар «ўтқазиб» қўйилган. Айтишларича, бу ясама гуллар Жанубий Кореядан келтириб сотилади. Катта меҳмонхоналарнинг

бурчакларига ва кенг йўлакларига, декоратив дарахт шакллари тувакларга ўтқазиб қўйилган.

Кўча дарвозаларига махсус радиомослама ўрнатилган: кўнгирак тугмасини боссангиз, эшик тирқишидаги мосламадан «кимсиз» деган овоз эшитилади. Сиз ҳам мосламага яқин келиб, ўзингизни таништирасиз. Сўнгра эшик очилади ёки жавоб айтилади.

Ховлиларда биздаги каби енгил машиналар турадиган «гараж» деган мослама-уйчалар умуман йўқ: машиналар кечая кундуз, йил давомида кўчада туради. Мен Жидда кўчаларини пиёда ҳам шаҳар ичида қатнайдиган кичик автобусларда ҳам кўп айландим. (Макка ва Мадина каби муқаддас шаҳарларда бундай имконият йўқ.) Шаҳарда қатнайдиган автобусга 2 риёл тўланади. Бу — ярим доллардан кўпроқ, — демак биздагидан қиммат. Айтишларича, шаҳар кейинги 30 йил ичида тамоман қайта қурилган жуда гўзал масканга айланган. Шунинг учун ҳам унга «Қизил денгиз келинчаги» деган ном берилган. Денгиз туфайли ҳавосида ҳам бироз мўтадиллик бор. Кўчалари кенг ва текис, электрон таблолик рекламаларга ниҳоятда бой. Шаҳар безакларида шиорлар ёки турли чақириқлар ёзилган паннолар йўқ. Жонли расм-портретлар ҳам осилмаган. Фақат турли шакл-шамойиллар туширилган сопол ёки металлдан ишланган мавҳум маънодаги безаклар учрайди. Биздаги каби яшил майдонлар, кўча бўйларида экилган дарахтлар, гулзорлар йўқ. Шунга қарамай, шаҳар кўчаларининг қиёфаси — ўзига хос беаги киши диққатини жалб қилади. Жидда халқаро денгиз порти бўлгани сабаб кўчаларда ажнабий миллат вакилларини ҳам учратиш мумкин.

Тўй маросимлари

Сафарлар давомида ватандошларимизнинг кўплаб тўйларида иштирок қилдим. Шунини айтиш керакки, Саудия Арабистонида биздаги каби юбилей ва суннат тўйлари ўтказилмайди. Бу — бидъат саналади. Фарзанд туғилса, қўй сўйилиб, «ақиқа» маросими қилинади. Ўғил чақалоқни эса туғилганидан кейинги ҳафталардаёқ, жарроҳ хатна қилиб кўяди. Фақат ўғил уйлаш-у қиз узатиш учун катта тўйлар қилинади. Бундай тўйларнинг кўп одам қатнашадиган ва дабдабали ўтишига ўзим гувоҳ бўлдим:

Ҳар шаҳарда тўйлар ўтказиладиган махсус кошоналар (улар «қаср» дейилади) бўлиб, улар ижарага олинади. Бундай қасрларнинг узунлиги ва эни деярли тенг бўлган катга залдан иборат, уларга гиламлар тўшалган. Девор атрофларига эса юмшоқ ўриндиқлар қўйилган.

Тўйларга, биздаги каби, таклифномалар тарқатилади. Барча шаҳарлардаги таниш ватандошлар таклиф қилинади. Таклифномалар араб тилида ёзилган бўлиб, нуфузли кишилар махсус буюртмага асосан тайёрланган катга ва чиройли қонвертларда юборадилар.

Мана, ўшандай таклифномалардан бирининг таржимаси:

«Сизни ва муҳтарам оилангизни 1417 йил чоршанбадан пайшанбага ўтар кечаси — 26/27 шаввол куни Надим Комил Абдуллоҳ ўғлининг Абдул Рашид Абдулҳамид Самарқандий қизига никоҳ тўйлари муносабати билан «Қаср ал-Кундура» меҳмонхонасида ёзиладиган зиёфат дастурхонига таклиф этиши бизларга шараф эканини мамнуният билан изҳор этамиз.

Сизларнинг ташрифи қудумингиз бизга қувонч ва сурур бағишлаши, Сизларга эса оқибати хайрли бўлишига умид қиламиз.

Манзил: Жидда, «Қаср ал-Кундура» меҳмонхонаси.

Тел. 631—21—27.

Меҳмонхона тартиб-қоидаларига биноан,

ёш болаларни бирга олиб келмаслик сўралади».

Тўйга ташриф буюрганлар қасрнинг катта зали атрофидаги юмшоқ ўриндиқларга таклиф қилинади. Меҳмонлар қисман кеч соат 9 лардан, аксар ҳолларда, хуфтон намози ўқилгач, кела бошлайди, тўй эса тунги соат бир-иккиларда тугайди. Шу 3—4 соат ичида тўй маросими қуйидагича ўтади:

Меҳмонлар қаср залининг айланаси бўйлаб қўйилган юмшоқ курсиларга жойлашиб ўлтиришади, аммо ҳозирча дастурхон солинмайди. Ҳар 4—5 киши олдида қўйилган махсус курсичаларга идишларда турли ширинликлар ва бир идишда энг олий навли хурмо қўйилган бўлади. Баъзи бадавлатлар тўйида (улар «хос тўй» дейилади) хурмонинг данаги олиниб, бодом мағзи тиқилгани қўйилади. Махсус тайинланган ва башанг кийинган хизматчи йигитчалар тилло рангли идишларда хуш тавозелик билан арабча қаҳва улашиб юрадилар. Меҳмонлар қаҳва ёки чой ичиб, олдиларидаги ширинликлардан, бодом мағизли хурмолардан истеъмол қилишиб, суҳбатга тутинадилар. Кўпчилиги ўзга шаҳарлардан таклиф қилинган кадрдонлар

учрашиб, айниқса, кеч соат 10 лардан бошлаб суҳбат қизигандан қизиб кетади. Хизматчилар чала бўшаган идишларни хурмо ва ширинликлар билан янгидан тўлғазиб, ниҳоятда одоб билан югуриб-елиб хизмат қиладилар.

Тўйларда мусиқа чалиш ва ашула айтиш, ўйинга тушиш одат эмас. Қаср ташқарисида эса ёш-яланглар, куёвнинг дўстлари жойлашган. Улар ҳам гиламлар тўшалган ялангликларда тўп-тўп бўлишиб, ўзаро суҳбатга киришганлар, баъзилар атрофда иккитадан-тўрттадан бўлиб, суҳбатлашиб юрибдилар, баъзилар эса ўтириб нард ўйнамоқдалар. Об-ҳаво эса кечки салқинда ниҳоятда мўътадил.

Мана шундай ўтириш — суҳбат тахминан соат 12 ларгача давом этади. Агар қиз узатилаётган бўлса, қадрдон меҳмонларга жажжи сувенир-совғалар улашилади. Бу совғалар ҳам ўзига хос гўзал нарсалар, улар дид билан ўралган ва рангли ленталар билан боғланган бўлади.

Сўнгра бошқа хизматчилар ишга тушади: дарҳол пастга 4—6 кишига мўлжалланган елим матодан чиройли дастурхон (уларчасига «суфра»)лар солиниб, унга озроқ нон ва кўпроқ совуқ ичимлик ҳамда мевалар қўйиб чиқадиладар. Бу хизмат шундай тез бажариладики, деярли 10 дақиқада бутун катта зал ичига дастурхонлар ёзилиб, керакли емиш ва ичимликлар қўйиб чиқилади. Менга маъқул бўлгани ҳатто, тиш ковлэгичлар ҳам қўйилади.

Сўнгра меҳмонлар дастурхон атрофига тушиб, тўрт-бештадан бўлиб чордона қуриб ўлтирадилар. Ҳар тўпга биттадан катта баркаш товоқда ош тортилади. Ош бир марта ишлатиладиган елим қошиқларда ейилади. Барча тўйларда ҳам товоқларга солинган ош миқдори 4—5 кишига кўплик қилади. Товоқлардаги ошнинг, баъзан, ярми ортиб қолади¹. Ошдан сўнг, биров муздек сув, биров пепси-кола ичиш билан банд, бошқа бировлар ҳўл мевалардан истеъмол қиладилар.

Шу тарзда вақт тунги соат бирга яқинлашганч, одамлар руҳсат кутмасданоқ бирин-кетин дастурхон атрофидан тура бошлайди. Ҳеч қандай фотиҳа-ю дуо қилишлар йўқ, ҳар ким хоҳлаганда туриб, тўй соҳиби билан хайр-хўшлашиб кетаверади. Айримлар эса қайтадан курсиларга ўлтириб чой, қаҳва ичиш асносида яна суҳбатни давом эттирадилар. Ош товоқлари олинганч, хизматчилар фақат дастурхонларда қолган нонлар ва бутун меваларни оладилар-да, бошқа бор нарсалари билан (елим қошиқлар-у вилкаларни ҳам) йиғиштириб олиб чиқиб

кетадилар ва ахлатга ташлайдилар. Ҳар тўйга борганимда исрофгарчиликни ўйлайман. Шу билан тўй тамом, қадрдонлар тунги соат иккигача ҳам гаплашиб ўлтирадилар. Бундай тартибда ўтказиладиган тўйлар «ом тўй» дейилади.

Тўйларнинг иккинчи тартиби — «хос тўй»ни ҳам кузатдим. Бир сафар танишимиз сингисининг куёви генерал Муҳаммад Зиёнинг ўғил уйлантириш тўйига таклиф қилиндим. Бу тўй ҳам катта қасрда ўтди. Фарқи шуки, зал тўла катта юмалоқ столлар ва ҳар бирининг атрофига 8тадан юмшоқ курсилар қўйилган. Тўйга таширф буюрганлар мана шу столларга таклиф қилинмоқда. Аммо бу ерда ҳам дастурхон солинмаган — фақат чой, қаҳва, ширинлик ва мевалар қўйилган холос.

Бу сафар тўй кечга чўзилмади, соат 11 лардан бошлаб меҳмонлар дастурхонга таклиф қилинди. Зиёфат бу ерда мен эшитиб юрган, аммо ҳеч қачон рўпара келмаганим «шведча стол» тартибига биноан уюштирилди: барча туриб бошқа бир хонага чиқади-да, дасталаб қўйилган идишлардан олиб, ундан яна бир қўшни хонага ўтади ва катта баркашларда қўйилган турли таомларнинг хоҳлаганидан навбати билан идишларига солиб, яна ўз ўринларига қайтиб келиб ўлтирадилар. Овқат эса суюқ ош, палов, пиширилган гўшт, манти ва яна баъзи, биз билмаган арабча таомлардан иборат. Дўстим тўй эгасини менга олиб келиб таништирди ва «халис хизмат қилиб» каминага ҳурмат юзасидан овқат келтириб берди.

Овқат сўнгида меҳмонлар ўз идишларини олиб бориб маълум жойга қўйишади-да, сўнгра гўзал қоғозларга ўралган музқаймоқ олиб келиб яна ўлтирадилар. Мен бундай одатни биринчи кўришим эди³.

Шу тарзда тўй кеч соат 12 ларда тугади. Биз Абдулҳамид Махсум тоға билан тўйдан бирга қайтдик.

Ана шундай «хос» тўйларда Жиддада келаси йили ҳам бўлдим. Тоифда бир сафар афғонистонлик ўзбеклар тўйига ҳам таклиф қилиндим. Уларники, гўё Қашқадарё ёки Сурхондарёликларникига ўхшаш: катта хоналарга узунасига кўрпачалар солинган ва ўртага дастурхон ёзилган, одамлар бир-бирларига рўбарў бўлиб ўлтирадилар. Бу ерда мева-чева оз тортилган, кўпроқ турли овқатлар бор.

Ватандошларимизнинг тўйларида бўлганимда, ўзимизнинг тўйларга таққослаб, «кундалик» дафтаримга қуйидагиларни ёзиб қўйган эдим:

«Тўй — хоҳ уйланиш, хоҳ қиз узатиш бўлсин, инсон ҳаётида бир марта бўлиб ўтадиган ижтимоий хурсандчилик — воқеадир. Қадим-қадимдан одамлар бу воқеага жамоада янги оила пайдо бўлишининг, янги зурриётлар туғилиб ўсишининг пойдевори деб қарашган ва шунга биноан тўйларни тантанавор қилиб ўтказишга одатланганлар. Ўйин-кулги, мусиқа садолари, зиёфатлар, хурсандчиликлар... «Тўй-томоша» деб бекорга айтилмаган.

Шу жиҳатдан бизнинг тўйларимиздаги шодлиг-у хурсандчиликларни тушунса бўлади. Аммо ватандошларимизнинг тўйлари, менинг назаримда, нимаси биландир тарихий томиридан узилгандек: Тўй бор-у, томошо йўқ, хурсандчилик, мамнуният бор-у, унинг зоҳирий намоиши билинмайди. Тўйларнинг ўйин-кулгу қисми ислоҳ қилингандек. Агарда бизда ҳам гоҳо бўлиб турадиган исрофгарчиликлар, «ким ўзди» дабдабабозликлар истисно қилинса, бизнинг тўйларимизни ҳақиқий хурсандчилик намунаси деса бўлади».

Жиддадаги бир тўй — Абдуллажон Туркистонийнинг³ қиз узатиш тўйи кутилмаганда ўйин-кулги ва хурсандчилик билан ўтди: тасодифни қарангки, ўша кунлари Ўзбекистон мақомчилар дастасининг хонандаси Аҳмаджон Дадаев умра сафарига борган экан. Бундан хабар топган тўй эгаси таниш ҳамюртлари орқали хонандани тўйга таклиф қилди. Меҳмон ҳам ҳар эҳтимолга қарши сафарга тори билан келган экан. Аҳмаджон яхши ашулалар ижро қилди. Илтимосга биноан шўх лапарлар айтганида, ватандошларимиз тўлқинланиб кетдилар ва юракдан рақсга туша бошладилар, ҳатто, пуллар қистирилди. Хотира учун шу онларни видсотасвирга ҳам туширдилар. Ватандошларимизнинг айтишларича, «занг босган юракларни бироз тозалаб олдилар».

Умуман тўйлар қандай ўтказилишига қарамай, хурсандчилик удуми сифатида менда яхши таассурот қолдирди.

Дафн маросимлари

Дафн маросимлари ҳар қандай миллат урф-одатларининг ажралмас қисми ҳисобланади. Бундай маросимларда кўпроқ диний одатлар ҳукмронлик қилиши билан бошқаларидан фарқланиб туради. Жумладан, ўзбек халқининг ушбу маросими

ҳам асрлар давомида ислом дини қоидалари билан узвий боғлиқ ҳолда намоён бўлди, ривожланди ва авлоддан авлодга ўтиб келди. Аксари ҳолларда Ер юзидаги мусулмонлар истиқомат қиладиган минтақаларнинг жуғрофий муҳити, яшаш шароити ва халқнинг иқтисодий ҳаётига боғлиқ омиллар дафн маросимларининг ижроси шаклига оздир-кўндир таъсир қилганини кўрамиз.

Чунончи, Саудия Арабистонининг ўта иссиқ иқлими, минтақа рельефи асосан тоғлик ва саҳродан иборат бўлгани туфайли, дафн қилиш қоидалари Ўзбекистондагидан бошқачароқдир. Масалан, ушбу мамлакатда қабр қовлаш қийин — ер топиликдан иборат. Шунинг учун бўлса керак, ҳар бир катта шаҳарда фақат битта катта қабристон бор, ҳолос. Мен кўмиш маросимларида қатнашган Мадина шаҳридаги катта қабристон «Жаннат ал-Маъалло», Маккадагиси «Жаннат ал-Боқия» деб аталади (Жиддалаги қабристон «Масжид ар-Руайс» қошида).

Қабристонлар анчагина катта, қабрлар қачонлардир тартиб билан, қаторлаштириб қовланган ва уларга рақамлар берилган. Дафн учун янгидан қабр қовланмайди — тайёрига қўйилади. Қабр «айвони» эса бетон қопқоқ билан ёпиб қўйилган бўлади, ичи бўш, — биздаги каби мурда кўмилгач, тупроққа тўлдирилмайди. Иқлим ўта иссиқ бўлгани сабабли жасад тезда қуриб чириydi. Маълум вақт ўтгач, қабрнинг қопқоғини очадилар-да, лаҳаддаги қуриган суякларни бир чеккага суриб қўядилар, кўпайиб кетса, тўплаб, вақти-вақти билан чиқариб ташлайдилар. Бўшаган жойга эса янгиси дафн қилинади. (Қайси номерли қабрга охириги марта қачон дафн қилингани қабристон ходими томонидан ҳисоблаб борилади).

Мадина шаҳридаги жаноби Расулulloҳ масжиди — ҳарам шарифда, Маккаи мукаррамадаги Каъба масжидида ўқиладиган беш вақт намознинг ҳар бирига шаҳардан жаноза учун 2–3 тадан тобут келади. Камина Мадинада бомдол намозидаги жанозадан сўнг, кўмиш маросимида қатнашиш учун бир тобут орқасидан эрганиб кетдим — «Жаннат ал-Маъаллога» йўл олдик. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, марҳумга эҳтиром юзасидан тобутни қабристонга елкада кўтариб борадилар ва жуда тез кетадилар, кўмиш жараёни ҳам тез бажарилади. Бу эса — ҳаво ҳароратининг иссиқлиги сабабли жасад айнимаслиги учундир. (Умуман мусулмончиликдаги

марҳумни мумкин қадар тезроқ дафн қилиш одати ҳам мана шу омил билан боғлиқдир). Шундай заруратга қарамай, тобутни биздагидек, машинада эмас, пистда — елкада кўтариб боришлари ибратли ва эътиборлидир.

Мен иштирок қилган эрталабки намозда учта марҳумга бир вақтда жаноза ўқилди. Тезлик билан қабристонга боргач, махсус ходим ишорасига биноан, тобут қопқоғи очиб қўйилган қабрлардан бирининг қирғоғига қўйилди. Вақтинча уланган узун симли электр чироғи нурида кимдир чуқурлиги одам бўйи келадиган қабр айвонига тушди. Қабрнинг биздагидан яна бир фарқи шуки, айвон тубидан ёнбош томонга чуқур лаҳад қовланмаган (ер тошли бўлгани сабаб қовлашнинг иложи йўқ). Лаҳад айвон тубида ёнбошидан узунасига ўйиб қўйилган энсиз «канора»дан иборат.

Пастга тушган одам эски суяклардан тозаланган мана шу канора — лаҳадга мурдани жойлаштирди, чироқ ёруғида атайлаб кузатдим. Сўнгра мурда қўйилган канора сифатидаги энсиз узун лаҳаднинг олди катта тошлар билан беркитиб қўйилди. Тошлар атрофига майда шағал аралаш тупроқ тортилиб, сўнг «айвон» яна бетон плита билан беркитилди ва қирғоқларидаги чоклари тупроқ билан текисланиб, сўнгра бетон қопқоқ устига юпқа қатлам тупроқ тортиб қўйилди — қопқоқ кўзга таппанмайдиган ҳолга келтирилди. Шу билан мусибат эгасига таъзия билдирилгач, барча тарқалди.

Маккада ҳам шу тартибни кўрдим. Жиддада марҳум шоир Минҳожиддин Ғамгин дафнида ҳам синчковлик билан шундай ҳолатни кузатдим: қабр айвони аллақачон очиб қўйилган. Айвоннинг чуқурлиги 1,5 метрдан кам эмас. Аммо бу ерда айвон ичи ҳам атроф деворлари билан бетонланган.

Айвон «қопқоғи»ни 2–3 киши аста кўтариб, уни очдилар. Айвон тубидаги узунасига ўйилган энсиз лаҳадга мурда худди Мадинада кузатганимдек жойлаштирилди ва яна плита қопқоқ ёпилди. Устига ва чокларига тупроқ тортилиб, чанг босилиши учун сув сепилди ва яна боягидек текислаб қўйилди.

Кўмиш жуда тез — 5 дақиқада тугади. Биздаги каби Қуръони каримдан “Мулк” (Таборақ) сурасини ўқиш ва ўтириб қўлларни фотиҳага очиб «Омин» қилишлар йўқ. Дафидан сўнг, мусибат эгалари — ўн чоғли одам қадамларини тезлатдилар ва қабристон энниги олдига илгарироқ келиб, хомуш ҳолда қаторлашиб туришди. Дафнга келган қадрдонлар қабристондан

чиқар эканлар, бирма-бир уларнинг қўлларини олиб «мусибатингизга Аллоҳ ажр берсин» ёки «Ғаффараллоҳу лимаййитакум» («Марҳумингизни Аллоҳнинг ўзи кечирсин») ибораларини айтиб, ҳамдардлик билдирадилар.

Дафндан сўнг мусибатхонага фақат қариндошлар боради, холос. Бошқа таниш-билишлар қабристондан қайтадилар, – биздаги каби қабристондан ёппасига қайтиб, Қуръон ўқиш ва дуо-фотиҳа қилиш удумдан чиқиб кетган. Шунга қарамай, Минҳожиддин Ғамгин дафндан сўнг, хусусан, жанозага бошқа шаҳардан келган қадрдонлар ҳам қабристондан унинг ўғли Мажидиддин уйига бордилар ва Қуръон тиловати қилиб, сўнгга тарқалишди.

Ватандошларимизнинг мусибат маросимидаги бизникидан фарқладиган яна бир томони шуки, жаноза ва дафндан кейин эрталаб ёки пайшанба кунлари одамлар фотиҳага келиши одат эмас. Фақат уч кун давомида аср намозидан бошлаб, хуфтонгача фотиҳахонлик уюштирилади. Узоқ-яқиндан таниш-билишлар фақат уч кун кечки пайт келадилар. Иккита-учта қори микрофон олдида навбатма-навбат тўхтамасдан Қуръон тиловати қилиб ўлтирадилар. Биздаги каби ҳар бир келган бир тўп кишига алоҳида ўқилмайди; битта қори 10–15 дақиқа тиловат қилади, келганлар ҳам тезда туриб кетмайди – тоқати, вақти мусоид қилганча ўлтирадилар. Бир қори тиловатни тугатиб, иккинчи қори бошлаганда, вақти тугаганлар секин туриб кетаверади, кўпчилик-қадрдонлар ва қариндошлар эса ўлтираверади. Уларга яна янги келганлар қўшилади. Шу тарзда Қуръон тиловати асрдан хуфтон намозигача тўхтамай давом этади. Ниҳоят, хуфтон намозига азон айтилгач, барча намозга туради ва шу билан фотиҳа маросими ҳам тугайди.

Бу маросим, айтилганидек, уч кун давом этади. Учинчи куни, хуфтон намозидан сўнг, ош дамланади ва барча тўпланганлар уйга таклиф қилиниб, якуний хатми Қуръон ўқилади. Сўнг барчага ош тортилиб ейилгач, марҳум ҳақиқа фотиҳа қилинади-да, шу билан ўлим маросими умуман тугайди. Биздаги каби уч худойи, пайшанбаликлар, 20, 40 ва йил худойилари ўтказилмайди – улар «бидъат» ҳисобланади.

Ватандошларимизнинг биринчи авлодидан Маккада машҳур бўлган Муҳсинжон Марғилонийнинг 90 ёшдан ошган беваси вафот қилганда, Минҳожиддин Ғамгинникидаги каби уч кунгача ўзим қатнашдим, жуда кўп олам фотиҳага келиб кетди.

«Дом»да яшаганликлари учун кўча четига стуллар қўйиб 50–60 кишига мўлжалланган жой қилдилар. Олтинхон тўранинг катта ўғли, Мунаввар қори ҳамда яна бир ёш қори йигит 3 кунгача аср намозидан сўнг микрофон орқали навбатма-навбат Қуръон тиловати қилиб ўлтирдилар. Охирги 3-куни хуфтон ўқилгач, уйда хатми Қуръон уюштирилиб, айтилганидек, ош тортилди, сўнгга барча тарқалишди. Аммо айрим қариндош-уруғлар ва қадрдонлар қолиб, жумладан, камина ҳам кеч соат 12 гача марҳумани эслаб, холис суҳбатлашиб ўлтирдик.

Кечқурун пиёдалаб уйга — «Андижон такя»сига қайтар эканман (маросим «Наккоса» маҳалласида бўлиб, оралиқ масофа 2 км чамаси), тунги ҳаво ҳарорати 22–24 даража, эсаётган ғир-ғир шабада танга роҳат бағишлайди, бундай тунда Макка кўчаларида пиёда юрганлар кўп. Пиёда, шошилмасдан кета туриб, маросимларимиз ҳақида ўйланиб қолдим. Хонамга кириб, тунги соат бирларда ётиш олдидан «кундалик» дафтаримга қуйидагиларни ёзиб қўйдим:

«Ўлим ҳар доим, ҳаммага мусибат келтиради. Ахир, биров отасидан ёки онасидан, яна биров фарзандидан ёки рафиқасидан жудо бўлади-да! Шунинг учун ҳам жудолик алами дафъига турли удумлар, расм-русумлар одат бўлди. Бизда дафндан сўнг қабристонда тўпланган юзлаб кишилар иштирокида Қуръон тиловати қилиш, марҳум ҳақида яхши гаплар айтишнинг нимаси ёмон? Марҳум руҳига бағишлаб пайшанба кунлари худойи оши бериш («қирқи»гача) ва «қирқ кунлик» маросимини ўтказиш, айниқса, Фарғона водийсида кенг тарқалган. (Тошкентда — «йигирма»). Менимча, мусибат туфайли удум бўлган бундай маросимларнинг сақлангани ва давом этиб туриши ўзбекчилигимиз рамзларидандир. Аммо мен 20 кунликка, марҳумнинг йилига бағишланган ва манманликка, исрофгарчиликка сабаб бўлаётган дабдабали маросимларга муглақо қаршиман! Хатто, даҳрийлик давлати бўлмиш совет ҳокимияти йиллари ҳам бу ва бошқа удумларни халқимиз унутмади: хуфёна тарзда бўлса ҳам «ими-жимида» ўтказиб келди. Демак, халқ бор эканки, удум ҳам бор. Мусулмончилигимиз абадий экан, унга боғлиқ удумларимиз ҳам абадийдир. Мустақиллигимиз эса ўзлигимиз ва миллийлигимизни англашга катта имкониятлар яратиб берди. Лекин ҳамма нарсанинг ҳам чегараси, одоби бўлиши лозим.

Саудия Арабистонида бугунги тезкор тараққиёт таъсирида ўзбекона удумларимиз ўзгарибди, «маҳаллийлашибди». Бу ўзгаришлар ижобийми ёки салбийми, — баҳони халқимиз тарихи берса, ажаб эмас. Бизнинг вазифамиз эса этнографияга доир бу маълумотларни тарихга муҳраб қўйишдир».

Ватандошларимизнинг уй тутишлари, тўй ва дафн маросимларига алоҳида тўхталиб ўтганимизнинг боиси шундаки, урф-одатлар, анъаналар, турли маросим-маъракалар тизими ҳар қандай халқ маънавиятининг, қундалик маиший ҳаётининг айнан кўзгусидир. Саудия Арабистонида истиқомат қилаётган ватандошларимиз, ўша ўзбекона анъаналарни, гарчи яхлитлигига бироз путур етган бўлса ҳам, ҳар ҳолда сақлаб келмоқдалар. Шоир Комил Абдулло Тошқиннинг айтишича, ўзбек аёлларининг ойда бир уюштириладиган учрашув-ўлтиришлари бор. Улар тўпланишиб, ўзбекона зиёфатлар қилишади, лапар, ёр-ёрларни қўмсаб, билганича айтишади. Ўзга тил ҳукмронлигига, ўзга муҳитга қарамай, миллий тил ҳам авайлаб сақланмоқда.

Ислом дини билан ўзбек халқи анъанавий маданиятининг асрлар давомида уйғун ҳолда ривожланиб келгани ўзга мусулмон юртида яшаётган ватандошларимиз турмушини анча осонлаштирган. Шунга қарамай, тарихан қисқа бўлса ҳам 70 йиллик (1930—2000) муҳожирлик даврида биз тўхталиб ўтган айрим урф-одатлар маҳаллий муҳит таъсири остида бироз ўзгарган ёки такомиллашган, лекин ўзбекчилигимизнинг ўзак қисми сақланганки, биз шунга алоҳида эътиборни қаратдик. Миллат бор экан, унинг урф-одатлари ҳам бирга яшайди.

2-§. Рамазон дастурхонлари атрофида

Анъанага биноан, Рамазон ойида иккала Ҳарами шарифда ҳам 30 кун давомида ифторлик уюштирилади.

Саудия Арабистонига Рамазони шариф кунлари юртимиздан умра сафарига борганлар Маккада ва Мадинада бўлганларида, агар турган жойлари яқин бўлса, иккала Ҳарамда уюштириладиган ифторлик маросимларида қатнашган бўлишлари мумкин. Камина эса 1996 ва 1997 йилги сафарлар чоғида ифторлик маросимларида бир неча бор қатнашинга муяссар бўлдим.

Аввало шуни айтиш лозимки, ушбу мамлакат мусулмонлар диёри бўлгани туфайли бу ерда барча рўза тутади, барча масжидга қатнайди ва рўза кунлари тарових намозини ўқийди. Исломий ибодатларнинг қонун-қоидалари, жумладан, ифторлик анъаналари фуқаролар онгига сингиб кетган. Намоз ўқиш ва рўза тутиш ҳаётий ва психологик зарурат сифатини касб этган. Зотан, намоз ва рўза, умуман олганда, мусулмонлар учун бандалик вазифасини адо қилишнинг асосий шартларидандир. Шунинг учун бу мамлакатда ёш болалар ва ёш қизлар оналари, дадалари билан бирга рўза тутиб, намоз ўқисалар, катталар биздаги каби «баракалла» деб уларнинг кўнгилларини кўтармайди. Болалар ҳам катталар рағбатидан умидвор эмас.

Саудия Арабистонига сафар чоғим икки марта муборак Рамазон кунларига тўғри келди. Ватандошларимиз уйларига таклиф қилишгани сабаб бир неча марта уларнинг уйларида ифторлик маросимларида қатнашдим. Маккада марғилонлик Сафохон Жалолхон ўғли, андижонлик Ҳабибулло Назиржон, Машраб қори Исомиддин ўғли, наманганлик Собиржон «ҳисобчи», Мадинада Аҳмаджон Ўшӣй, Абдуҳаким қори ва бошқа ватандошлар каминани навбатма-навбат ифторликка таклиф қилишди. Сафохон аканикидаги ифторликка бир сафар Ўзбекистоннинг Жидда шаҳридаги Боні консули ҳам Тошкентдан келган меҳмони билан таклиф қилингани сабаб, улар билан бирга бўлдик. Тоиф шаҳридан каминани излаб келган шоир Тошқин (Комил Абдулло Андижоний) ҳам ифторликка таширф буюрди.

Ҳаммаси бўлиб 10–12 кишига мўлжалланган тўкин дастурхон шундоққина гилам-палослар устига солинган. Уларда биздагидек «хонтахта» қўйиш одат эмас. Меҳмонлар эртароқ келадилар-да, оғиз очар пайти — шом намозига азон айтиш дақиқаларигача, одатдагидек, дастурхон солинмаган бошқа хонада ўриндиқларда суҳбатлашиб, вақт ўтказадилар. Фақат хурмо ва турли шарбатлар-у совуқ ичимликлар қўйилган, холос. Шулар билан оғиз очилгач, дарҳол шом намози ўқилади. Намоздан сўнг эса йиғилганлар дастурхон ёзилган махсус хонага таклиф қилинади ва ифторлик маросими бошланади.

Биздаги ифторликда оғиз очилгач, бир-иккитадан сомса ва бир бурда нон тановул қилинади-да, 2–3 пиёладан чой ичилиб,

сўнг шом намозига турилади. Бу ерда эса овқатланиш намоздан кейин бошланади. Арабистондаги тартиб шахсан менга маъқул тушди: оғиз очилиб, шом ўқилади-да, сўнгра бир йўла ифторлик дастурхонига ўлтирилади. Бунда намоз баҳонаси билан ифторлик бўлинмайди ва дастурхон атрофида бошланган самимий суҳбат ҳам табиий давом этаверади.

Юқорида айтилганидек, дастурхон биздаги каби «хонтахта» устига эмас, балки палос устига ёзилган. Ота-боболаримизнинг бу азалий тартибда ҳикмат борлигини биз унутиб қўйибмиз: ерга дастурхон ёзиш Пайғамбаримиз(с.а.в.)дан қолган суннатлардан эканини шу ерда билиб олдим. Фикримча, бизнинг диний раҳнамоларимиз суннат ва билъат одатларини кўпчиликка тушунтириб боришлари матлубдир.

Ифторлик дастурхони ҳам биздагидек «бой» солинган: нон ва турли сомсалардан тартиб ҳар хил суюқ ва қуюқ овқатларгача, турли ширинликлар-у қатик, совуқ ичимлик-шарбатлардан тартиб нон теккизиб сўйиладиган ва шу ерга хос ҳолвайтар-у нишоллагача қўйилган. Булардан ташқари, катта-кичик барканшларда турли хил мевалар: олма, «юсуф афанди» (яъни мандарин), апельсин, банан, узум, нок, хурмо ва ҳ.к. Сафоҳон аканикида эса Ватандан келтирилган қовун ва маҳаллий «қўзивой» тарвуз ҳам қўйилган. Иссиқ овқатлар — паловдан тартиб уларга хос мастава, чучвара, мантигача — барчаси, биздаги каби навбати билан эмас, балки, ҳар галгидек, бир йўла дастурхонга қўйилган — ким нимани хоҳласа, бетакаллуф тановул қилаверади. «Олинг-олинг» деган қисташлар ҳам йўқ.

Қўйилган мевалардан айниқса, узум менинг диққатимни жалб қилди: тоқдан худди янги узилгандек турибди. Биламанки, Арабистонда узум унмайди. Тортиниброқ бўлса ҳам сўрасам, Чилидан келтирилган эмиш. Юқорида айтилганидек, бундан уч кун илгари Чили узумзорларидан эрталаб узилиб, қоғоз қутиларга жойланган ва ўша куни кечки пайт самолётларда Жиддага келтирилган. Иккинчи куни эрталабдан турли шаҳарларга тарқатилган ва сотувга чиққан, ниҳоят, мана, ифторлик дастурхонига қўйилган. Зотан, бошқа мевалар ҳам хилига қараб — АҚШдан (олма), Жанубий Америка (олхўри, қудунай, узум), Миср (анор, апельсин), Туркиядан (нок, шафтоли) ҳар куни келтирилади. Ана сизга

бозор иқтисодиётининг бир кўриниши-ю, халқаро савдо алоқаларининг ташкил қилиниши.

Очиғини айтганда, йўғон донали Чили узуми менга маъқул келмади: катта-катта кўкимтир ва юмалоқ, шираси ҳам унча эмас. Биз тилни ёрадиган ва олтиндек товланадиган узумларга ўрганганмиз. Ифторлик давомида биздаги, масалан, Асаканинг найча узумларини кўз олдимга келтираман. Қани энди, Қуёш бобонинг иссиқ нуруни эмиб етилган узумларимиз ва бошқа меваларимиз халқаро савдога чиқса, жумладан, арабистонликларга, ватандошларимиз дастурхонига ҳам етиб келса... Бошқа юртлардан келтирилган узумлар-у турли мевалар бизники билан рақобат қила олмаслиги аниқ. Илоҳим, ўшандай кунларга етказсин.

Ифторлик ниҳоятда самимий ўтди. Ватандошларимиз суҳбати яна она-юртимиз, мустақилликдан мамнуният, уни ҳеч нарсага алмаштирмаслик ҳақида борди. Ўлтириш тунги соат 12 гача давом этди.

Таровиҳ намозидан сўнг хайрлашиб, Макканинг тунги бозорини айландик. АҚШ, Ливан, Мексика, Эрондан келтирилган меваларни, Испаниядан келтирилган ўрик ва олхўриларни ҳам татиб кўрдим. Бизнинг олтин рангли, новвот таъмли узумларимиз, субҳони, қандак ўрикларимиз аъло даражада эканига яна иқрор бўлдим. Иншооллоҳ, Президентимиз олиб бораётган ташқи иқтисодий сиёсат туфайли боғбонларимизнинг ҳалол меҳнатлари билан етиштирилган ширин-шакар мевалар бошқа мамлакатларга, Саудия Арабистонига ҳам етиб боради ва боғбонларимизнинг даромади ҳам ортади. Ўшандай кунга етиб келамиз. Фақат бизнинг ишбилармонларимиз, тадбиркорларимиз Президентимизнинг доно ташқи сиёсатини тўғри ва кўнгилдагидек амалга оширишга кўмаклашсалар, ёз ойлари ички истеъмолимизни заруратда Цн ортиқча қоплаб ётган меваларимиз жаҳон бозорига чиқса, бундан қанчадан қанча фойда келар эди. Ифторликдан қайтгач, Макка бозоридан чиқиб, шулар ҳақида ўйлаб кетдим. Ишбилармонларимизда жаҳонга чиқиш тажрибаси етишмаётгандек. Сабр қиламиз, албатта, тажриба ҳам ортади.

Эртаси ўтиб, индинига Маккада истиқомат қилувчи яна бир ватандошимиз Ҳабибулло Назиржон ўгли ифторликка таклиф қилди. Олдинги бобда у кишини таништириб ўтган

эдик: Андижоннинг эски шаҳаридаги собиқ «Тахта кўприк» маҳалласида туғилган, Маккада истиқомат қилади. У киши яхшигина ишбилармон. Шу билан бирга, Ўзбекистонимиз истиқлолини севинч ёшлари билан қулоч очиб кутиб олганлардан. Мамлакатимиз келажаги ҳақида ажойиб фикр-мулоҳазаларга бой одам.

Ифторликка ўғли Одилжон, укаси — физик профессор Раҳматулло Назиржон, ходими Собиржон «ҳисобчи» Намангоний ва пойтахт Риёздан куёвлари билан яна икки киши таклиф қилинган экан. Ифторлик дастурхони ҳалигидай — ниҳоятда мўл-кўл солинган. Маишат асносидаги суҳбатимиз мавзуи, бир гал богдорчилигимиз, шарбат меваларимиз атрофида айланди. Ҳабибулло аканинг фикрича, Андижон меваларини, хусусан, узумларини Арабистонга олиб келиб сотиш мумкин. У киши 1991—1992-йиллари Ватанга келганида, Андижон туманидаги собиқ «Известия» мевачилик давлат хўжалиги базасида консерва заводи қуриб, Арабистонга қуруқ ва ҳўл мева чиқариб сотиш режасини таклиф қилган. Бироқ айтишича, унинг бу таклифи нима сабабдандир, поёнига етмай, ярим йўлда қолиб кетган. Ифторлик давомида гапни шу мавзуга бурган эдим, Ҳабибулло ака менга қараб:

— Андижон соҳибкорларини Ўзбекистонимиз мустақиллиги туфайли бадавлат бўлишини ўйласангиз, ўша «совхоз» ҳақидаги менинг режамнинг амалга ошишига ёрдам беринг, — деди-да, бу масалага нуқта қўйди. Мен Андижонга қайтгач, буни албатта суриштиражагимни айтдим. Бу — 1997 йил 19 январь оқшоми эди⁴.

Кейинги кунлари ифторликни қаторасига уч кун Ҳарам шарифда ўтказдим. Биздаги ва умуман, одатдаги ифторлик тартибларидан фарқли ўлароқ, шаҳарнинг барча масжидларида ҳам қисқа муддатга ифторлик дастурхони ёзилади. Ҳарамнинг ўзида эса шом намозига келган миллионлаб зиёратчиларга намоз олдидан енгилгина дастурхон солинади: кичик елим идишларда мўл-кўл қилиб хурмо тортилади, замзам сувлари, чой ва арабча қаҳва берилади, холос. Маҳалла масжидларида эса нон ва иссиқ овқат ҳам тортилади.

Ҳарамда шомга азон айтилиши биланоқ, барча елим дастурхонлардаги хурмо билан «огиз очади» ва замзам, чой ва мўъжазгина идишларда қаҳва ичади. Эътибор берсам, ҳар ким ўнтагача хурмо ер экан. Ушбу ифторлик 5 дақиқа давом этади,

холос. Сўнгра хизматчилар елим ва қаттиқ қоғоз стаканлар-у хурмо қолдиқларини дастурхонларга ўраб зудлик билан йиғиштириб олишади ва шу билан, қарабсизки, намозга жой очилади, ифторлик тугайди. Бир-бирларига ёт бўлган одамларнинг ўша 5 дақиқа давом этган ифторлик асносидаги дўстона ўзаро муомаласи, беозорлиги ва самимийлиги кишининг ҳавасини келтиради, ўйга толдиради.

Кейинги кунлари маҳалла масжидларидан биридаги ифторликни ҳам кузатдим: илтимосимга кўра, мени бир маҳаллага олиб бордилар. Бу ерда қоида шундайки, иқтидорли кишилар навбати билан масжидда ифторлик дастурхони ёзадилар. Юқорида айтилганидек, хурмо ва чойдан ташқари, овқатлар ҳам тайёрлашади. (Рўза кунлари масжид айвонида газли қозон-ўчоқ қурилади). Масжидга кирганки одам аввал «оғиз очиб», сўнг намозга туришади-да, намоздан кейин махсус тайёрланган дастурхон атрофида ўлтириб, бетакаллуф ифторлик қилиши мумкин. Бир-бирларига мутлақо бегона ён-у қари худди эски танишлардек, суҳбатлашиб ўлтираверадилар. Таклиф қилиш, меҳмонни кутиб олиш ва биздагидек, келганларга мулозамат қилиш бу ерда одат эмас, муомала — табиий ва самимий.

Ўттиз кунлик рўза давомида ҳар кунни ҳарамда ҳам, маҳалла масжидларида ҳам ифторлик дастурхони ёзилади. Фақат фарқи шундаки, Ҳарамда давлат томонидан ташкил қилинади, масжидларда эса бадавлат кишилар навбати билан дастурхон ёзадилар. Мадинада бўлганимда Ҳарам ичини ифторлик дастурхони ёзиш учун бадавлат кишилар бир неча ўн метрдан «бўлиб олишганларини» айтишди. Бу ерда ҳам бир ватандошимизнинг ифторлик дастурхонида бўлдим. Тартиб худди Маккадагидек. Аммо озроқдан нон ҳам қўйилган.

Икки йил давомида Рамазон ойини Арабистон сафарида ўтказган бўлсам, бу ердаги ифторликларни ўзимиздагига қийсладим. Маълумки, бизда ҳам маҳаллаларда ҳар ким савоб учун деб ифторлик қилади. Бироқ ифторлик масжидда эмас, хонадонда ўтказилади. Шунингдек, бизда ҳам ифторлик тайёргарлигига катта эътибор берилади — дастурхон жуда қуюқ солинади. Кўпинча ифторликдан сўнг нон-у сомса ва қўйилган мева-ю ширинликлардан «насиба» деб тугиб ҳам берадилар.

Саудия Арабистонида эса бундай одат йўқ — керагича еб-ичиб кетилаверади. Маккада кузатганим — маҳалла масжид-

ларидаги ифторликларда менга таажжубли туюлган одат шу бўлдики, ифторликдан сўнг қолган барча таомларни — нонлар-у оғзи очилиб чала ичилган салқин ичимликларни пўчоқлар билан бирга ўша елим дастурхонларга ўраб, ташлаб юборадилар. Қолган меваларни тақсимлаб бериш ёки ихтиёрий равишда олиб кетиш бу ерда одат эмас. Бу — ислом таълимоти бўйича ҳам бориб тургани исрофгарчиликдир. Илгариги сафаримизда тўйларда ҳам бунга эътибор берганимизни ёзган эдим. Бир куни танишим, давлат хизматчиси Машраб қориникида ифторликда бўлганимда, бундай исрофгарчилик ҳақида тортинмасдан гап очдим. Маълум бўлдики, бу одатдан ватандошларимизнинг ўзлари ҳам норози — хижолатда эканлар. Бироқ Машраб қорининг айтишича, кейинги йиллари тўйларда ортиб қолган таомларни давлат таъминотида турадиган етимхоналар, боқувсиз қариялар ва кар-соқов, кўзи ожизлар истиқомат қиладиган муассасаларга олиб кетиш тартиби ўрнатилган. Маъмурчилик, серобчилик туфайли пайдо бўлган бу исрофгарчилик одатидан ватандошларимизнинг ўзлари ҳам хафа.

Харами шарифдаги ифторликларда ҳам махсус идишларда қолган хурмоларни данагу пўчоқлар билан қўшиб, тез йиғиштириб оладилар ва «суфралар»га ўраб ташлаб юборадилар. Агар улгурсангиз, бирор қути хурмо олиб қоласиз, аммо «олинг» деб илтифот қилиш йўқ. Олсангиз — айб ҳам саналмайди. Солинган «суфра» — дастурхонларни айтмайсизми. Эни 65–70 смли, биз «салафан» дейдиган, четларида «аҳлан ва саҳлан» («хуш келибсиз») — деган ёзуви бор чиройли дастурхонлар йиғиштирилиб олинади-да, ҳаммаси тўпланиб, ахлатга қўшиб ташлаб юборилади. Ўттиз кун рўза ичи ҳар куни шу одат. Бу, албатта, Саудия Арабистонининг бадавлатлигидандир. Лекин бадавлатлик, тўкин-сочинлик исрофгарчиликни келтириб чиқармаслиги керак. Бу хусусда ватандошларимиз билан фикр алмашдик. Улар ҳам камина мулоҳазаларига дилдан қўшилишди.

Шу билан бирга, яқин ўтмишимиздан баъзи таъналарни ҳам эшитдим: биз кимлигимизни унутиб қўйиб, фақат қоринни ўйлаб, ўзимизда ҳам тўй-маъракаларда ошиб қолган ошу сомсаларни ташлаб юборишимиздан улар хабардор экан. Ошиб қолган бурда нонларни, ҳатто, қора бўлкаларни дўконлардан сотиб олиб, ҳайвонларга берганимиз ёдимга

тушиб, ўзим ҳам бироз хижолат чекдим. «Тўқлиққа шўхлик» деб шуни айтсалар керак-да. Ахир, ўшанда ҳам мусулмон эдик-ку! Хайрият, бу одатларимиздан эндиликда воз кечдик.

Баҳсимиз мавзуси ифторлик ҳақида бўлгани сабаб, шундай хулосага келдимки, биздаги ифторлик одатимиз ҳар ҳолда маъқул экан. Бизда ҳеч нарса исроф бўлмайди. Дастурхондаги неъматларни «эҳсон» маъносида кўнгилдан чиқарилиб, меҳмонларга тортилса, ўз йўлида бу ҳам менимча, тўғри.

Илгари карахт бўлиб қолган миллий урф-одатларимиз, мана, истиқлолимиз туфайли тикланмоқда. Диний эътиқодимиз ҳам шукур қилайлик, мустаҳкамланмоқда. Муқаддас Рамазон ойи давомида маҳаллаларда ифторликлар ҳам бўлмоқда, дастурхонимиз тўкин-сочин. Мустақиллик берган маънавий неъматларни айтмайсизми.

Шу билан бирга, эътиқодимизни янада мустаҳкамлаш учун Пайғамбаримиз (с.а.в.) ватанидаги айрим ҳаётий жиҳатлардан, бошқа ибратомуз одатлардан ўргансак ёмон бўлмайди. Аммо бугунга келиб пайдо бўлган баъзи нохуш одатларга танқид кўзи билан қарашга тўғри келади. Саудия Арабистонидаги ватандошларимизнинг айрим урф-одатларини кузатар эканман, ўзимизнинг анъанавий одатларимиздан фахрланиш ҳисси янада кучайди менда.

3-§. Машраб қорининг шахсий музейи

1995 йилги сафарим чоғида Маккада юқорида таъриф берилган тўйлардан бирига таклиф қилишди. Таклифни мамнуният билан қабул қилдим. Тўйхонада ватандошлар билан суҳбатлашиб ўлтирганимизда дўстлардан бири менга: «Домла соҳиб, Машраб қори келди, хўп гаплашадиган олим одам, айти сизбоп, юринг, таништираман» — деди-да, биздан нарироқда ўлтирган оқ сариқдан келган, бонига ола қизил рўмол ташлаган, қотмагина одам ёнига олиб борди: «Қори, танишинг, мамлакатдан келган⁵ олим ҳамюртимиз», — деди. Қори билан қадрдонларча кучоқ очиб кўришдик ва у кишини ҳам мен ўлтирган жойга олиб келиб, ёнма-ён жойлашдик. Ўлтирганлар — Сафохон, Тўраҳон, Абдуғаппор ва яна бир қанча танишлар у кишига илтифот кўрсатиб, ўриңларидан турдилар. Сафохон ака мени у кишига обдон таништира кетди:

— Машраб қори, домла Сайфиддин соҳиб муҳожиратга чиқиб

кетган оталаримиз тарихини ёзишга бел боғлабдилар. У кишига марҳамат кўрсатсинлар. Биз ҳам албатга, қараб турмаймиз.

Машраб қори ростмона ўрнидан туриб, таъзим қилди ва тавозе билан «Бол устига, хуш келибдилар» — деб яна ўлтирди. У кишининг оталари мулла Исомиддин қори Андижоннинг «қибла томони»даги (Машраб қори ибораси) «Ойшахоним» маҳалласидан бўлиб, муллолар ва бадавлатларга нисбатан ҳукуматнинг сиқуви авж олиши билан жон сақлаш учун 1931 йили хотини ва бир ёшли чақалоқ Машрабжонни олиб, кўп қатори, Ватандан чиқиб кетган. «Ўлим йўли» бўлган Қошғар йўлларида тортган азоблар ҳамон ёдида.

Қошғар, сўнгра Кашмирдаги йўқчиликлар, Афғонистондаги қўл учиди ўтказилган тирикчилик ва ниҳоят, Саудия Арабистони... Отаси Маккаи муқаррамага келиб, жон таслим қилди. Эндигина қориликка ўқиётган Машрабжон онаси қўлида стим қолди. Ватандош бухорийлар кўмагида ўқишни давом эттириб, Қуръони каримни ёд олди. Мактабда ўқир экан, 12 яшарлигидаёқ унинг истеъдоди намоён бўлди. Мактабни тугатгач, давлат курсларига ўқишга таклиф қилинди, сўнгра уни хорижга жўнатдилар. Ва ниҳоят, олий маълумотли муҳандис касбини эгаллаб, «Идораи таълимия» деб аталмиш давлат муассасасида меҳнат фаолиятини бошлади.

Билим доирасининг кенглиги, хоҳ диний, хоҳ дунёвий илмдан бўлсин, ҳар қандай мавзуда ҳам мантиқ ва далилнинг кучлилиги билан суҳбатдошининг бутун диққатини ўзига жалб қилиб олади, олимлик қобилияти дарҳол маълум бўлади.

— Эртага иш билан қисқа сафарга кетаман, сиз, азиз меҳмонни, бир ҳафтадан сўнг ўзим топаман, — деди-да, маълум фурсат ўтгач, олдинги жойига бориб ўлтирди.

— Бу киши доимо давлат иши билан банд, хайрият, сизга вақт ажратадиган бўлди, — деб кўшиб қўйди Сафохон ака. Аммо ўлтирганлардан биронтаси иш жойини ва лавозимини аниқ билмас экан. Айтишларича, давлат олдидаги хизматлари учун орден ҳам олган.

Бир ҳафта ўтгач, турар жойим бўлмиш «Анжан боғча» мудири Аббосхон мени чақиртириб, «Сизни Машраб қори сўраб, телефон очди, кечқурун хонада кутиб ўлтиринг, келади», — деди. Мана, бугун 10 январь. Шомдан сўнг, ваъдасига биноан Машраб қори келди, кўришдик ва машинасида каминани ҳовлисига олиб кетди. Ҳовлиси Макка

шаҳрининг шундоққина марказида экан. Катта ҳовли ўртасида олти хонадан иборат уй. Унинг ертўла (подвал) хоналари ҳам бор.

Дастурхон атрофида чой ичиб, ҳўб суҳбатлашдик. Мезбон «Овқат тайёр бўлгунча, сизни музейга олиб кираман», – дедида гилам поёндоз тўшалган зинапоя билан пастки – «подвал» хонага тушдик. Биринчи қават неча хонадан иборат бўлса, пастда ҳам шунча хона – ҳаммаси музейдан иборат экан. Мен мамлакат бўйлаб ҳамда Бобур изидан Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон ва Покистон бўйлаб қилган сафарларимда кўп музейларни, жумладан, уй-музейларни ҳам кўрганман. Бироқ шахсий музей кўрганим ёдимда йўқ. Машраб қориники – ўзи ташкил қилган шахсий музей. Макка шаҳри тарихини, Байтуллоҳ тарихини ва Арабистонда Саудийлар сулоласининг ғалабасини акс эттирувчи анвойи ёдгорликлар ва айрим ҳужжатлар даврма-давр қўйилган.

Мана, Макка шаҳрининг VI–VII асрлар тарихига доир ҳужжатдан кўчирма. Куфий ёзувдаги Қуръон оятларидан махсус ишланган чарм матога ёзилган нусхалар. Ислом динининг тарқалиши тарихига оид ҳужжатлар, умавийлар, аббосийлар халифалиги давридан қолган айрим буюмлар, муқаддас Замзам суви қуйиладиган, X асрда ясалган чоққина сопол кўзачалар... Бу кўзачаларнинг таги ясси-япалоқ эмас, балки «найзасимон» учли қилиб ишланганлиги менда таажжуб уйғотди. Музей эгасининг айтишича, сув қуйилган кўзачалар ерга қўйилмаган, балки муқаддас Замзам суви ҳурмати баландроқдаги кўза қорни сиғмайдиган махсус тешик тоқчаларга жойлаштириб қўйилган.

Музейнинг навбатдаги иккита хонаси кейинги даврларга бағишланган: ўрта аср кийимлари, сопол ва мисдан ясалган рўзгор анжомлари, жанг асбоблари, араб аёлларининг тақинчоқлари, қадимий пуллар... Қуръони каримнинг мен кўрмаган ноёб қўлёзма нусхалари киши диққатини янада ўзига тортади.

Музейнинг иккита хонаси 1932 йили Абдул Азиз ибн Сауд раҳбарлигида қилинган инқилоб ғалабасига ва мамлакатнинг ундан кейинги тарихига бағишланган. Ана шу йилдан Саудия Арабистонининг мустақил, ягона мамлакатга айланишига асос солинган, тараққиёт янги изга тушган. Мана, ўша йиллари дастлаб ишлатилган қора рангли қўполгина телефон аппарати, бесўнақай радио карнайлари ва бошқа оврупоча буюмлар. Музейнинг махсус хонаси Арабистон – Америка («Арамко»)

нефть компанияси тузилган 1944 йилдан кейинги даврга бағишланган. Ушбу компания тузилгач, мамлакат тараққиётида рўй берган иқтисодий ва маданий ривожланишлар, ўзгаришларни акс эттирувчи экспонатлар қўйилган. Арабистонга келтирилган дастлабки енгил автомашиналарнинг кичик моделлари ҳам қўйилган. Ҳижоз ўлкасининг (ғарб) Нажд ўлкасига нисбатан (шарқ) иқтисодий тараққиётда илғор эканини кўрсатувчи ҳужжатлар ҳам бор. «Ал-Қибла» газетасининг мамлакатни биринчи марта телефонлаштириш ҳақидаги мақола босилган сони қўйилган. Мутаассиб диний ташкилотлар бу янгиликларга қарши чиққанини кўрсатувчи суратли ҳужжатлар ҳам бор.

Тараққиётнинг бу рамзий белгиларини кўриб, мутаассиб радикал исломий таълимотларнинг тараққиётдаги янгиликлар — умуман прогрессни тан олмайдиган иддаоларини эсладим ва мезбоним Машраб қорига бу ҳақда савол қилдим. Қори томошани вақтинча тўхтатиб, хона ўртасига ўрнатилган диванга ўлтиришни таклиф қилди-да, ўзи ҳам ёнимга ўлтириб, Арабистоннинг XX аср 30-йиллари тарихига диққатимни жалб қилди.

Унинг айтишича, 1932 йили Саудия Арабистони подшоҳлиги эълон қилинганидан сўнг унинг биринчи раҳбари Абдулазиз ибн Сауд фан-техника янгиликлари, жумладан, телефон ва радио каби техника воситаларининг мамлакат тараққиётидаги аҳамиятини яхши тушунган. Хўжалик ва ҳарбий эҳтиёжлар учун эса автотранспортнинг роли бекиёс. Аммо мутаассиб диний оқимлар янгиликларга тиш-тирноғи билан қарши бўлган. Шунда подшоҳ доно сиёсат юргизган: бу соҳада илғор фикрли бўлган Макка уламолари билан мутаассиблар ватани бўлмиш Нажд уламоларини учраштириб, уларни мурсоага келтирган. Шу тарзда мамлакатга техника воситаларининг кириб келишига имконият яратилган. Шунга қарамай, ғаламислар 1935 йили келтирилган дастлабки юк машинасини ҳайдовчиси билан қўшиб, кўчада ёндириб юборган эканлар. Бу кўнгилсиз воқеани эслатувчи ҳужжатлар ҳам музейга қўйилган.

Бу мутаассибликнинг нақадар бемаънилигини эслаб, Машраб қорининг ўзи ҳам кулиб юборди. Дастлабига наждлик уламолар ва айрим ҳижозликлар ҳам техника ривожига тиш-тирноғи билан қарши бўлишган. Самолётга ҳам «шайтон

кашфиёти» деб қарашган. Машраб қори ислом ақидапарастларининг кулгили фаолиятларидан айрим латифанамо воқеаларни айтиб берди — роса кулишдик.

— Кўриб турибсизки, дунёда техника тараққиётисиз асло яшаш мумкин эмас, — деб ўрнидан турди мезбон ва музейнинг сўнгги хонасига ўтдик.

Ушбу хона Машраб қорининг сафарлар чоғида чет мамлакатлардан олиб келган ёдгорликлари ва бошқа совғалар билан безатилган. Булар ичида қўлда тўқилган чоққина иккита ажойиб Эрон гилами диққатимни тортди. Гилам 1,5х1,75 метр катталиклда бўлиб, ниҳоятда гўзал ишланган. Унинг қимматини оширадиган яна бир сифати шунда эдики, атрофига Умар Хайёмнинг қуйидаги машҳур рубойиси тўқилган. Унинг ўзбекча таржимасини келтирамыз:

Кекса, ёш-ҳаётга ҳар кимки етар, —
Ҳаммаси изма-из, бирма-бир ўтар,
Бу дунё ҳеч кимга қолмас абадий,
Кетдилар, кетамиз, келишар ва кетар.

(Шоислом Шомуҳаммедов таржимасида)

Гиламнинг яна бирига ҳам Хайём рубойисидан ёзилган. Менга қизиқ туюлгани—Машраб қори рубойи тўқилган ушбу гиламларни музейнинг чиқиш эшиги ёнига осиб қўйган. (Бу—дунё, ҳаётнинг омонат эканини яна бир эслатиб қўйиш учун қилинган.) Мезбоннинг айтишича, гилам жуда қиммат туради. Эрон тарихининг 2,5 минг йиллигини тасвирловчи бир гиламини аллақайси ғарб мамлакатидан келган меҳмон қўярга-қўймай, 1 млн. 200 минг риёл бериб олиб кетган.

Саудия Арабистонига уч марта илмий сафар қилган бўлсам, ҳар борганимда, албатта, Машраб қори музейини атайлаб кўраман ва ҳар сафар ўзим учун бир янгилик кашф қиламан. 1996 йили мен ҳам музейга бир совға олиб бордим. Ота-бобомиз кийган бир тарихий ҳақкар кафш ҳадя қилдим (ёғочдан ишланган ва ота-боболаримиз лойда маҳси билан киядиган ёғоч пойафзал). Қори ниҳоятда хурсанд бўлди ва музейининг ўз авлодига бағишланган махсус бурчагига қўяганини айтди.

Кейинги борганимда музейга кириб, ҳақкар кафшга назарим тушди: унинг остига араб тилида «қадимда туркистонликларнинг лой кўчаларда киядиган оёқ кийими» деб ёзиб

қўйибди. Ушбу музейга бухорийлар авлоди буюмларидан ҳам тарих учун намуна қўйилганидан мамнун бўлиб чиқдим ва Машраб қорига:

– Бу – боболаримиз айтганидек, ўтган кунингизни унутмай, эски чорингизни қуритмай яшаётганингиздан нишонадир, — деб ҳазиллашдим. Қори менга Англиядан келтирилган ва маҳорат билан ишланган уч бўлакли ажойиб ҳасса совға қилди.

Ўша 1997 йили сафардан қайтиш чоғимда дўстим Машраб қоридан Саудия Арабистонида таълим ва халқ маорифи ҳақида адабиётлар топиб беришни илтимос қилдим. У киши илтимосни мамнуният билан қабул қилдилар. Қайтганимдан олти ой ўтгач, Жидда шаҳрида истиқомат қилувчи божалари Абдулҳамид Махдумдан (биз у киши ҳақида юқорида ёзганмиз) мен истаган мазмундаги олтита китоб бериб юборибди. Барчасига араб тилида «Профессор Сайфиддин Абдужалилга» деб ёзилган. Уларни ва ноёб ҳассани дўстимдан ёдгорлик деб кўз қорачигидек ҳамон асраб юраман.

¹ Биз кейинги кунлари қолган ошлар «тақдири» билан қизиқдик. Айтишларича, туй ва бошқа маросимлардан сўнг ортиб қолган овқатларни тўплаб, «999» рақамга телефон қилинади. Махсус автомашина келиб, уларни олиб кетади ва хайрия ҳисобида турадиган (кўзи ожизлар, қар-соқовлар уйлари каби) муассасаларга тарқатади. Умумий тартиб шундай. Аммо одамлар бунга риоя қилмасликлари ҳақида шикоятлар ҳам эшитдик.

² 2001 йили АҚШ га борганимда, бундай тартибга иккинчи марта дуч келдим.

³ Абдуллажон Туркистоний—Андижондан ҳижрат қилиб, Фулжада туриб қолган машҳур Аҳмадбек ҳожининг набираси.

⁴ Андижонга қайтгач, шу масала билан вилоят ҳокимининг биринчи ўринбосари ҳузурида бўлдим ва ватандошимиз режаларини тушунтирдим. У киши масала билан шуғулланишга ваъда берди.

⁵ Ватандошлар Ўзбекистондан борганларни «мамлакатдан келган» дейишади.

ХОТИМА ЎРНИДА

XX асрнинг 30-йилларида умуман Россия империяси бўйича мулкдорлар ва зиёлиларнинг Ватанни ташлаб, муҳожиратга кетиб қолиши таъкидланганидек асосан, 1917 йили Россияда рўй берган давлат тўнтариши билан боғлиқдир. Совет тарихшунослигида бу ижтимоий ва сиёсий ҳодисага моҳиятан эътибор берилмади, масалага ҳолисона ёндашилмади, унинг натижалари бузиб талқин қилиниб, муҳожиратнинг туб сабаби очиб берилмади.

Тадқиқотчиларнинг бу масала юзасидан кейинги йиллардаги хулосалари шундан иборатки, 1917 йилдан сўнг ўрнатилган совет ҳокимиятининг жамиятда ҳаётий томири бўлмаган, унинг янгича давлат тартиб-қоидалари мажбурий тарзда турмушга татбиқ қилинган¹. Бунинг оқибатида, Россия ва унга тобе ўлкалардаги даврлар синовидан ўтган ҳаётий тартиблар зўравонлик билан бузилган. Шунинг учун ҳам большевизм ўрнатган давлат тузуми ва тартиботлари жамият тадрижий тараққиётининг узвий давоми эмас, балки ҳукумат зўравонлигининг оқибати бўлди². Большевизм эса тарихий заруратликни даъво қилди-ю, аммо амалда бунинг акси бўлиб чиқди.

Сталиннинг «айрим олинган мамлакатда социализм ғалаба қилиши мумкин» деган ва гўё кучайиб борадиган синфий кураш ҳақидаги сохта назарияга асосланган зўравонлик сиёсати амалга оширилиб, кўплаб жиноий ишларга қўл урилди: 30-йиллардаги ижтимоий-сиёсий парокандалик ва шаҳид кетганлар ҳам шунинг мудҳиш оқибатидир. Сталиннинг «қулоқларни синф сифатида тугатиш» ҳақидаги сиёсати ҳам ўша зўравонликнинг бир кўриниши эди. Мана шу зулмкор сиёсат иқтидорли ватандошларимизнинг унга қаршилик кўрсатиш маъносида муҳожирликка кетиб қолишига сабаб бўлди.

Маълумотларнинг кўрсатишича, 1917 йилгача Туркистондан кетган муҳожирларнинг сони-ҳисоби деярли олинмаган. Асосий муҳожирлик оқими Россияда 1918–1920-йиллардан, Туркистонда энг оммавий тус олган даври эса 1930 йилдан бошланди. Йирик мулкдорлар ва ўз даврининг зиёлилари Ватанни ўз хоҳишларига қарши бўлса ҳам тарк этдилар — зўравонлик билан ўрнатилган сиёсий тузум уларни шунга мажбур қилди.

Саудия Арабистони ҳукумати ўзбек муҳожирларини коммунистик ғояга асосланган совет давлати сиёсатидан безиб келганлар деб, хушрўйлик билан қабул қилди ва буюк муҳаддис Имом Бухорий ватандошлари деб, уларга «бухорийлар» номини берди, уларни ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлади. Бухорийлар, асосан, Маккаи мукаррамада, Мадинаи мунавварада, кўпроқ Тоифда, қисман Жиддада, озроқ Абҳода ва Риёзда ўрнашиб қолдилар.

Ватандошларимиз, гарчи ушбу мамлакатда мустаҳкам ўрнашиб қолган бўлсалар ҳам, ноҳақлик билан ўрнатилган шўро тузумини тезда емирилишига ишонч боғлаб, Ватанга қайтиш умиди билан яшадилар. Афсуски, советлар ҳукумронлиги уларнинг умидини пучга чиқарди, ноҳақ тузум узоққа чўзилиб кетди. Хусусан, Иккинчи жаҳон урушидан сўнг Ватанга қайтиш орзуси сўна бошлади ва улар аста-секин ўзга юрт табиатига, ҳаёт тарзига қўника бошладилар. Лекин бегона юрт бўлишига қарамай, ўзбекчилик одатларини тарк этмадилар. Қайси шаҳарда бўлса ҳам, ўзларининг жамоаларини ташкил қилиб яшадилар³.

Саудия Арабистонидаги ҳаммаси бўлиб беш ой давом этган илмий сафарларимиз давомида ватандошларимизнинг турли ижтимоий қатламларига мансуб кўплаб танишлар ортгирдик. Улар билан турли суҳбатлар ва учрашувлар ўтказиб, меҳмондорчилигу, тўйларида бўлдик, мусибатларида қатнашдик, ватандошларимиз кундалик ҳаёти билан яқиндан танишдик. Шунга амин бўлдикки, бухорийлар ўз аجدодларидан мерос қолган ва ўзлари билан бирга олиб келган миллий маданият анъаналарини авайлаб сақлаганлар. Араб халқи билан ёнма-ён яшасалар ҳам, миллатга хос урф-одатларни, ўзбекона ҳаёт тарзини эъзозлаб келмоқдалар, ўз эътиқодларига содиқ қолганлар.

Ватандошларимизнинг ҳозирги авлоди шуни эслайдиларки, 1950—1960-йиллари ҳам муқаддас Каъбани тавоф қилаётганларнинг кўпчилиги оқ салла ўраган ўзбеклар эди. Улар бошқалардан ажралиб турар эдилар. Бунга кузатган ҳукумат вакиллари мамнун бўлишар ва хурсандчилик билдиришарди⁴. Уларнинг савдо-сотиқ ишларига, олимларининг диний муассасаларга ишга киришларига, ҳунар соҳибларининг дўконлар очиб ишлашларига расмий изн берилган.

Лекин шунга қарамай, ватандошларимиз, юртга қайтишга, советлар ҳокимиятининг муқаррар барбод бўлишига умид

боғлаб яшаганлар ва муҳожирлик ҳаётини «омонат» деб билганлар. Шунинг учун ҳам Сталиннинг ўлимини хурсандчилик билан кутиб олишган ва митинглар уюштиришган. Кўпчилик ватандошлар Саудия Арабистони фуқаролигини қабул қилишмаган ва юртга қайтиш умидида яшаган. Бундайлар ҳозиргача Арабистон паспортига эга эмаслар. Бу ҳол эндиликда улар ҳаётий шароитларини бироз қийинлашувига ҳам сабаб бўлмоқда.

Ватандошларимиз биринчи авлодининг муҳожирликка кетганига, мана, 70 йилдан ошди. Халқимиз ва Ватанимиз тарихи учун қувонарлиси шундаки, улар ўтган йиллар давомида ўзлигини, миллийлигини ҳамон сақлаб келмоқдалар. Миллий урф-одатлар, она тили уларнинг кундалик ҳаётида устувордир. Маккада истиқомат қилувчи Юсуф ака 10 яшарли набирасига ўзбекча гаплашишни ўргатган. «Анжан боғча»нинг мутасаддиси Аббосхон оқсоқолнинг ўнга яқин набиралари ҳар куни кечки пайт ўзбекчалашиб, беркинмачоқ ўйнайдилар. Бундай мисолларни кўплаб учратиш мумкин.

Алоҳида таъкидлаш лозимки, Арабистон жамиятида маҳаллий халқ билан уйғунлашиб кетишни осонлаштирувчи ҳаётий омиллар: тил муҳити, тарбия ўчоқлари, мактаб ва олий таълим, ниҳоят, сиёсий тузум — буларнинг кундалик ҳаётдаги доимий таъсирига қарамай, ватандошларимиз миллий ўзлигини сақлаб қелмоқда.

Америка Қўшма Штатларидаги муҳожирлар ҳаётини ўрганиш шуни кўрсатадики, АҚШга кўчиб кетган рус муҳожирлари иккинчи авлоддан бошлабоқ маҳаллийлар билан уйғунлашиб, ассимиляция бўлиб кетганлар⁵. Ватандошларимизда бундай ҳолат учрамайди, улар миллийликка қаттиқ риоя қилишади. Улар Покистон, Ҳиндистон, Афғонистон, Эрон каби эллардан бўлса ҳам ўз уруғдошлари-миллатдошлари билан қуда-анда тутинадилар. Кейинги вақтларда Ўзбекистон билан ҳам қиз олди-бердилар бошлангани диққатга сазовордир. Ватандошларимиз ўзининг бағрикенглик, саховатлилик, меҳмондўстлик, сабр-бардошлилик ва меҳнатсеварлик каби миллий фазилатларини йўқотмадилар.

Ватандошларимизнинг ўтган ота-оналари фарзандларига Ватанни унутмасликни, ўзбекчилик белгиларини авайлаб сақлашни васият қилганлар. Шунинг учун ҳам уларнинг иккинчи авлоди бу ерда туғилиб ўсган ўз фарзандларига ҳам

катта оталари васиятларини уқтиришган ва уларга ўзбекчилигимиз анъаналарини ўргатишган.

Аммо шу нарса ҳам аён бўлмоқдаки, айримларда ўз кучига, ҳамжиҳатликка ишонмаслик, тақдирга тан бериш, бориға кўникиш, лоқайдлик майллари устунлик қила бошлади. Бу-узоқ йиллар орзу қилинган Ватанга қайтиш умидининг айрим кишиларда сўниб боргани оқибати эди.

Ватандошларимизнинг ҳозир ўрта мактаб ва олий ўқув юртларида ўқиётган ёки авжи меҳнат фаолиятини бошлаган тўртинчи авлоди (яъни бу ерда туғилган фарзандларининг фарзандлари) ҳаётида муаммолар пайдо бўлаётганининг ҳам гувоҳи бўлдик.

Улар араб мактабларида ўқиб, йиллар ўтган сари маҳаллий турмуш шароитларига мосланиб бормоқдалар. Оилада эса, ота-оналарининг таъсири кучли, она тилини ва ўзбекона одатларни ҳурмат қиладилар. Шунга қарамай, улар фақат этник бирликни сақлаш билан кифояланмоқдаларки, суҳбатларимиз чоғида бу ҳолдан шикоятлар эшитдик. Кўзи очиқ зиёли табақага мансуб бухорийлардан бўлмиш Мўминжон Исмоилжон бу ҳақда шундай дейди:

— Фарзандларимиз шу ерда туғилиб ўсдилар, оилали бўлдилар. Аммо мени бир ўзбек сифатида бошқа савол қийнайди: Маҳмуд Қошғарийдан қолган, замонлар синовидан ўтган ва сайқал топган она тилимиз нима бўлади? Фарзандларимиз, набираларимиз фақат уй шароитида ўзбекча билади, холос...

Яна бир ҳушёр ватандошимиз Ҳабибулло Назиржоннинг фикрича, мамлакатда барчага бир хилда яратилган шароит фарзандларнинг маҳаллий араб ҳаёти билан уйғунлашиб кетишига сабаб бўлмоқда.

Тоифдаги суҳбатда шоир Тошқин шундай деди:

— Ўғилларим ўзбекчани яхши тушунадилар. Аммо ўзбекча саволларимга араб тилида жавоб қайтарадилар.

Ҳа, уларнинг жон куйдириб қайғурганларича бор. Ватандошларимиз ўз фарзандларининг тарихий тақдирини, маънавий келажагини ўйлайдилар. Бу масала тарихчи сифатида, албатта, мени ҳам ўйлантиради.

Айрим зиёли ватандошларимиз миллат тақдирини ўйлаб, ушбу мамлакатда туғилиб ўсган ўзбек ёшларини оталар Ватани

— Ўзбекистонимиз билан узвий алоқалар ўрнатиши

имкониятларини муҳокама қилишади, суҳбатларда баъзи таклифлар ҳам киритмоқчи бўладилар. Масалан, уларнинг фикрича, нима бўлганда ҳам, она тилини унутмаслик керак. Зеро, тил — миллат рамзи, унинг руҳиятидир. Президентимиз Ислон Каримов айтмоқчи, «Она тили — бу миллат руҳидир. Ўз она тилини йўқотган ҳар қандай миллат ўзлигидан жудо бўлиши муқаррардир»⁶.

Шунинг учун, ватандошларимиз фикрича, Ўзбекистондан махсус ўқитувчилар чақириб, болаларга ўзбек тилини ўқитишни ташкил қилмоқ лозим. Она тили ҳақидаги уларнинг қайғуларига менинг ҳам қўшилгим келади. Чунончи, Олмонияда яшайдиган турк ёшлари асл маданияти ва тилини унутиб юбормасликлари учун катталар ғамхўрлик қилишиб, турк оилалари болаларига текинга тил ўргатадилар⁷.

Ватандошлар ҳаёти билан яқиндан танишиб шундай хулосага келдикки, хорижда миллий яхлитликни муҳофаза этиш, бироз бўлса-да, заифлашган. Фарзандларда бунинг учун зарур бўлган иммунитет етарли эмас. Шунга қарамай, ота-оналар миллийликни сақлаб қолишга интиладилар. Тоиф, Риёз, Жидда ва Макка шаҳарларида ўтказилган суҳбатларда фарзандларнинг тақдири ҳақида сўз кетганда, суҳбатдошларимиз бир хўрсиниб оладилар. Мулоқотлар чоғида фарзандларнинг ота-оналари Ватанига муҳаббатини ошириш, уларнинг «ўқ томири»дан ажралиб қолмаслигини ўйлаб, баъзи фикр ва таклифлар билдирадилар. Бу таклифларнинг энг асосийлари, ватандошларимиз фикрича, қуйидагилардан иборат:

Бухорийларнинг тўртинчи авлодига мансуб ёшлар учун мустақил Ўзбекистонимизга саёҳатлар уюштирилса; улардан ўқувчи ёшларни танлаб, Арабистонда ўта иссиқ ёз ойлари мавсумида (таътил даврида) мамлакатимизнинг сўлим гўшаларидаги лагерларда ўзимизнинг фарзандларимиз билан бирга дам олишлари ташкил қилинса (бу тадбирнинг моддий томони ватандошлар ҳисобидан бўлиши мумкин); Ўзбекистон телевидениесининг Саудия Арабистони учун махсус эшиттиришлари ташкил қилиниб, унда Ўзбекистони-миздаги янгиликлар билан, унинг хуш ҳаво, гўзал манзаралари билан доимий равишда ватандошларимиз таништириб борилса; мухбирларимиз бориб, ватандошларимиз ҳақида, уларнинг орзу-армонлари, эзгу ниятлари-мақсадлари тўғрисида махсус эшиттиришлар уюштирсалар; ватандошларимиз

фарзандлари Ўзбекистонимиз олий ўқув юртларига ҳам келиб ўқисалар ва ҳоказо.

Уларнинг барча тақлифлари Ўзбекистонимиз билан доимий алоқани узмаслик орзуси билан боғлиқдир. Бу тақлифларни эшитар эканмиз, биз шу нарсадан мамнун бўлдикки, таъкидланганидек, бухорийларнинг тўртинчи авлоди ҳам ўзлигини унутмаган, ўзларини «ўзбек» деб билади ва шу миллатга мансублигини ич-ичдан ҳис қиладилар. Гарчи арабча мактабларда ўқисалар ҳам, ўз тарихий ўтмишини унутмаган. Бу, албатта, яхши фазилат. Бу омил, ўз навбатида, халқимизнинг ва ўзбекча туркий тилнинг тарихий томири ўтмишида узоқ асрларга етиб боришини исботлайди. Шу сабабдан бўлса керакки, ватандошларимиз ҳаётида бошқа миллатларда учраб турадиган «ота-болалар муаммоси» йўқ.

Бухорийлар қиссасига якун ясар эканмиз, умид қиламизки, ватандошларимиз ва уларнинг фарзандлари ҳам оша-Ватан — Ўзбекистонимизнинг мустақиллик туфайли қўлга кири-тилаётган ижтимоий ва маънавий неъматларидан, албатта, баҳраманд бўладилар. Зеро, Президентимиз айтганларидек, «чет эллардаги ўзбеклар... иқтисодий, маданий ва бошқа муносабатларни йўлга қўйишда жонли боғловчи бўгин бўлиб хизмат қилишлари мумкин»⁸.

¹ Ахиезер А.С. и др. Большевизм — социокультурный феномен (опыт исследования). Вопросы философии, 2002, 5, стр.64.

² Волкогонов Д.А. Триумф и трагедия. (Политический портрет И.В.Сталина). В 2-х книгах. Кн. 1, часть 1. М., «Агентство печати и новости», 1989, стр. 193—200.

³ Иноғомов С. Саудия Арабистони Подшоҳлиги. Тошкент, ФАН, 1999.

⁴ Жиддада истиқомат қилувчи Абдулҳамид Махсум хотирасидан.

⁵ Нитебург Э.Л. Русские в Америке—интеграция или ассимиляции? «Этнографическое обозрение», М., 2001, 6, стр.82—100.

⁶ Ислоҳ Каримов. Миллий истиқлол мафқураси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Тошкент, Ўзбекистон, 2000. Б. 23.

⁷ Ғулом Карим. Олмония таассуротлари. «Жаҳон адабиёти», 2002, I-сон, январь. Б. 162.

⁸ Каримов И. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Асарлар, Тошкент, 1996, I-жилд, 60—61-бетлар.

ИЛОВАЛАР

Чуқур ҳамдардлик Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов Жаноби Олийларига

Жаноби Олийларига ва ватандошларимизга етган кўнгилсизликни эшитиб, кўп мутаассир бўлдик. Сиз Жаноби Олийларига суиқасд қилган душманларингизнинг ёмон ниятларидан Аллоҳнинг инояти ила саломат қолганингиз билан табриқлаймиз. Ҳаётдан кўз юмганларни Аллоҳ раҳмат айласин ҳамда жароҳатланган юртдошларимизнинг тез фуруқатда шифо қомил топишини Яратгандан сўраб қоламиз. Аллоҳ Сиз Жаноби Олийларига узоқ умр беришини ва дилингизда қандай яхши тилакларингиз бўлса, Аллоҳнинг ўзи ўша тилакларингизга етказишини, душманларингиз буткул йўқолишини Жаноби Аллоҳдан тилаймиз.

Жаноби Олийларининг ҳур деб эълон қилган мустақил Ўзбекистон давлати дунё тургунча туришини, унинг байроғи абадий барқарор ҳилпирашини, Ўзбекистон халқининг мустақиллиги мангу бўлишини ва ҳеч замон нотинчлик кўрмаслигини Жаноби Аллоҳдан илтижо этамиз.

Ўзбекистон тинчлигини бузувчи, халқ ўртасига фитна солувчи бузғунчилар ҳукумат ва халқ олдида юзлари қаро, ўзлари ер билан яксон бўлсин.

Камоли эҳтиром билан,

Сафохон тўра Жалолхон ўғли Марғилоний,
Мўминжон Исмоилжон ўғли Андижоний,
Саудия Арабистони Подшоҳлиги.
(«Халқ сўзи», 1999, 4 март)

Яна Саудиядан мактуб

Ўзбекистон Республикаси давлат делегациясининг 1997 йил 14–16 январь кунлари Чехияга расмий сафари пайтида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов «Озодлик» радиостанцияси мухбирларининг саволларига жавоб берган эди. Мазкур суҳбат «Озодлик» радиостанцияси орқали бир неча тилларда эшиттирилиб, хорижий тингловчилар орасида катта қизиқиш уйғотди.

Суҳбат чоғида Президентимиз томонидан билдирилган фикр ва мулоҳазалар «Би-би-си» радиостанцияси каналлари орқали ҳам эшиттирилди ҳамда унинг матни мамлакатимиз оммавий ахборот воситаларида чоп этилди.

Мазкур мусоҳаба муносабати билан юртимизга турли хорижий мамлакатлардаги радио тингловчилардан, жумладан, бу давлатларда истиқомат қилувчи ватандошларимиздан ҳам кўплаб мактублар келмоқда.

Ана шундай мактублардан бири Саудия Арабистонида яшовчи бир гуруҳ ватандошларимиз томонидан йўлланган бўлиб, қуйида унинг матни эътиборингизга ҳавола қилинмоқда.

«Улуғ Тангри номи ила.

Аҳли басийрат ўзбеклар, айниқса, гурбат диёрларида, ватансиз ва эгасиз эзилганлар, Ислом акани жуда ҳам олий миллий шуурга соҳиб деб биладилар. Улуғ Тангрига шукурки, вақт ва замон ижобига кўра ҳақиқатлар зоҳир бўлмоқда. Ислом аканинг амаллари, ҳар бир қадамлари алоҳида-алоҳида Ватан ободлиги ва миллат тинчлиги учун улуғ хизмат бўлиб, дурафшон сўзларининг ҳар нуқта-нуқтаси мухлис ва вафоликдир, миллатига ифтихор ва гавҳардир. Албатта, шундай улуғ раҳбаримиз бەرлиги билан қувонамиз ва фахрланамиз.

1997 йил 29 январь, чоршанба кун соат 19.15 да «Би-би-си» Лондон радиоси форс тилидаги дастурининг «Жомижаҳоннома» деган бўлими Ислом аканинг мусоҳабасини Олмония «Озодлик» радиосидан нақл қилиб тарқатди. Мазкур наприяда азий раҳбаримизнинг ўзбек миллати учун сўзлаган муҳим ва баҳолик бўлган сўзларини форсчага чивириб бердилар.

Муҳтарам раҳбаримиз Ислом ака ўзбек миллатига оталигини билдирди ва собит қилди. Ўзбек миллатига жафо келган ҳолда бетафовут қололмаймиз, дедилар. Қирғизистон, Қозоғистон ва Афғонистондаги ўзбекларни зикр қилиб, ҳар дарду

аламларига шерикмиз дедилар. Худога шукурки, ўзбек миллатига ота топилди, эга топилди ва бошлиқ топилди.

Биз, Саудия Арабистонида яшовчи ўзбеклар, Худо шоҳид, нақадар хурсанд бўлдик, нақадар умид ва орзулар юрагимизда яшнади ва нақадар улуғ раҳбаримизга суйги юракларимизда топилди.

Шул сабаб биз, Саудия Арабистонида яшовчи ўзбеклар, Ислом акадек мушфиқ ва меҳрибон раҳбаримиз борлигига қувондик. Ва чин юрагимиздан уларга игоат қиламиз ва ҳар буйруқларини ўзимизга вожиб деб ҳисоблаймиз.

Охирида шуни таъкидлаймизки, яшасин Ислом ака! Яшасин ўзбек миллати! Гуллаб яшнасин Ўзбекистон! Ҳилпирасин доим осмонда Ўзбекистон байроғи!

1. Муҳаммад Салим ҳожи Насриддин.
2. Абдулҳамид Муҳаммад Али.
3. Муҳаммад Козим Муҳаммад Акбар.
4. Абдураҳмон Ҳамид (Дехқон).
5. Абдулбоқий Муҳаммад Рози .
6. Муҳаммаджон Зухриддин.
7. Муҳаммад Акбар Ақромжон.
8. Нурмуҳаммад ҳожи Мусо.

(Жами 22 киши)

(«Халқ сўзи», 1997, 5 март)

Аҳмадали Тўлқин билан суҳбатдан лавҳалар

Ватан ва истиқлолдан гап кетганда, Аҳмадали Тўлқин ҳар гал ҳаяжондан кўзи ёшланиб, овози бўғилиб қолади. Уни тинглаган кишида ҳам сўз билан ифодалаб бўлмайдиган ҳаяжон пайдо бўлади.

«Ватанда бўлаётган улуғ ишлардан ҳайратдамиз, — деб гап бошлади у, — Аллоҳ бу йўлда курашаётган барча жигарбандларимизни кўрсин. Кўп азиз ва муҳтарам Президентимизнинг Саудия Арабистонига келишларини эшитган барча туркистонликлар Жиддага оқиб келаверди. Ҳар бир ватандошнинг кўзидан дув-дув ёш қуйиларди. Жумҳур Раисимиз бошлиқ меҳмонлар денгиз бўйидаги мана шу кўп қаватли меҳмонхонада яшашди — деб узоқдаги 10 қаватли бинони кўрсатди Аҳмадали ака. — Бу бино тепасида эса, озод ва мустақил Ўзбекистон байроғи ҳилпираб турарди. Бундай бахтли учрашув бизнинг тушимизга ҳам кирмаганди. Президентимиз Жаноблари неча кун шу кўноқхонада яшаган бўлсалар, ўн минглаб туркистонликлар ҳар тарафдан келиб, кеча-ю кундуз байроққа тикилиб, термилиб, сиғиниб кетдилар. Беш вақт намозни Каъба билан баробар озод Ўзбекистонимиз байроғига ҳам қараб ўқидик. Аллоҳга беадад шукурлар бўлсинким, биз ҳам энди дунёнинг етук миллатлари сафига қўшилар эканмиз, деган фикрда кечалари мижжа қоқмай чиқардик. Эндиликда энг муҳим вазифа — миллий бирлик, ота-боболаримиз амал қилиб келган ҳаёт ва ахлоқ-одоб тартибларини тиклаш, пешонамизга битилган мустақилликни камолга етказиш учун курашмоқдир».

Аҳмадали Тўлқин Президентимиз билан учрашувда сўзлаган экан-менга тўрт вараққа битилган ўша сўз матнидан нусха берди. Маълум бўлишича, бир нусхасини ўша йили Ўзбекистонга ҳам бериб юборган. Мана, ўша қутлов сўзининг матнида битилган қалб нидоси:

Қутлов сўзи

Бисмиллоҳир раҳмонир раҳийм

Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳи ва барокотуҳ.

Алҳамдулилло, вассолату ало Расулиллоҳ ва олиҳи ва алайҳи васаллам.

Жаноби Олиймақом Ислом Абдуғани Каримий ҳазратлари!
Мустақил Ўзбекистон Президенти ва кўп қимматли азииз
хамсафар йўлдошлари, азииз меҳмонлар! Бу муқаддас
Ҳарамайни-Шарифайн Подшоҳ Фаҳд бинни Абдул Азииз Оли
Сауд ҳазратларига меҳмон бўлиб келганингиз учун кўп
суюндик ва қувондик! Хуш келдингиз! Аллоҳ таоло бу
зиёратингизни қабул ва муборак этсин! Омин!

Президент ҳазратлари! Ижозат беринг, сўзимизни шундай
бошлайлик: Эй, истиқлол қаҳрамони, келинг, Сизни
бағримизга босайлик! Бутун миллий ғуруримиз билан,
ҳаяжонланган виждонимиз билан Сизни елкамизга
кўтарайлик! Бугун биз учун буюк байрамдур! Юртимиз ва
мусулмон халқимиз етмиш йилдан буён золим, диктатор
худосизлардан тортган азоб-уқубатдан, тарихида мисли
кўрилмаган қоронғу жиноят панжасидан қутилармикан,
бундай кунни кўрармикинмиз, деб юракларимиз эзилар эди.

Бу ҳасрат ва армон билан минглаб буюкларимиз ватансиз,
бўйни букик, юзи кулмасдан дунёдан кўзи очиқ кетдилар!
Оҳ, Ватаним, оҳ, Ватаним, деб жон бердилар!

Буюк миллий орзу ва армонни 1991 йилнинг 31 август кuni
бўйингизга қилич ва кўкрагингизга пулемёт қадалган ҳолда
букилмас миллий иродангиз билан дадил туриб, бутун дунёга
Ватан истиқлолини эълон этдингиз! Мустамлакачилик ва
диктаторлик Ўзбекистонда битди, Ўзбекистон мустақил, ҳур,
ҳурматга лойиқ тенг ҳуқуқли бир давлат, дедингиз.

Бу муносабат-ла бугун кўп улуғ бир хотирани эслатиш
мажбуриятидамиз. У ҳам бўлса, марҳум ҳурматли отангиз
Абдулғани акамиз Сиз туғилганда ва ўшандай қирғин-
маъюслик чоғида юрагининг тагида сақлаган умиди ила Сизга
муборак Ислом отини ҳеч бир оқибатдан қўрқмай қўйган. Ана
шу муқаддас истиқлол қаҳрамони жанобингиздир. Эй,
Абдулғани ака, умидингиз гуллади, руҳингиз шод бўлсин,
жойингиз жаннатда бўлсин, омин! Аллоҳ таолонинг қудрати
ва инояти билан, дунёни титратиб турган давлат муз тоғи каби
ҳуррият қуёши остида эриб йўқ бўлиб кетди. Бу ҳодиса илоҳий
бир мўъжизадур. Чунки қон тўкилмасдан, юрт бузилмасдан
истиқлолга эришиш ҳеч бир мантиқ ва ҳисоб қоидаларига мос
келмайди. Бу истиқлол бизга илоҳий бир хабар, яъни ҳадядир.

Жанобингиз, лутфан ижозат берсангиз, ўз турмушимиздан
бир оз маълумот берсак.

Бундан етмиш йил илгари юртда рўй берган босқинчилик, уларнинг қонхўр биродаркуш жаллодлари ва виждонсиз ватанфурушлари юритган зулм ва террорларга чидай олмай четга қочиб бошланиб кетган. Жаннатмисол Ватандан, хеш-қавмдан ажралиб, муҳожир дарбадарлардан бир қисми бош яланг, паришон ҳолда Саудия Арабистонига келдик. Подшоҳ Абдул Азиз бинни Абдурраҳмон Оли Сауд раҳматуллоҳи алайҳ бизга кўксини очди. Бизга омон берди. Уй қилиш учун Тоиф шаҳрида ҳаммамизга ер берди, бошимизни силади. Кўз ёшимизни артди. Аллоҳ жойини жаннатда қилсин, омин, ё Раббил оламин! Ундан кейин мамлакат тахтига ултўрғон подишоҳлар ҳам биздан лутф ва карамини дариг тутмадилар. Аллоҳ раҳмат айласин!

Болаларимиз ва қизларимиз бошланғич мактабни то олий университетни ва ҳатто, хорижда ҳам давлат ҳисобида битириб, кўплаб дўхтир ва муҳандисларимиз етишди. Шу давлатнинг бизга берган ёрдами билан уй-жой, тижоратхона, фабрикалар эгаси бўлдик. Ва кўпчилигимиз Саудия Арабистони ватандошлигига қабул қилиндик. Бу – биз учун бир шарафдир! Аллоҳ таоло бу давлатни барқарор, тинч, омон сақласин, омин!

Ғадлор Саддом Ҳусайн Кувайтни паймол қилганда, Саудия Арабистони давлати Кувайтни қутқазинида бутун имконияти билан ўнг жабҳада турди. Ўзбекистон давлати учун дўстлик қўлини узатган содиқ ҳамкор шу Саудия Арабистони давлати бўлишига иймонимиз комилдир. Аллоҳ таоло мусулмонларни бирлаштирсин. Ўзи барча нифоқ ва офатлардан қўрисин, омин!

Жаноб Президент ҳазратлари! Жилда билан Тошкент орасида ҳаво йўлларини очишингиз биз учун буюк совғангиздир. Ва айни вақтда, бу ила борди-келди алоқалар мусулмонлар орасида дўстлик ва ҳамкорликни кучайтириб юборади. Бу хилда олиб борилган тўғри сиёсатингиз билан қутлаймиз! Наманган минтақасида пишқириб чиққан мой* Ўзбекистон халқи учун Парвардигор ҳадясидир. Аллоҳ баракот берсин, омин!

Ўзбекистон халқини фитна ва фасоддан Аллоҳ сақласин!

Жаноб Президент ҳазратлари! Биз ич юракдан умид қиламизки, Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Туркменистон жумҳуриятлари аҳил бўлишини орзу қиламиз. Чунки ҳаммамиз бир буюк Туркистон миллатимиз. Худойимиз, Пайғамбаримиз, қибла-ю масжидимиз, тилимиз ва қонимиз бирдир.

Мустамлакачилар маҳаллий лаҳжадан, тил ва қабиладан
миллат яратиб, сиёсий фойдаланган.

Жаноб Президент ҳазратлари! Мамлакатимиз мустақил
бўлди. Озодлик ва эркинлик йўлига тушган халқимизга бизнинг
энг олий ҳис-туйғуларимизни етказинг. Бизга кўп қимматли
вақтингизни бериб, қувонтирганингиз учун раҳмат!

Аллоҳ таоло ҳамиша йўлдошингиз бўлсин, омин!

Вассалому алайкум ва раҳматуллоҳи ва барокотух.

(«Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1992, 16 июнь)

* Мингбулоқда очилган нефть кони назарда тутилмоқда. *

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИ ИСЛОМ КАРИМОВ ЖАНОБИ ОЛИЙЛАРИГА

Муҳтарам Президент жаноби олийлари

Саудия Арабистонидаги барча ўзбек ватандошлар номидан таваллуд кунингиз – муборак 65 ёшингиз билан табриклаймиз.

Сизга Аллоҳдан сиҳат-саломатлик, оилангизга осойишталик, Ватан равнақи йўлидаги хайрли фаолиятингизда баракотлар тилаймиз.

Муборак ҳадиси шарифларда айтилишича, Аллоҳ кишига қанчалик улуғ ёш ато этса, унга шунча кўп ўз неъматларини ёғдиради. Умрингиз узоқ ва Аллоҳ неъматларига тўла бўлсин.

Эҳтиром ила:

Сафохон Саййид Жалолхон Тўра Марғилоний

Абдулҳамид Махсум

Мелибек Исҳоқбек Тошкандий

Аҳмад Али Тўлқин

Абдурахмон Абдуқаҳҳор хўжа Туркистоний

Тўраҳон Саййид Жалолхон

Аъзамхон Саййид Жалолхон

Файзулло Махсум

Мўминжон Исмоилжон Андижоний

Олимжон Исмоилжон Андижоний

Мусохон Саййид Умрон

(«Халқ сўзи», 2003, 7 февраль)

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИ ИСЛОМ КАРИМОВ ЖАНОБИ ОЛИЙЛАРИГА

Бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм

Ассалому алайкум муҳтарам Президент Жаноби олийлари!

Ўзбек халқининг асрий орзуси, юртимиз мустақиллигини қўролмайдиган бир гуруҳ фитначиларнинг жиноятлари ила Ўрта Осиё гавҳари — Фарғона водийсида, хусусан, Андижонда амалга оширилган мамлакат ва халққа қарши содир этилган қўнғилсиз воқеалардан бохабар бўлиб, изтиробга тушдик.

Аллоҳнинг каломи — Қуръони каримда: «Фитна — қотилликдан ёмонроқ жиноятдир», — дейилган. Бу мудҳиш кимсалар ҳам фитнага, ҳам қотилликка қўл урдилар.

Андижон халқи ҳеч қайси замонларда фитнага аралашмаган. Ҳеч шубҳа йўқки, ушбу хатти-ҳаракатга аралашиб қолганлар мамлакат душманларининг ташқаридан туриб қилган алдовлари ҳамда бебурд ваъдаларига учганлар.

Ўзбек миллатимиз бошига синов тушганида ўз йўлбошчилари атрофида жипслашиб, ҳар қандай мушкулотни Аллоҳнинг ёрдами ила ҳал этиб келган. Яратган Парвардигоримиздан сўраймиз, муҳтарам юртдошларимизни даъват қиламизки, бу сафар ҳам Сиз — Жаноби олийларининг атрофингизда жипслашиб, шум ниятли кишиларнинг мақсадларини амалга оширишга асло йўл қўйилмагай, иншооллоҳ.

Аллоҳ Ҳақ субҳаноҳу таолодан гўзал Ватанимиз — Ўзбекистонни ёмон кўзлардан, турли хил офатлар, бало-ю кулфатлардан ўз паноҳида асрашини сўраб қоламиз.

Сиз муҳтарамга, Президент Жаноби олийлари, барча эзгу амалларингизда Яратгандан мадад бериб туришини илтижо қиламиз.

Эҳтиром ила,

Саудия арабистонилик ўзбек ватандошлари номидан:

Сафохон ибн Жалолхон Тўра Марғилоний,

Тўрахон Аъзамхон ибн Жалолхон Марғилоний,

Мелибек Исҳоқбек Тошкандий,

Хуршидбек Олимбек Тошкандий,

Абдурахмон Хўжа Туркистоний ва бошқалар

Маккаи мукаррама шаҳри,

2005 милодий йили, 16 май.

(«Халқ сўзи» 2005, 24 июнь)

МАДИНАЛИК ТАРИХЧИ ОЛИМ

Биринчи бор муқаддас ҳаж сафарига борганимда (1992 й.), Мадинаи мунавварада мени ватандошларимиздан Мубашширхон Косоний деган олим билан таништирдилар. Самимий кўришидик. Тўғримда салласи ва узун кўйлаги устидан кийган камзули ўзига ярашиб турган, ёшлари олтмишдан ошган оқ сариқдан келган ориққина киши табассум билан каминага тикилиб турибди. Қўлидаги қалингина китобни менга узатди ва «жанобингизни тарихчи деб эшитдим, ушбу асаримни тортиқ қилмоқчи бўлдим, қабул қилгайсиз», — деди. Китоб «Ўрта Осиё тарихи» деб аталиб, араб имлосида, Мадина шаҳрида 1989—1990-йиллари чоп қилинган экан. Миннатдорчилик билдириб, дарҳол варақларига кўз югуртириб чиқдим.

Аввало муаллиф ҳақида. Мубашширхон Сулаймонхўжа ўғли Косоний Наманган вилоятининг Косонсой туманида 1928 йили туғилган. Оталари фикҳ илми бўйича забардаст олим бўлган. Комфирқанинг машъум «қулоқ сиёсати» жорий қилинган, 1930 йили Мубашширхоннинг отаси Сулаймонхўжа ҳам Косонда ҳибсга олинган. Тошкентнинг Бекобод туманига сургун қилинган. Кейинчалик эса, 1933 йили отиб ташланган.

Етим қолган 5 ёшли Мубашширхон тоғаси Саид Абдулаҳад қўлида қолган. Тоғаси оиласи билан бирга Косонсойдан Тожикистон томонга кўчишиб, тоғли қишлоқларда бир қанча муддат беркиниб яшашган. Қанча дарбадарликлардан сўнг Афғонистоннинг Кундуз шаҳрига бориб ўрнашганлар. Улар йигирма йилча Кундузда истиқомат қилдилар, Мубашширхон бу орада тикувчилик ҳунарини ўрганди. Тоғаси майда савдо ишлари билан шуғулланди. Гоҳо Ҳиндистонга ҳам қатнаб турдилар. Ниҳоят, Жаҳон уруши тугагач, тоға-жиян Саудия Арабистонига кўчиб келдилар ва Тоиф шаҳрида ўрнашдилар. Бу орада Мубашширхон рўзгорли бўлди — марғилонлик Абдулатиф ҳожи деган ҳамюртининг Фотимахон исмли қизига уйланди.

Мубашширхон ҳунарманд бўлишига қарамай, эҳтиросли илм толиби ҳам эди. Хусусан, тарих китобларини севиб ўқир, Ватан тарихини ўзига ҳос тарзда мушоҳада қилар эди. Арабистонда Ибн Ямин домла исмли таниқли мударрис қўлида кўшимча таълим олиб юрди.

Мубашширхон 1984 йилдан бошлаб мустақил равишда она-Ватан тарихини ёзишга киришди. АҚШ университетларининг кутубхоналарида ўлтириб, Ўзбекистон олимларининг ишлари билан танишди.

Беш йилда икки жилддан иборат «Ўрта Осиё тарихи» китобини ёзиб тугаллади. Китоб Асир шаҳри волийси (ҳокими) ҳомийлигида 1990 йили Мадина шаҳрида чоп этилди.

«Ўрта Осиё тарихи»нинг биринчи ва иккинчи жилдлари қадимги давр ва ўрта асрларга бағишланиб, археологик тадқиқотлар, жумладан, Ўрта Осиё ва Ўзбекистон археологларининг илмий ишларидан кенг фойдаланилган. Турон заминининг энг қадимий даврига қисқача тўхталган. Сўнгра арабларнинг келиши ва ислом динининг тарқалиши, Чингизхон босқини, Соҳибқирон Амир Темур давлати ва шайбонийларнинг Мовароуннаҳрни эгаллашигача ўтган даврни қамраб олади. Муаллиф бир ярим минг йиллик катта даврни махсус бобларга ажратиб, халқларимиз тарихий ўтмишини кенг маълумотлар асосида батафсил ёритган.

Китобнинг учинчи жилди шайбонийлар давридан бошланиб, то XX асрнинг 70-йиллари охирида бошланган Афғонистондаги воқеалар тафсилотини ўз ичига олади. Ушбу жилдда муаллиф бу воқеаларга махсус тўхталар экан, афгон халқи бопига тушган шўриш савдоларни ҳам алам билан қаламга олади ва СССРнинг тажовузкорона ҳаракатларини қаттиқ қоралаб ёзади.

Муаллиф 1917 йилги давлат тўнтаришидан сўнг Қўқонда ташкил топган ва тарихда «Қўқон мухторияти» деб ном олган мустақил Туркистон давлатининг Қизил армия томонидан мажақлаб ташланганини изтироб билан ёзади. Унинг таъкидлашича, Фарғона ва умуман, Туркистондаги кўплаб иқтидорли кишилар ва уламолар, ўз даври зиёлиларининг Ватанни тарк этиб, хорижга чиқиб кетишларига, жумладан, шу мудҳиш воқеа ҳам сабаб бўлган.

Асарнинг Афғонистонга бағишланган бобида биз хабардор бўлмаган муҳим тарихий воқеалар ҳам баён этилган. Масалан, Иккинчи жаҳон урушида Германия қўшинлари 1942 йил қишигача ғалаба кетидан ғалаба қилганида Афғонистонда муҳожирликда яшаётган, сиёсатда кўзи очиқ бир гуруҳ ватандошларимиз Туркистонни СССРдан мустақил қилиш умидида яширин ташкилот тузганлар. Ушбу ташкилотга Тароз

(Жамбул) шахридан муҳожирликка кетган олим Саййид Мубашширхон Тарозий бошчилик қилган.

Бироқ машҳур Сталинград жангидан сўнг махсус разведка органлари томонидан ташкилот аъзоларидан 70 га яқин киши ҳибсга олинган ва қамалган. Ҳибсга олинганлардан кўпи қамоқхоналарда ўлиб кетган. Ташкилот бошлиғи Саййид Мубашширхон Тарозий бир неча муддат қамоқда ушлаб турилгандан сўнг Афғонистондан бадарға қилинган.

Биз тилга олган уч жилдлик «Ўрта Осиё тарихи»нинг муаллифи олим Мубашширхон Косоний 1995 йилдан бошлаб, Тошкентда яшади ва асарнинг тўртинчи жилди устида иш бошлади. Бироқ 1998 йили ишни тугатиш арафасида дардга чалиниб, Тошкентда вафот этди.

Шундай қилиб, Ўрта Осиё тарихининг сўнгги — тўртинчи жилди қўлёзма ҳолда қолиб кетди. (Қўлёзма марҳумнинг Маҳмуджон исмли ўғли қўлида сақланади. У Тошкентда истиқомат қилади.)

Тарихчи ҳамюртимиз Мубашширхон Косоний ўз Ватанига қайтиб вафот қилди. Уни Тошкентдаги машҳур «Шайх Зайниддин» қабристонига дафн қилдилар. У кишидан Ватан тарихига бағишлаб ёзилган ўша уч жилдлик йирик асар ёдгорлик бўлиб қолди. Асарни араб имлосидан замонамиз алфавитига кўчириб нашр қилиш ва ўрганиш келгусидаги хайрли вазифалардандир. Зеро, бу китобда тарихимизнинг кўп даврлари манбалар асосида ўзига хос равишда ёритилган ва муҳим хулосалар чиқарилган.

«Ватандин яхши ёр бўлмас»

Саудиялик ватандошимиз Абдуллажон Туркистоний рафиқаси Шарифахон опа билан бирга яқинда она юртига ташриф буюришди. Бу дилкаш ва мўътабар инсонларнинг отабоболари асли Андижондан бўлиб, қатағон йиллари Саудия Арабистонида паноҳ топган. Ватандошларимиз республикамизда қарийб бир ой меҳмон бўлдилар. Шаҳар ва қишлоқларимизни бориб кўрдилар. Одамлар билан дилдан суҳбатлашдилар.

Тўй баҳона, улар халқ артисти Ҳалима Носирова билан ҳам учрашиб, анча мулоқот қилдилар, турли мавзуларда қизиқарли суҳбатлар бўлди. Қуйида ана шундай суҳбатлардан айримлари билан танишасиз.

Абдуллажон ака ҳикояси

Минг тўққиз юз олтмиш тўртинчи йилнинг ёз ойлари эди. Бир куни ойнаи жаҳонни Миср каналига уладим. Шунда овознигор туркистонлик машҳур хонанда Ҳалимаҳоним Носирова раҳбарлигида бир гуруҳ санъаткорлар Қоҳирада концертлар намоиш этаётганликларини эълон қилиб қолди. Бу хушxabардан бениҳоя ҳаяжонга тушдим. Чунки Ҳалимаҳонимнинг доврўғи Саудияга етиб келган, хушовоз опамизнинг муборак овозлари битилган лаппаклар, ленталар ватандошлар ўртасида қўлма-қўл эди. Ўша куни тўни билан кўзимга уйқу келмади. Ҳар қандай зарур ишимни бир четга қўйиб, эрталаб Қоҳирага учибга аҳд қилдим. Менинг бу қароримни эшитиб, рафиқам Шарифахоннинг ҳам юраги эзилди. Лекин на илож – қўлида чақалоғи бор. Боз устига ҳаво ниҳоятда иссиқ.

Хуллас, эрталаб тўғри Жидда қўналғасига йўл олдим. Етиб борсам, аксига олиб, Жидда – Қоҳира маршрути бўйича қатнайдиған тайёра ярим соат аввал учиб кетган экан. Қўналға бошлиғининг олдига кириб, ҳолатимни тушунтириб, қаттиқ илтимос қилдим. Шунда у Қоҳирага бошқа рейс бўлмаслигини айтиб, «агар тайёрадаги 140 ўриннинг пулини ўзим тўлайман десангиз, марҳамат, қўшимча рейс ажратишим мумкин», – деган жавобни қилди. Ўша дамда ватандошлар билан дийдор кўришил, уларнинг муборак овозларини тинглаш ҳамма нарсадан устун эди. Рози бўлдим.

Қоҳирага келиб, ўзбек санъаткорлари концерт қўяётган театр биносини суриштириб топдим. Ватандошларимиз куни кеча охириги марта концерт намоиш этишган экан. Юрагим эзилиб, кўзларимдан ёш чиқиб кетди. Мен ўша дамда, тайёранинг йўл харажатларини бир ўзим тўлаб келганимдан заррача пушаймон бўлганим йўқ. Бир олам орзу-армонлар билан шунча йўл босиб, юртдошларимнинг дийдорини кўролмай, афсус ва надоматлар билан қайтар эканман-да, деган изтиробли ўй-хаёл жону жаҳонимни ўртаб юборди. -

Ўша куни Қоҳирада араб дунёсида машҳур бўлган яккахон хонанда Ум Кулсум концерт намоиш қилаётган экан. Саҳнага бир чиқишда олти соат тўхтовсиз қўшиқ айта оладиган бу дилбар аёл Европа мамлакатларида ҳам машҳур эди. Мен ўзимга бироз таскин-тасалли бериш умидида 50 долларга чипта олиб,

театрга кирдим. Ум Кулсумнинг жозибали қўшиқларини берилиб тинглаяпман-у, лекин ҳаёлим ватандошларимда.

Хонанда бирор соат куйлагач, бирдан мўъжиза рўй берди. Хонанда бугунги концертга Ҳалима Носирова раҳбарлигидаги бир гуруҳ туркистонлик санъаткорлар ҳам таъриф буюришганлигини айтиб, саҳнадан пастга тушди. Биринчи қатордан жой олган туркистонлик санъаткорларга таъзим қилгач, Ҳалима опани бағрига босиб, қўлларидан ушлаб саҳнага олиб чиқди. Мен беихтиёр ўрнимдан туриб, беш-олти қадам олдинга юрдим. Туркистонлик муслималарнинг тимсоли бўлган бу мўътабар аёлга бутун вужудим билан термуларканман. қуйилиб келаётган кўз ёшларимни тўхтатолмасдим. Марҳаматини дариг тутмай, ноумид қўймаган Парвардигорга қайта-қайта шукроналар айтардим.

Мен қулай фурсат топиб, туркистонлик санъаткорлар ҳузурларига бордим. Уларга ҳамроҳлик қилаётган таржимондан рухсат сўрагач, Ҳалима опага яқинроқ бориб: «Ассалому алайкум, хуш келибсизлар. Сизларга Саудияда истиқомат қилаётган минглаб ватандошлардан, муслималардан салом олиб келдим», – дедим. Ҳалимахон опа ўзбек тилида мурожаат этаётганимни кўриб, хурсанд бўлиб: «Раҳмат, юртдошларимизга бизнинг ҳам саломимизни етказинг. Насиб этса, Саудияга ҳам бориб, концерт намоиш этармиз. Ватандошлар билан дийдор кўришамиз – деган умидимиз бор», – дедилар таъзим билан.

Саудияга руҳим кўтарилиб, қушдек енгил тортиб қайтдим. Ватандошларга учрашув тафсилотларини фахрланиб, ҳикоя қилиб бердим. Шарифахон «ота-онам туғилиб ўсган жойларни бир кўрсам; туркистонлик аёллар билан тўйиб суҳбатлашсам, армоним йўқ эди», дея кўз ёши қилди.

Шарифахон опа ҳикояси

Минг қатла шукур, орзуимга етдим. Менинг ота-онам асли андижонлик эканлар. Ўзим эса Саудиянинг Тоифи шариф деган шаҳрида таваллуд топганман. Қизалоқлигимда волидам туғилиб ўсган юртлари ҳақида сўз очганларида ҳамиша кўз ёши тўкардилар. Онам Андижоннинг оқар сувлари, беҳаду бепоён боғ-роғларини кўп таъриф-тавсиф этардилар. Волидамизнинг: «Нури дийдаларим, она юртимизга қайтиш балки бизга насиб

қилмас. Лекин умид қиламизки, ҳали яхши кунлар келади. Йўллар очилади. Ўшанда Ватанга, албатта, боринглар. Хешу ақраболаримизни қидириб толинглар», — деган сўзлари юракларимизда муҳрланиб қолган. Шу боис, ота-онам юртига боришни, ватандошларимиз билан дийдор кўришишни ақлимни таниганимдан буён орзу қилардим. Дарҳақиқат, Қоҳирага боролмай қолган куним хун-хун йиғлаб, Ватан тупроғини кўзга суртишга муяссар этишини Аллоҳдан астойдил сўраганман.

Лекин гапнинг рости, Саудияда истиқомат қилаётган туркистонлик муслималарнинг турмушлари огир десам, ношукрчилик бўлади. Дини исломда аёлга ниҳоятда ҳурмат-эҳтиром билан қаралади. Туркистонликлар орасида муҳтожликда кун кечириётган оила йўқ. Биз, аёллар, фақат уй ишлари, фарзандлар тарбияси билан машғулмиз. Бу — муслималар ўйин-кулгудан, сайр этиб ҳордиқ чиқаришдан маҳрум экан-да, деган маънони билдирмайди. Тўй маросимларида аёллар учун алоҳида жой ҳозирланади. Биз, муслималар совға-саломларимизни хонадон соҳибасига топшириб, дастурхон атрофида суҳбатлашамиз. Мусиқа тинглаймиз, ўйин-кулгу қиламиз.

Дам олин кунлари оилавий бўлиб Жидда шаҳри яқинидаги баҳаво жойларга, денгиз бўйларига чиқамиз.

Саудияда муслималар учун алоҳида мактаблар, олийгоҳлар бор. Аёллардан муаллималар, шифокорлар кўп. Мадрасаларнинг пенгтоқларига «Илм олиш ҳар бир муслим ва муслима учун фарздир», деган муборак ҳадис битиб қўйилган.

Биз, мана бир ойдирки, Ватандамиз. Ўтган кунлар ичида жуда кўп аёллар билан суҳбатлашдим, катта таассурот олдим.

Ҳалима Носирова ҳикояси

Ватанга шунчалик меҳр-муҳаббат қўйганлигингиз учун раҳмат, синглим ва иним Абдуллажон. Қоҳирага концерт қўйгани борганимиз худди кечагидек ёдимда. Ватандошларимиздан бир йигит биз билан саломлашгани ҳам эсимда қолган. Ўшанда Сиз, айни навқирон ёшда бўлгансиз. Мана, орадан қарийб 30 йил ўтибди. Шу боис Сизни дафъатан таний олмаганим табиий.

Ўшанда хорижий мамлакатларда яшаётган кўплаб ватандошларимиз концертимизга ташриф буюришган эди. Уларнинг ҳар бири бизни меҳмонга таклиф этишарди.

Суҳбатланиш иштиёқида юраклари эзиларди. Биз муҳожир юртдошларимиз билан бир даврада ўтиришни, дилдан гаплашишни жудаям хоҳлардик. Лекин ўша йиллари ҳозиргидек эркинлик қаяқда.

Ум Кулсум билан дийдор кўришини шарафига бахтли бир тасодиф шарофати билан муяссар бўлганмиз. Ўшанда Ўзбекистонга қайтишимизга бир кун қолган эди. Қоҳирадаги муҳташам бинолардан бирида Ум Кулсум концерт намоиш этаётганигини эшитиб, бормоқчи бўлдик. Чиптанинг нархини суриштириб билсак, ўрта қатордаги ўриндиқларнинг ҳар бири 30 доллардан экан. Тарвузимиз қўлтигимиздан тушди. Чунки ўша пайтларда хорижга концерт намоиш этиш учун бораётган санъаткорларга арзимаган пул бериларди. Ҳар биримизда эса 20 доллардан бор эди, холос. Ниҳоятда афсусландик. Таржимонлардан кимдир буни ҳукумат бошлиқларига етказибди. Шунда Миср Президенти Жамол Абдул Носир жаноблари ҳар биримизга 100 доллардан ҳамда театрнинг биринчи қаторидан 17 ўринни ажратишибди. Шунақаям ҳурсанд бўлдикки, сўз билан ифодалани қийин. Агар Президент жанобларининг ҳимматлари бўлмаганда, Сиз билан ҳам кўришмаган бўлардик, иним Абдуллажон.

Қоҳирада турган кунларимизда содир бўлган яна бир воқеа ҳам бир умр юрагимга муҳрланиб қолган.

Қайтишимизга 3—4 кун қолган эди. Бир кун либосларимдан бирини ювиб олмоқчи бўлдим. Шунда истиқоматгоҳимизда хизмат қилиб юрган ходимлардан бири «опажон, сиз уринманг, ўзимиз поклаб берамиз», деди соф ўзбек тилида. Маълум бўлишича, бу қиз Қоҳирадаги ватандошларимизнинг қизларидан экан. Астойдил илтимос қилаётганини сезиб, рози бўлдим. Эртаси кун бояги қиз дугонаси билан хонамга кириб келди. Қўлида иккита янги, ажойиб кўйлак. «Мана булар сизга, опажон», — деди эҳтиром билан узатиб. «Бундай қимматбаҳо кийимларни сотиб олишга пулим йўқ» — дедим хижолат бўлиб. Шунда улар: «Йўқ, бу тўхфа, опажон, биздан тўхфа», — дейишди бараварига. Нима қилишимни билмай қолдим. Гапнинг рости бироз хавотир ҳам олдим. Лекин рад этсам илтижо билан боқиб турган дугоналар ўқиб қолишларини сезиб, тўхфаларини қабул қилдим. Ҳар бирини бағримга босиб, раҳматлар айтдим.

Қизлар хонамиздан чиқаётиб шундай дейишди: «Опажон, либосларингизни бирга олиб келмаганимиз учун биздан ранжиманг. Юртимизнинг бўйи келиб турган либосингиз

кўзларимизга тўтиб. Ҳаммамиз бир парчадан тақсимлаб оламиз».

Қизларни кузатиб қўйгач, ҳаммамиз йиғладик. Ҳозир ҳам Ватан ҳақидаги киноларни кўрсам, хориждаги юртдошларимиз билан учрашсам, ўша қизларнинг маъсум чехраси кўз ўнгимга келади...

Биз — даврада ўтирганлар уларнинг ҳикояларидан ниҳоятда таъсирландик. Менинг хаёлимда эса кечагина китоб варақлаб ўқиганим, «Ватандин яхши ёр бўлмас» сатрлари янги маъно касб этиб, ёдимга тушди...

(«Андижоннома», 1991, 19 октябрь.)

«Ватан соғинчини бизлардан сўранг»

(ён дафтардан саҳифалар)

Ўша куни севимли газетамиз «Халқ сўзи»нинг 1 сентябрь байрам сонини қўлга олдим-у, нималигини ўзим ҳам билмаган ҳолда, иккинчи саҳифадаги «Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир!» деган фотосуратли хабар диққатимни тортди: юрагим ҳапқириб, кўзларимга ишонмайман. Адашаётганим йўқмикин, дея қайта-қайта тикиламан. Йўқ! Бу ўша, камина 90-йиллардан буён орзиқиб кутган-Сафохон Тўра Жалолхон Тўра ўғиллари!..

Ахир, бу зоти шариф ўзбек адабиётининг ёрқин юлдузларидан бири, XIX асрнинг иккинчи ярми — XX аср бошларида ўзбек адабиётининг забардаст вакиди, халқ ўртасида «Хожажон қози» номи билан машҳур бўлган Рожий Марғиновичнинг чеваралари-ку!

Шошганимча бебаҳо инсон, қадрдон дўстим, шоир Асқар Маҳкамга қўнғироқ қилиб, воқеани тушунтиргач, бу азиз меҳмоннинг Тошкентдаги манзилгоҳидан тортиб, Ватанда қанча бўлишлари-ю, Марғилонга қачон келишларини аниқлашни тайинлаб, эркаликни ошириб-тошириб ҳам юбордим. Бахтимга ўша куни телефон жиринглаб, Асқар Маҳкам: «Сафохон Тўра Тошкентда 10 кунга яқин бўлиб, бир ҳафтача Ўшга, сўнг Марғилонга борар эканлар», — дегач, яна қуйидагини кўшиб қўйди: «Худо хоҳласа, домла, Сиз Тўра билан Марғилонда, албатта, учрашасиз». Қалбимда қуёш порлагандай бўлди, хайрият!..

19 сентябрь куни Марғилонда Сафохон Тўра билан қайноғалари Муҳаммадхон ҳожининг уйида бўлган издиҳомда севимли шоиримиз Эркин Воҳидов ва таниқли шарқшунос Неъматулло Иброҳимовлар билан биргаликда учрашдим. Меҳмондорчилик асносида Сафохон Тўранинг истиқлол ва Ватан ҳақидаги пурҳикмат сўзлари, Эркин Воҳидовнинг дилтортар, шоирона замзамалари, Неъматулло аканинг шарқона донишмандликка бой ривоятлари, Умаржон ҳожининг исломий маърифат билан йўғрилган нақллари-ю Осимхон аканинг зарофатга бой ҳангомаларидан ҳаммамиз масту мустағрақ бўлдик.

– Домла, аввало, узр, – дея Неъматулло Иброҳимовга мурожаат қилдим. – Камина Сафохон Тўранинг бобокалонлари Хожажон Қози Рожий-Марғиновий ижоди бўйича 70-йилларда диссертация ёқлаганман. Сафохон Тўра у зоти шарифга чевара бўладилар. Иложи бўлса, буюк бобокалонлари шеърларидан ўқиб беришга изн олиб берсангиз...

– Сафохон Тўра Сизнинг бу ишларингиздан беҳабармилар? – деб сўради Неъматулло ака.

– Афсуски, шундоқ...

Неъматулло ака суҳбат мароми ва пайтини топиб:

– Сафохон ака, мана бу домулло Муҳаммадхон Мадрозиёв бобокалонингиз Хожажон Қози Рожий-Марғиновий бўйича катта илмий тадқиқот ишини қилган эканлар. Домла Рожий-Марғиновийдан шеър ўқиб берсинлар?

Сафохон Тўра кутилмаган бу таклифдан ҳайратга тушиб:

– Ҳай-ҳай-ҳай, яхши – кўп яхши, эшитамиз бўлмаса... – дедилар менга қараб. Камина у кишига ним таъзим қилиб ўрнимдан турдим-да, Рожийнинг вафоти олдидан тазарруъ тариқасида ёзган:

«Нечун жонман, паришонман, сарупо айбу нуқсонман,
Емонман, йўлдин озғонман, на инсонман, на ҳайвонман...»

– матлаъи билан бошланиб:

«Ғуноҳим ҳаддин ошди, лек ғуффоринга Рожийман,
Қиёмат шиддати ваҳми билан тарносу, ларзонман»

– мақтаъи билан тугалланувчи машҳур шеърини ўқиб бердим. Шеър издиҳом аҳлини ҳайрат ва ҳаяжонга солиб, тўлқинлантириб юборди. Ана шу шеър воситаси билан Сафохон

Тўра билан суҳбатимиз қизигандан қизиб кетди. Назаримда ўша куни ўзига хос кичик рожиймарғинонийхонлик бўлиб ўтди.

Мен Сафохон Тўра билан хайрлашаётиб:

– Тақсир, бизнинг «Маънавият ва маърифат» маркази Фарғона шаҳар бўлимини ўз ташрифингиз билан файзиёб қилсангиз, улуг бобонгиз бўйича қилган ишларимиз билан сизни батафсил таништириш имкониятига эга бўлган бўлур эдик, – деб мурожаат қилдим.

– Ташаккур, домла. Сиздан ниҳоятда хурсанд бўлдик. Имкон қадар тезроқ идорангизга бориб, худо хоҳласа, албатта, бафуржа гаплашамиз, – деб сўз бердилар-да, қуйидагиларни қўшимча қилдилар:

– Биласизми, иним, энди бир оёғимиз отанинг муқаддас тупрогидан узилмайди. Биз бу кунларни озмунча орзиқиб кутдикми? Гарчи зиё ул – ҳақ вад-дин вад-дунё Амири Кабир ҳазрат Низомиддин Алишер Навоий:

Ватан таркин бир нафас айлама,
Яна ранжу гурбат ҳавас айлама,

деб ёзган бўлсалар-да, тақдири илоҳийдан қочиб қутулиб бўлмас экан... Истиқдолнинг буюк шарофатини қарангки, сизлар энди чет элларга бемалол чиққанларинг каби, биз ватандошларингиз, шулар сирасида камина ҳам, исталган вақтда Ватанга келиб, хоҳлаганча юришим, она юртим ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олишим, хешу ақраболар билан бемалол чақ-чақлашиб юришимга ҳеч ким монелик қилмайди. Лекин киндик қонинг тўкилган тупроқ ҳидига тўйиб бўлмас экан. Ватанга бизнинг кўзимиз билан қарай олсангизгина буни чуқур ҳис қиласиз... Ҳа, жигарларим, Ватан нималигини, Ватан иштиёқи-ю соғинчи, Ватан туйғуси-ю қадрини тақдир тақозоси билан Ватандан айро тушган биз кабилардан сўранг!

Сафохон Тўрадан: – ҳали Ватанда бўлишингиз ниҳоясига етмаган бўлса-да, Сизда катта таассурот қолдирган учрашувлардан бири ҳақида сўзлаб берсангиз, – деб сўрашганда, шундай жавоб бердилар:

– Мустақиллик байрамининг 7 йиллик тантаналарида иштирок этиш бахтига муяссар бўлганлигимни бир умр унутолмайман.

Тошкент, Ўш, Маргилон ва Андижонда қавму қариндош жигарларим, яқин хешу-ақраболар билан учрашувлар ўтказиб, мен сизга айтсам, кўплаб янги дўстлар ҳам орттирдим. Ана

шундай учрашувлардан бири — Марғилон шаҳрида қайноғам Муҳаммадхонникидаги издиҳомда юз берди. Шарқшунос аллома Незматулло ҳожининг воситаси билан адабиётшунос олим Муҳаммаджон домла билан танишдим. Бу киши 70-йилларда катта илмий жасорат билан Марғилонда 40 йил қозилик қилган буюк бобокалонимиз ҳазрат Хожажон Қози Марғиноний ижоди бўйича йирик илмий иш қилганликларидан тортиб, жаннатмакон опоқимиз ҳақида кўплаб китобларни нашрга тайёрлаб қўйганликларини айтмайсизми?! Биласизми, ўша кун шундай улуғ инсонга чевара бўлганлигим бошимни янада сарбаланд қилиб юборди.

Бир сўз билан айтганда, камина шу кунларда Ўзбекистондек Ватанимиз, Ислоҳ ота Каримовдек донишманд ва фидойи Президенти бўлган юрт доимо пойдор бўлишини Парвардигори Оламдан сўраш билан бирга, Ўзбекистонни буюк мамлакатга айлантиришдек улуғ мақсадга муносиб ҳисса қўишини ўйлаб, ёруғ ниятлар билан яшамоқдаман!..

Муҳаммаджон Мадғозиев,

филология фанлари номзоди, доцент.
(«Фарғона ҳақиқати», 1998, 3 октябрь)

Дўстлар иқрори ва эҳтироми

(Саудия Арабистони матбуотида Ўзбекистон васфи)

Саудия Арабистонига қилган сўнгги (1997 й.) илмий сафаримиз охирида Жидда шаҳрида дўстлар истиқлолимизга бағишланган айрим мақолалар таҳламасини бизга тақдим қилишди. Барча мақолалар араб тилида, барчаси она Ватанимиз мадҳига, мустақиллигимизга бағишланган. Қуйида Ўзбекистон ҳақида ёзилган айрим мақолаларнинг мазмуни билан мухтасар таништирамиз.

Аввало шуни айтиш керакки, Саудия Арабистонида истиқомат қилаётган ватандошларимизнинг барчаси шўро тузумининг емирилишини орзу қилиб, мустақиллигимиз ҳақида қайғуриб яшашган. 1991 йил 1 сентябрь кун мустақиллик эълон қилинган, кўз ёшлари билан бир-бирларини табриклашган ва ўзаро йиғин-гурунглار ўтказишган.

Афсуски, ватандошларимизнинг биринчи авлодларидан кўпчилиги бу нурли кунларга етишолмай, дунёдан кўз юмдилар. Лекин уларнинг фарзандларида ҳам Ватан ҳисси ғоятда кучли. Уларни Ватан туйғуси тарк этмаган. Оммабоп мақолаларда ота юрти — Ўзбекистон жўшқин васф этилади.

Дастлабки мақола «Уккоз» газетасининг «Ислом хабарлари» рукнида 1980 йил декабрь сонида босилган экан (Ислом дини пайдо бўлган дастлабки йиллари маълум кунларда янгиликлар, хабарлар эълон қилиниб, ўша кун «Уккоз» дейилган, яъни хабар, янгилик маъносиди. Саудия Арабистони мустақилликка эришгач, шу номда газета чиқадиган бўлди. Мустақил мамлакатларимиз ҳақидаги янги хабарлар ушбу ҳафтаномада тез-тез босилиб туради).

Муаллифнинг куюнчаклик билан ёзишича, Россия зулмидан безиган икки миллион туркистонлик Ватанни ташлаб кетишга мажбур бўлиб, Афғонистон, Покистон, Туркия ва Саудия Арабистонида бошпана топдилар. Ватанда қолган мусулмонлар эса, мутлақ даҳрийликка асосланган ҳокимият тазйиқи остида яшадилар. «Коммунистлар ҳокимияти, — деб ёзади муаллиф, — дини исломга қарши 10 моддадан иборат ўз режасини ишлаб чиқди».

Бу моддалар қуйидагилар: 1. Ислом динини таъқиқлаш; 2. Куръон ва бошқа диний китобларни йўқ қилиш; 3. Масжид ва мадрасаларни йўқ қилиш; 4. Диний адабиётлар сотиладиган дўконларни мусодара қилиш; 5. Диний шеърлар ёзиш, намоз, рўза, закот, ҳаж қилишни ман этиш; 6. Бўйсунмаган уламоларни йўқ қилиш; 7. Асосий диний лисон бўлмиш араб тилини йўқ қилиш; 8. Туркистонликларнинг номусулмонларга уйланишини жорий қилиш; 9. Ёшлар ўртасида коммунистик ғояни ёйиш; 10. Ҳар қандай мусулмоннинг, миллатидан қатъи назар, коммунистик ғояда бўлишига эришиш.

«Ал-Муслимун» журналининг 1982 йил май сонида босилган бир мақолада ҳам Туркистоннинг СССР исканжасида ислом ғояларидан маҳрум бўлиб қолгани ҳақида ёзилган. Нашр этилган маълумотларга қараганда, юртимизда 24 мингта масжид, 600 мадраса бузиб ташланган.

Қўлимиздаги тўпلامда мустақил Ўзбекистон ҳақида, Президентимиз Ислом Каримовнинг оқилона ички сиёсати туфайли эркин нафас олаётган халқимизнинг ҳаёти хусусида ва кундалик турмушимизга ислом дини қайтиб келгани

тўғрисида қатор мақолалар бор. Ўша «Ал-Муслимун» журналининг 1992 йилги сентябрь сонидagi бир мақолада СССР парчаланиб, мустабид тузумнинг йўқ қилингани ҳақида гап кетади. Ўзбекистон халқи шўролар истибдодидан озод бўлганини олқишлаб, ҳокимият туркистонликлар қўлига ўтганидан мамнун бўлган муаллиф завқ билан шундай деб ёзади: «Туркистонликларнинг азалий нияти амалга ошди. Улар янгичасига фикрлаш ҳуқуқига эга бўлдилар ва бу кунни шодиёна байрам қилмоқдалар». Мақола муаллифи бу шодиёналар ҳақида жўшиб ёзар экан, ўзини худди ана шу байрамларда қатнашаётгандек ҳис этади. Муаллиф Ўзбекистоннинг истиқболи ва халқаро алоқалари ҳақида, қўшни мамлакатлар билан бўладиган дўстона муносабатларига доир мулоҳазаларини ҳам билдиради.

Яна бир мақолада муаллиф тарихга мурожаат қилади ва сайёҳларнинг юртимиз ҳақидаги фикрларига тўхталади. Унда таниқли араб сайёҳи Ибн Баттутанинг «Ўзбек аҳли ахлоқда мукаррамдир», — деган гапини келтиради, Абу Балхий деган сайёҳ ўрта асрларда Тошкентга келган ва уни таърифлаб: «Шош — ёзда жаннатдир», — деган. Ал-Бустий улуғ Соҳибқирон Амир Темур даврида Самарқандда бўлган ва уни Балх шаҳрига таққослаб, «Дунёнинг жаннати — Самарқанддир», — деб таъриф берган. Ватанимизга таъриф буюрган араб сайёҳлари «Ўзбекистон» калимасига таъриф берар эканлар, «Ўзбек»ни ўзига бек, ҳур деб, «стон», «ўстон» сўзини ватан ёки диёр деб изоҳлагани ҳам эслатиб ўтилади.

Муаллиф арабистонлик олимларнинг юртимиз ҳақидаги бу фикрларини келтирар экан, улуғ муҳаддислар ал-Бухорий, ат-Термизийларнинг Ватани бўлмиш Ўзбекистон азалдан ислом динининг ўчоғи эди, — деб ёзади ва мустақил Ўзбекистонда диний қадриятларга эрк берилганини дилдан муборакбод этади.

«Ан-Надва» («Нидо») газетасида босилган бир мақолада (1993, 15 январь) Марказий Осиёдаги мустақил давлатлардан Саудия Арабистонидаги диний мадрасаларга ўқишга келган ёшлар ҳақида сўз боради. Унда ёзилишича, Саудия Арабистони Подшоҳи озод бўлган жумҳуриятлардан Мадинаи мунавварадаги Ислom дорилфунунида ўқиш учун 21 талабага рухсат берган. Улар ислом илми ва араб тилининг асослари бўйича таълим олишмоқда. Шу билан бирга, мазкур мақолада Бухородаги машҳур «Мир Араб» мадрасасида янги шароитга

монанд ўқиш ва ўқитиш ишларини такомиллаштириш масалалари ҳақида ҳам сўз юритилади. Мақолада ёзилишича, мадрасада талабаларга, диний илмлар билан бир қаторда, дунёвий билимлардан ҳам дарс берилмоғи лозим. Шунингдек, мақолада «Мир Араб»даги ўқитиш услубияти ҳақида, зарур адабиётлар, дарсликлар чоп этиш ва бошқа масалаларга ҳам тўхталиб ўтилган.

Жиддада чиқадиган «ал-Билод» («Ватан») газетасида босилган бир мақола (1992, 24 март) мустақилликни қўлга олган жумҳуриятларнинг уламолари билан мулоқотлар масаласига бағишланиб, Ўрта Осиё жумҳуриятларидан муборак ҳаж сафарига келган бир гуруҳ уламолар билан Саудия Арабистони олимлари ўртасида Жидда шаҳрида бўлиб ўтган биродарлик учрашуви ҳақида ахборот берилган. Муаллифнинг фикрича, бундай мулоқотлар мамлакатларимиз ўртасидаги ўзаро ҳамкорликни ривожлантиришга, дўстона муносабатлар ўрнатишга ижобий таъсир кўрсатади.

Яна бир мақола таниқли муҳаллис, ҳамюртимиз — ат-Термизийнинг мамлакатимизда бўлиб ўтган 1200 йиллик юбилейига бағишланган. Ушбу халқаро тадбир Президент Ислам Каримов имзо чеккан махсус ҳукумат қарори билан ўтказилгани алоҳида таъкидланади. Тантанага жаҳоннинг барча мусулмон мамлакатларидан меҳмонлар таъриф буюргани, мустақилликка эришган Ўзбекистонимизнинг номи бутун дунёга танилаётгани эҳтиросли сатрларда баён қилинган. Шунингдек, мақолада ат-Термизийнинг туғилган жойи ва унинг ҳаёти ҳақида араб манбаларидан айрим маълумотлар келтирилган.

«Уккоз» газетасида босилган яна бир мақола (1994, июнь) «Ўзбекистон зиёратчилар ва ҳамкорлик қилувчиларни чорламоқда», деган сарлавҳа билан ёзилган. Бунда муаллиф мамлакатимизда ўтмишда ажойиб алломалар етишиб чиққанини, уларнинг номлари бутун жаҳонда ҳурмат билан тилга олинаётганини ғурур билан ёзади. Муаллиф шунини таъкидлайдики, ўлкамиз ўзининг янги даврини бошлағач, ижтимоий-маънавий ҳаётда, шубҳасиз, яна юксаликка кўтарилажак.

Афсуски, биз Саудия Арабистони бўйлаб сафарда бўлган вақтимизда араб газеталарининг кейинги йиллардаги таҳламлири билан танишиб чиқишга улгурмадик — бунинг

иложи ҳам йўқ эди. Кейинги йиллари Ўзбекистоннинг иқтисодий, ижтимоий-маънавий ҳаётида юз бераётган жиддий ўзгаришлар, залворли қадамлардан, мамлакатимизнинг жаҳонда тутган ўрни йилдан йилга барқарорлашиб бораётганидан хабар берувчи бир қатор мақолалар нашр этилгани маълум бўлди.

Саудия Арабистони билан Ўзбекистон ўртасидаги алоқалар мустаҳкамланмоқда. Ушбу мамлакатда элчихонамиз ишлаб турибди. Жидда шаҳрида Ўзбекистоннинг Бош консулхонаси фаолият кўрсатмоқда. Тошкент шаҳрида ҳам, Саудия Арабистонининг элчихонаси очилган. Бу ижобий ўзгаришлар чоп этилаётган мақолаларнинг муаллифларини илҳомлантирмай ва тўлқинлантирмай қўймайди, албатта. Биз улардан мустақил Ўзбекистонимиз ҳақида янги-янги жўшқин мақолалар кутамиз.

(«Соҳибқирон юлдузи», 1998, 10 март)

Саудия Арабистонидаги ўзбек шоирлари ижодидан
намуналар

КОМИЛ АБДУЛЛО АНДИЖОНИЙ-ТОШҚИН

БИЗДЕК БЎЛМАСУН, Ё, РАБ

Жаҳонда ҳечким мазлум биздек бўлмасун, ё, Раб,
Туғулган юртидин маҳрум биздек бўлмасун, ё, Раб.

Жаҳолат оташила ёндириб амволу амлокин,
Рақиблар комига матъум биздек бўлмасун, ё, Раб.

Ҳавойи нафсга учраб, хоби ғафлат бирла тобора,
Жаҳон тарихидин маҳрум биздек бўлмасун, ё, Раб.

Диёрин тарк этиб ёвға, кезиб оламни саргашта,
Китоби ибрата марқум биздек бўлмасун, ё, Раб.

Чекиб дарди фироқин севгили қавму қариндошин,
Ҳамиша маъюсу мағмум* биздек бўлмасун, ё, Раб.

Аламдин сийна чоку, нори ғурбатда жигар бағри,
Куюб, эриб мисоли мум биздек бўлмасун, ё, Раб.

Таманной яғонам буки: биздин қолган авлодлар,
Омон! Бебахт, толси шум биздек бўлмасун, ё, Раб.

Илмсиз, тарбиятсиз, маърифатсиз, меҳру шафқатсиз,
Адоват захрила масмум** биздек бўлмасун, ё, Раб.

Қатори одамиятдин ололмай мавқеи лойиқ,
Қуролмай ҳур ҳаёт, маҳкум биздек бўлмасун, ё, Раб.

Тазарруълар билан сендин бу камтарин Тошқин,
Жаҳонда ҳеч ким мазлум биздек бўлмасун, ё, Раб.

1976 йил, Тоиф шахри

* Мағмум — ғамли, ғамгин.

** Масмум — заҳарланган.

ФУЗУЛИЙ ҲАЗРАТЛАРИНИНГ

*«Шифойи васл қадрин ҳажр ила бемор ўландан сўр,
Зилоли завқ-шавқин ташнаи бедор ўландан сўр»*

матлаби ила бошланадиган шеърига

НАЗИРА

Ватан қадрини биздек беватан афкор ўландан сўр,
Азоби ғурбат ичра жондин безор ўландан сўр.

Бузуб ўз ошиёнин, ёндириб нори жаҳолат-ла,
Бизингдек дарбадар, ҳар жойга борса хор ўландан сўр.

Туғулган юртининг неъматларидан баҳравар бўлмай,
Туганмас меҳнату, дарду, балога ёр ўландан сўр.

Қисиб бўйнин ҳамиша, ёлбориб бегона элларга,
Кўролмай кимсадин бир марҳамат, бемор ўландан сўр.

Тиларсан воқиф ўлмоқ ҳолидин синган кўнгилларни,
Насиби дўстлардин таън ила озор ўландан сўр.

Баҳор айёмида гул нашъасин билмайди ҳар булбул,
Ки бир банди қафас, ё марҳами гулзор ўландан сўр.

Ҳаётнинг маънисин, Тошқин, на билсун миллати жоҳил,
Жаҳонда хуш яшаиш кайфиятин аҳрор ўландан сўр.

1986 йил, Риёз шахри

САЛОМИНГГА

*(Мустақиллик эълон қилинган, шоир Ватанга келиб,
Тошкент телевидениесида ўқиб берган)*

Қўлум кўксимда келдим, севгили юртим, саломингга,
Ўпай тупроқларингни, таъзим айлаб эҳтиромингга.

Қучоқ очдинг, тараҳхум бирла бошим кўкка еткурдинг,
Қилай ҳамду сано бу илтифоту эҳтиромингга.

Онолиғ меҳри бирла бағрингга олдинг, карам қилдинг,
Фироқинг ўтида йилларча ўртанган ғулومингга.

Ҳамиша кўнглим ичра изтироб бор эрди қайғунгдин,
Соғинчу иштиёқ-ла мунтазир эрдим паёмингга.

Шукрлар айлайин такрорки, васлинг насиб бўлди,
Севиндим бош қўйиб остонаи қутлуғ мақомингга.

Танимга сифмадим эълони истиқлолингни тинглаб,
Санга ёрдамчи бўлсун Тангри касби эҳтишомингга.

Мунаввар кунларинг келмоқда, халқим, шод бўлғайсан,
Ҳуррият машъалидин нур етгай тийра шомингга.

Умидим, орзуим булки, энди сарф этиб эмгак,
Санга хизматлар этсам, ҳисса қўшсам интизомингга.

Қуёшлик осмонинг садқаси бўлсин дилу жоним,
Ки, жондин мустаъидмен* хизмату, ҳар илтизомингга.

Мен ундоғ ошиғингменким, менинга тенг эмас ҳаргиз,
Жаҳоннинг ийди Наврўзи сенинг бир ибтисомингга**

Қовушмоқ-ла элу юртингга, Тошқин, тоза жон топдинг,
Қониб силқар, бугун тўлди шароби васл жомингга.

1991,
20 сентябрь, Тошкент

* Мустаъид — тайёр.

** Ибтисом — табассум.

МИНҲОЖИДДИН МАҲДУМ ҒАМГИН-ХУРРАМ*

ИЛТИЖО

Худоё, сақла ўлмоқдин Ватан озод бўлгунча,
Ўша золим қизиллар дунядан барбод бўлгунча.

Жаҳонни тўлдириб ёлгон сўз билан алдаб,
Қутулса эл ва юрт ундан кулиб обод бўлгунча.

Қозоқ, қирғиз, татар, тожику ўзбек билан уйғур,
Бўлинмасдан ҳама бир турк бўлиб, бир зот бўлгунча.

Замонлар аҳли Туркистонли азалдан қаҳрамон эрди,
Кетиб бошдан қизил чанглар ўтиб барбод бўлгунча.

Тикиб ўз байроғимиз шер йигитлар юрса устида,
Қочиб душман чидолмай ичлари фарёд бўлгунча.

Ватанни қутқазиб ёвдин, тикиб байроғимиз кўкка,
Кўриб шундай улуг кунни дилим кўп шод бўлгунча.

Фалакнинг чархи айлангай, билинг, бир ерда турмайди,
Бу Ғамгинлик кетиб биздан бу дарслар ёд бўлгунча.

1980 йил, Тоиф шаҳри

* Шоир Ватан мустақиллиги йилларидан сўнг «Хуррам» тахаллусини олган.

ТУРКИСТОН

Бизни Туркистон жаҳоннинг энг гўзал бўстонидур,
Аҳли Туркистонга берган Тангрининг эҳсонидур.

Тўрт фасл ўз вақтида бир-бир салом айлаб ўтар,
Ҳар фаслнинг роҳати инсоннинг гўё жонидур.

Кўк либос кийган баланд тоғлар кўзингни тиндирар,
Бунда милён чорва-ю қаймоқ, асал, айронидур.

Шарқираб тоғ устидан ширин суви ўйнаб тушар,
Кимки ичса дардига, бешак, унинг дармонидаур.

Не учун кўпдир қизил гул деб таажжуб қилмангиз,
Юрт учун жонин фидо қилган шаҳидлар қонидур.

Унда чиқмиш марду майдонлар жаҳонни титратиб,
Шарқу Ғарбни қўлга олган қаҳрамон майдонидур.

Ул Бухорий, Ибн Сино ҳам Улугбеклар чиқиб,
Унда одам, одамият, илму ахлоқ қонидур.

Ўша жаннат дунёда, албатта ул ер бўлгуси,
Аҳли ҳурми, ё париму — деб жаҳон достонидур.

На емак, киймак нехуд, олтинга ҳеч муҳтож эмас,
Хилма-хил маъданга марказ, дунёнинг бой қонидур.

Дунёда ҳар нарса бўлса-унда мавжуд, кам эмас,
Пахтадин тоғлар яратган жун, ипак деҳқонидур.

Танбал эрмас, халқи меҳнаткаш, унинг ахлоқи ҳуш,
Мискину бечора, тил, ҳам етим ғамхонидур.

Унда чиққан эрди кўп шоир, адиблар вақти ила,
Фурқат-у Жўлқун, Навоий ҳамда ул Авлонийдур.

Ғамгининг киндик қони томган эди ул ерлара,
Ё ўларманму, қоларманму дебон ҳайронидур.

1988 йил, Тоиф шаҳри

МУҲАММАД АКБАР МАРҒИЛОНИЙ ҲАМДАМ

ОЗОДЛИККА ЧАҚИРИҚ

(Она юртимиз, қаҳрамон халқимиз шўролар асоратида
қолган йилларда ёзилган шеър)

Биродарлар, келинг бир қўл бўлайлик,
Ватан ҳақида бир чора кўрайлик,
Қизил душманга бир ҳамла қилайлик,
Ватанни ё олайлик, ё ўлайлик,
Бу йўлда жон бериш қанча чиройлик.

Ватан ҳаққида беғамлик гуноҳдир,
Ватан хоинларин руҳи сиёҳдир,
Ватандин ҳар киши юзин ўгирса,
Билинглар: дину дунёси табоҳдир*,
Табоҳқорларни элга танитайлик.

Ватансиз кун кўришни фойдаси йўқ,
Ғарибликда юришни фойдаси йўқ,
Қўниб ҳар бир тиканни шохисига,
Ватан деб лоф уришни фойдаси йўқ,
Ватан таҳририга ҳиммат қилайлик.

Кеча-кундуз Ватан бизни чақиргай,
«Келиб озод қилинглар» – деб бақиргай,
Қани биздан чиқиб бир марди майдон,
Қизилларни уриб, ҳайдаб қочиргай,
Зўравонларга зўрни кўрсатайлик.

Ватан бе жонфидалик қўлга келмас,
«Ғариб»деб кимса бизни кўзга илмас,
Агар ғафлатда дунёдин кетармиз,
Худойим бизга ҳаргиз раҳм қилмас,
Бу ғафлатдин, туринглар, уйғонайлик.

На бўлди бизга, оламга таралдик,
Палахмон тошидек ҳар ён отилдик,
Бизи бир кимса ёд этмас жаҳонда,
Фаромуш дафтари ичра битилдик,

Бу бадбахтликка бир чора кўрайлик.
Худо рози эмас афъолимиздин,
Амалга ошмаган аҳволимиздин,
Ватанни тарк этиб, эсдин чиқариб,
Паришонликда юрган ҳолимиздин,
Худони, Ҳамдамо, рози қилайлик.

1983 йил, Мадинаи мунаввара

* Табоҳ — маҳрум бўлиш.

АЗИЗ ЮРТИМИЗ ЎЗБЕКИСТОННИНГ МУСТАҚИЛ БЎЛҒОНИ ХУСУСИДА МУҲАММАС

Жаҳон айвонида жаннат мисоли, Ўзбекистоним,
Ҳаёт гулзорида тоза ниҳоли, Ўзбекистоним,
Ҳама юртдошлар сенда хаёли, Ўзбекистоним,
Худодин тинчлик сенга суволи, Ўзбекистоним,
Илоҳо, бўлмасин мулкинг заволи, Ўзбекистоним.

Замонлар ўзгалар дастида сен доим асир эрдинг,
Назарга илмаган кимса сени, мулки ҳақир эрдинг,
Ўзингда симу зар мавжуд туриб беҳад фақир эрдинг,
Таҳассун топди ҳолинг, элни ҳоли Ўзбекистоним,
Илоҳо, бўлмасин мулкинг заволи, Ўзбекистоним.

Сени дунёда давлатлар фаромуш айлаган эрди,
Чароғингни ситамгарлар хомуш айлаган эрди,
Бериб халқингга турли заҳри беҳуш айлаган эрди,
Кесилсин бу ситамгарларни боши, Ўзбекистоним,
Илоҳо, бўлмасин мулкинг заволи, Ўзбекистоним.

Бугундин сўнгра душманнинг аёғи сенга етмайди,
Юракдин ҳайдалиб кетган илмни доғи кетмайди,
Умидим шулки, аввалдек халқим ғафлат этмайди,
Фидо халқингни сенга жону моли, Ўзбекистоним,
Илоҳо, бўлмасин мулкинг заволи, Ўзбекистоним.

Азиз фарзандларинг дилдан сенга хизмат қилур энди,
Сени ўз жонидин ортиқ кўриб ҳурмат қилур энди,

Очиқ қўксинда эркинлик билан роҳат қилур энди,
Ошиб ҳар соҳада касбу камоли, Ўзбекистоним,
Илоҳо, бўлмасин мулкинг заволи, Ўзбекистоним.

Ёруғ дунёда Ҳамдамни қариб бу боши юксалди.
Ушал соатда ёғий номи бағрингдан чиқарилди,
Сурулган ҳолида қўкси палидидин итарилди,
Яна қайтиб келишга йўқ мажоли, Ўзбекистоним,
Илоҳо, бўлмасин мулкинг заволи, Ўзбекистоним.

1991 йил, Мадинаи мунаввар

ЁҚУБХЎЖА МАҲЖУРИЙ АНДИЖОНИЙ

Ё, РАБ!

Жудо ҳеч ким ватандин чор-ночор ўлмасун, ё, Раб!
Ватан ҳажрида йиғлаб мен каби хор ўлмасун, ё, Раб!

«Ватансиз» деб кишилар таънасига дуч келиб доим,
Бўлиб душман таънига сазовор ўлмасун, ё, Раб!

Тамоми фитналардан соғ бўлсун ул Ватан аҳли,
Ўзинг сақла уларни, зори ағёр ўлмасун, ё, Раб!

Тириклик лаззатидан баҳра олсун ҳурлиги бирла,
Қуруқ тўхмат жазосига гирифтор ўлмасун, ё, Раб!

Бутун бойликларин сарф айласин ўз эҳтиёжига,
Ғалат сарф айлабон бир нон учун хор ўлмасун, ё, Раб!

Халойиқ кўнглини жазб айлаган таълифлари бирлан,
Танилган илм эли обрўи бекор ўлмасун, ё, Раб!

Киши ҳур сўзласа, ёзса — саодат бундан ортиқмас,
Рақобат шиддатидан тарки афкор ўлмасун, ё, Раб!

Жафо-ю жабрким Маҳжурий чекти ўз ҳаётида,
Буларким, боз тақдирингда такрор ўлмасун, ё, Раб!

1972 йил, Тошф шаҳри

ҲУҚУҚ

Бормисан оламда эй, инсонни зор этган ҳуқуқ,
Йўл уза ташлаб ғарибни зўр билан кетган ҳуқуқ.

Сендан айрилгач бўлибмиз олам ичра дарбадар,
Баъзи бадбахтлар сени мол ўрнига сотган ҳуқуқ.

Ҳар эшикда парча нон янглиғ тилайдурмиз сени,
Нотавонларни гадо шаклинда тарқатган ҳуқуқ.

Бир қаро куч бирла ўйнар, бизни номаҳрам санаб,
Хўрламоқда, чекламоқда қулга ўхшатган ҳуқуқ.

Ўз элини тутди хўп кучлик кишилар завқига,
Қақшатиб бечорани, зўрларни яшнатган ҳуқуқ.

Биз ҳам инсонлик ҳуқуқин «дод» деб қилсак талаб,
Моддаларга қайд бўлган, банд кўрсатган ҳуқуқ.

Биздан олган йўқ эди, модда «қайлидин» асар,
Эмди қайтди-банд бўлиб, бизларни қақшатган ҳуқуқ.

Тегди Маҳжурий қўлига бу ҳуқуқдин бир қалам,
Бу қаламга шарт қўйиб маҳдуд сўзлатган ҳуқуқ.

1980 йил, Тоиф шахри

АҲМАДАЛИ ТЎЛҚИН

МУСТАҚИЛ ЮРТИМНИ КУЙЛАЙМАН

(Ўзбекистон истиқлолининг икки йиллигига)

Узоқдан шеър бўлиб жондан азиз байрамни қутлайман,
Ёши иккига тўлган мустақил байроқни қутлайман.

Яша, эй, қаҳрамон халқим, яшашга сен-да лойиқсан,
Бугун хурсанд, бугун обод бу ёш Туронни қутлайман.

Бу кунги камчилик, ташвиш чидашга арзир, эй, халқим,
Баҳори мустақиллик — Темури бобомни қутлайман.

От эмди у ёт пулни, юрут ўз танга-ю сўмни
Бугун қудрат ва борлиқ сиздадур, юртимни қутлайман.

Умидим — навқирон, кучлик, ақлик бахтиёр ёшлар,
Ўлинг аскар, кўринг юртни, юракдан сизни қутлайман.

Муборак ўлка бу доим, етишган кўп улуғ зотлар.
Жаҳонга нур сочиб ўтган улуғ аждодни қутлайман.

Жаҳоннинг жаннати ўлкам, буюк қўрғон, саройимсан,
Бу Сирдарёдек тошқин жаннатим, водийни қутлайман.

Биҳамдиллоҳ, бу кунларга эришдик, орзу армонга,
Худойим сақласин юртим, Президент Исломни қутлайман.

1993 йил, август, Жидда шаҳри

ҚОР-ЁМҒИР ХАЁЛИДА

Кўкда қалин булутлар гулдур-гулдур ёмоқчи,
Тўғонланган анҳорлар тўлқинланиб, тошмоқчи.

Чақмоқ чақар ялтираб, ёмғир ёғар шолдираб,
Ёғсин, ёғсин ёмғурлар — сойлар тўлиб оқмоқчи.

Ёққан ёмғур сувини тўйиб ичсин боғчамиз,
Гунча-гунча бу гуллар булбул бағрин ёқмоқчи.

Қору ёмғир ёғавер, далаларга сепавер,
Бугдойзорлар ичида гуллолалар унмоқчи.

Жилғаларда ўтлашган кўзи, тойчоқ ўйнашур,
Шабнам тушган майсалар салқинлашиб турмоқчи.

Баҳор боши гул байрам, ўрик, олма, гул бодом,
Қизлар терар бойчечак, йигитлари тақмоқчи.

Туркистоним — жаннатим, қор-ёмғиринг ҳасратим,
Порлоқ қуёш нурида кўнгил қуши учмоқчи,

Норин дарёи секин оқ, Балиқчимга аста боқ*,
Ой булогинг сувидан ташна юрак ичмоқчи.

1994 йил март, Жидда шаҳри

ХУШ КЕЛДИНГИЗ

(Эркин Воҳидов жанобларининг
Саудия Арабистонига ташрифлари)

Ўзбекистон булбули, Эркин Воҳид, хуш келдингиз,
Марҳабо, юз марҳабо, минг марҳабо, хуш келдингиз.

Ул улуғ юртдан салому совғаларни келтириб,
Бу муқаддас ўлкага ё, марҳабо, хуш келдингиз.

Тонг отиб, кун чиқди юртда, ҳар тарафга нур сочиб,
Ул қаро кунлар кетиб, ашъор ўқиб хуш келдингиз.

Қаъбатиллога кириб, бошни қўйиб айланг дуо,
Ўзбекистон халқи Сизни йўллаган, хуш келдингиз.

Равзаи покига кирганда дегайсиз ё, Расул,
Ал-Бухорий, Термизийдин салом, хуш келдингиз.

Эй, Худоё! Сен ўзинг сақла Ватанни тинч-омон,
Борди-келдига очилиб йўл, ватандош, хуш келдингиз.

1993 йил феврал, Жидда шаҳри

*Шоир Анджион вилоятининг Балиқчи туманида таваллуд топган.

АБДУСАЛОМ ҚОРИ ХУҶАНДИЙ

МИЛЛАТИМ

Барча Туркистон эли мазлум-мусулмон миллатим,
Овчи душманлар аро юрти бўлинган миллатим.

Ўйлагил, боболаринг Хисрав ҳужумини тўсиб,
Аскарни Эронни чўлга сархун этган миллатим.

Савти ислом наърасига айтди «лаббай» ул замон,
Мингча-мингла молу жонин назр қилган миллатим.

Илми тафсиру ҳадису фикҳда олимлари,
Ал-Бухорий, ҳам Сарахсий, аҳли Журжон миллатим.

Илми ашъору маъоний, ҳам ақоид баҳрида,
Мотуридий бирла усти аҳли бўстон миллатим.

Термизий, Саккоки-ю, аллома Тафтазон каби,
Ан-Носий, ҳам Замахшар кўйида хон миллатим.

Ул Самарқанду Бухоро тинглаган олимларин,
Исмини тўплашга ожиз ҳар бир инсон, миллатим.

Ибн Сино тиб улумига ёзиб қонун сани
Ҳандаса, жабру ҳисобда ёзди ихвон миллатим.

Мир Али ҳам Кўрагон, Манғиту Сомонийлари,
Кечти шоҳу хону султон, неча хоқон миллатим.

Тупроғингда бор унум, қайсисин билмам, ёзай,
Манбаи олтин, қумуш, бойликлар кон миллатим.

Чўлларингни отини дунё «Беҳишти» қўйдилар,
Етти наҳру минг бўлакка ҳақли деҳқон миллатим.

Юммагил халқим, кўзингни, ўйла ким авлодисан,
Бу музаллат, бунча хорликда ёзилган миллатим.

Ушбу тавсифи Саломий миллати, юрти учун,
Озгина шарҳу баён эй, аҳли эҳсон миллатим.

1998 йил, Мадинаи мунаввара

**ШОИР АБДУРАҲИМ УЧҚУННИНГ
САУДИЯ АРАБИСТОНИДАГИ
ВАТАНДОШЛАРДАН ҲИРСИ ДУНЁГА
БЕРИЛИБ, ВАТАН ҚАДРИНИ ТУБДАН
АНГЛАЙ ОЛМАЙ ЮРГАН БАЪЗИ
ЁРОНЛАРГА ҚАРАТА ЁЗГАН**

ҒАЗАЛИ

Эй, муҳаббатсиз, Ватан шавқида иймонинг ғалат,
Тил учиди айлаган ул аҳди-паймонинг ғалат.

Бесарупо юрмак ила топмадинг беҳбудлик¹,
Топмасанг Исо дами дардингга дармонинг ғалат.

Тутмайин бир риштани лофу шижоатдан на суд?²
Жаҳл аро берган сени ҳар гуна¹ қурбонинг ғалат.

Барча абнойи Ватан¹ ҳар ён паришон юрсалар,
Фурбат айёмида солган қўшк-айвонинг ғалат.

Фотиҳи дунё ўлан обову аждодинг сени
Маърифатсиз зиллат⁵ айёмида юргонинг ғалат.

Лола бағрин кўрсатиб қилмиш баҳора арз-ҳол,
Очилур гулгун чечак, махмур⁶ юргонинг ғалат.

Ҳар тарафдин булбул айлар наъраи «Лотайъасу»,⁷
Бу насимий субҳидам бебаҳра қолғонинг ғалат.

Бўлмағил мағрури инъоми ажузи пийразор⁸
Гул дебон лангар солур, бўйнингни қўйғонинг ғалат.

Етти даврони қамар кел, ҳамдаму ҳамроз бўл,
Йўл озиб ҳайрон чоларсан, турфа жавлонинг ғалат.

Иш қилиб ҳиммат билан, бирликда ҳозирлик керак,
Оқибат фурсат ўтиб кетганда армонинг ғалат.

Ўт қўйиб ҳар ёндин, истибдод бағрин доғладинг,
Жаҳд қил Учқунча, бу ҳоли паришонинг галат.

¹Беҳбудлик — осойиштаклик

²Суд — фойда

³Ҳар гуна — турли, ҳар хил.

⁴Абнотии Ватан — Ватан ўғлонлари

⁵Зиллат — жаҳолат.

⁶Махмур — беихтиёр.

⁷Лотайъасу — умидсизланманг

⁸Ажузи пийразор — кўҳна дунё.

МАҲЖУРИЙ-АНДИЖОНИЙНИНГ ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚ АРТИСТИ БЕРТА ДОВИДОВА ҲАҚИДАГИ ҒАЗАЛИ

БЕРДАХОН

Мақомларимиз учун қилган хизматингизни тақдирлаб,
армуғон тақдим қилиш учун тубандаги шеърда исмингиз
ҳарфларига тазмин этилмиш байтларимдан зиёда бир нарса
ижод этолмаганим учун ҳадямни қабул қилиш билан хусусий
ёки умумий бўлсин, номимни сўрмасдан қуйламоғингиз тилаги
ила шеъримни баён этаман.

Муаллиф

Бўстони дил гулин шохида, эй булбул нишон,
Чекмасин булбул дами, танбур ила сен чек фиғон.

Юзи гул, овози булбул, шеваси куйи мақом,
Чек наво, мен назмдан гулдаста айлай армуғон.

Дамбадам сайр эт кўнгиллар гўшасини соз ила,
Ҳасрату ғам топмасин дилларда тутмоққа макон.

Ҳайкалим наққошидек рангимни гулгун этмасанг,
Дарди фурқатда бўлибдур ранги рўйим заъфарон.

Холи ҳиндусини таъриф айласа Зебуннисо,
Духтари ибрини дерман тўтийи ширин забон.

Эй, муғанний, туз бу дам шахноз, гулбрга мақом,
Куйласин овозаси тутган замину осмон.

Нағма бирла савтни жўр айлабон Маҳжурийга,
Айлагил бир кечаси сайри само узра равон.

1986 йил, Тоиф шаҳри

Бурҳон Бухорий

ВАТАН ТУЙҒУСИ

(насрий шеър)

I

Эй, менинг азиз Ватаним! Мана, яна бир ўғлонинг бағрингга етиб келди. Севинчдан у она бағрига отилган гўдакдай, қучоғингга отилди. Аммо шуниси ажабки, бу фарзандинг кўзи сенинг нурингни эмиб очилмаган, қўллари тупроғингни пайпаслаб эмакламаган, жажжи қадамлари сенда атак-чечак қилмаган, ўпкаси ҳавойингни тортиб нафас олмаган. Аммо у сенинг фарзандинг эди.

Эй, Ватан! Сен, аввало, ўзингда мана шу «Ватан» деган маънони жамлаб, бағримга туйғу бўлиб ўрнашиб олдинг, кейин мисоли осмондаги нурдай вужудимни қопладинг, шу тариқа бадан-баданнимга сингиб кетдинг, қонимга қўшилиб, унга ўз муҳрингни босдинг. Шу тариқа сен ўз табиатинг — шаклингни менга яа мен орқали болаларим чехраларига бердинг.

Аммо шуни ҳам айтайки, мен умрим бино бўлиб, сени кўрмагандим, ҳатто, сени нималигингни билмагандим ҳам. Лекин буёғини ҳам айтай, — мен қаерда бўлмай, сен доимо мен билан бирга эдинг. Мана, энди мен бағрингдан, туғилиб ўсиб кўрмаган Ватаним қучогида, хаёлинг оғушидаман.

Хаёл сураман, тарих қандай қилиб уйғонишини тасаввур қилишга уринаман. Мана, тарих жасадимни бутунлай эгаллаш учун аста-секин уйғониб, қулоч ёзиб, мен билан кўришмоқда. Шунда кўз олдимда Лев Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» асари қаҳрамони Наташа пайдо бўлади. Ўша лавҳада Наташа ўзи ўрганмаган ва билмайдиган рақсни ўйнаётгандай бўлади. У нозик қўллари билан худди қадимий ажойиб ритмга қўл силкитиб рақсга тушаётгандай эди. Ахир, Наташа ўзи

олдинлари ўйнамаган рақси қандай қилиб ижро этипти, деб сўраб ўтирманг. Аслида, Наташа ўйнаётгани йўқ, балки унинг томирларидаги қон ўйнаётган эди.

Мени қандайдир шавқ чулғаб олган эди, лекин мени ўз домига тортаётган бу шавқнинг нималигини билолмаяпман. Чунки мен бошқа бир Ватанда туғилиб, яшаб келдим, унга меҳр-муҳаббат қўйдим, унинг шавқи устухонимгача сингиб кетди, унга берилдим, дарёларига шўнгиб, сувларини сипқардим, жим кўчаларида адашиб, тентираб юрдим. Кипригим билан ўша бегона Ватан адирларини силадим, унинг ҳаёти, алифболарининг ҳамма-ҳамма томонларини ўрганиб чиқдим.

Лекин мен бир нарсани билолмаётибман, дунёда шундай нарсалар ҳам бўлар эканки, инсон ўз-ўзидан тўлғаниб, қўзғалиб ҳам кетар экан. Шунда мени кўрган одамлар қўлини бигиз қилиб менга ишора қилдилар-да: «Қара, яна у аслига, ўзбеклигига тортди», деб шивирлашди.

Мендаги бу шавқ, севинч умри қанчага чўзиларкин, буни мен билолмайман. Ҳар қалай, ўзим ва болаларим кўринишини ўзида мужассамлаштирган бобом ўз хотира ва шавқларини менга мерос қилиб қолдириб кетган бўлиши эҳтимол.

Мен худди қалдирғочлардай бўлдим. Чунки одатда, қалдирғоч тоғу адирлар ошади, уммонлар кезади, бир юртдан иккинчисига бориб қишлайди, лекин унинг болалари дунёга келгач, ҳали кўрмаган боболари инларига тўппа-тўғри учиб келади. Улар худди бу инга минг-минглаб марта учиб келиб, қўниб ўрганиб қолганга ўхшаб кетади. Мен ҳам энди шу қалдирғочлардай боболарим Ватани бўлмиш бу юртни қўмсаб, учиб келгандай бўлдим.

Эй, менинг азиз Ватаним! Шавқнинг ўзи жўнгина бир сўз, холос. У шабнам билан чўмилиб, камалак билан қурийди, райҳону жамбилзорлар билан атирланади, миллионлаб булбуллар нағмасини эшитади-да, худди асалари минглаб гуллардан нектар йиғиб келгани каби мисоли ажиб бир сирни ўзида жамлайди.

Ахир маъшуқига муштоқ киши учун ёри билан илк бор дийдор кўришув, дастлабки тонг қандай маъно касб этишини билиб бўлармикан?! Ёрга етишиш бахтига муяссар бўлсанг-у, ёринг ўзи ухлаб ётган бўлса*.

Ҳа, кеча кечалигини қилади. Зотан, муштоқ кишига кеча

биринчи тонгдан олдин жуда ҳам узун кечади, ҳар он, сониялар жуда секин, худди судралаётгандай оҳиста юради.

Мана, мен тепа қаватда тикка туриб, тамшангандай унга термуламан. Лекин мен бу ерларни биринчи бор, шунда ҳам яна қоронғулик оғушида кўриб турибман, қуёш унинг қайси томонидан чиқишини ҳам билмайман.

Аммо сен, эй, менинг Ватаним, мана қаршимда намоён бўлиб, кўз ўнгимда буюк ва ажойиб, сир-асрорга тўла бўлган мўъжиза сифатида гавдаланиб турибсан.

II

Эй, менинг азиз Ватаним! Кўча-ю хиёбонларингда кезмоқдаман, теварак-атрофга олазarak боқаман, термуламан, баъзан эса ҳаёл оғушида қаёқларгадир кетиб қоламан. Яна бир сесканиб оламан-да, кўзларимни катта-катта очаман, қаршимда нима рўпара келса, беихтиёр шунга қарайман, бутун вужудим билан унга бериламан, худди суқим киргандай анграйиб, тикилиб қоламан. Лекин одамлар менга эътибор бермаётгандай туюлади. Бу ҳол мени баъзан қийнаб, баъзан даҳшатга солади. Улар менинг бу ерга келганимни билишмаётгани, юрагимни худди қинидан чиқиб кетаётгандай гуп-гуп ураётганини эшитмаётгани мени ҳайратга солади! Мен кўча-кўйларда ўткинчи одамларнинг ҳамма-ҳаммаси билан гаплашгим, уларнинг ҳаммасини қучоқлагим, ҳатто ўпиб олгим келади. Оёқ остимдаги ерни эса яна ҳам чуқурроқ ҳис қилгим, деворларини силаб кўргим келади. Ростдан мен Ватандаманми? Лекин бу ҳислар мени умуман ҳали истиқлолга эришмаганимиздан енгил койиниш қанчалар ўз домига тортмасин, мен ўзимни тийишга тутинаман, оҳиста-оҳиста қадам ташлаб, яна кезишга бошлайман.

Шунда бир томонлама бўлган севгини эсладим. Бир ёқлама севги қанчалик қийин, лекин ундан ҳам қийини шуки, ҳеч ким ошиқ одамни сезмайди! Ахир, ёри ёнбошида бўлса-ю, у буни пайқамаса! Ахир, у билан кўришмоқ, қучоқлашмоқ шавқи буни қанчалик қийнаётганини билса эди! Мен ҳаёл дарёсига чўмаман*.

Секин-аста отамнинг бу ерларда юрганлари кўз олдимда гавдалана бошлайди, кейин унинг руҳи этимга ўрнашиб олади-да, мен билан бирга тепамда ҳам, вужудимда ҳам, ўнг-у

сўлимда ҳам, ҳўв ана рўпарамда ҳам кезишга тушади; сўнг севги ранг-баранг товлана бошлайди, у худди дарахт соясини омонатга – қарзга олиб тургандай ажиб манзара яратади.

Кўз олдимда отам эмаклаётгандай, у худди атак-чечак қилиб кетаётгандай, унинг юриши, югуриши, мактабига китобини қўлтиқлаб кетиши, сабза мўйлабини силаши, бураши гавдаланади; ана, гўдак отам, ана ўсмир, йигитлиги ва мусофирликдаги қария. Шу лаҳзада саксон ёшлик отам умри бир лаҳзада кўз олдимдан лип этиб ўтиб кетади.

Энди билаяпман, тарих – бу китобда ўқиётганимиз воқеалар ёки хотираларда эслаб қолинадиган нарса эмас, балки у отамнинг ўзидир. Балки у тарих – ожизлиги, куч-ғайрати, севги-муҳаббати, қайғу-ғами ва орзу-тилақларига тўла бўлган инсоннинг ўзи бўлиши мумкин! Мана шундай инсонларнинг ҳаёти жамланиб, тарихий китоблар яратилади.

Мана, энди тушунсам, Ватан муқаддас бир маъно касб этар экан. Шунинг учун юнон ёзувчиси Казантзакс «Исо янгитдан салибга михланмоқда» романида ватанларидан жудо бўлиб, ватангадоликка тушган юнонлар ўзлари қувилган ердан аждодлари хокини оёқ ости бўлишини истамай, уларнинг гўрларини кавлаб, тупроғи ва суяқларини қопга солиб, кўтариб юришган ва ўзлари қаерга борса, аждодлари қолдиқларини ҳам ўша ерга элтганлар. Чунки билсак, аждодлар хоку суяги-юнонларнинг руҳи бўлиб қолган экан... Мана шунинг учун бўлса керак, неча йиллардан буён хорижда яшайдиган бир ҳамшаҳаримиз Ватанни кўмсаганида, ўзида доимо олиб юрган бир сиқим Ватан тупроғини ўлиб қўяр, шу билан кўнглига таскин берар эди. Мана шунинг учун ҳам ўша ватандошим вафот этганида қабрининг бош томонига ўша тупроқни сепиб қўйишни васият қилган эди. Мана шунинг учун ҳам Ҳинд императори бўлган Бобур Ватанидан Ҳиндистонга олиб борилган қовунни еб, йиғлаб юборган эди. Зеро, буларнинг ҳамма-ҳаммасида Ватан муҳаббати, Ватан меҳри бор. Чунки унинг маъноси илдиз отиб бадан-баданингга, суяк-суягингга сингиб кетар, доимо ўзини эслатар, кўмсатар, узоқлашсанг йиғлатар, кўришганингда шодлатар, кўнгилни жонлан-тирар, этингдаги қонни юргизар, тилингни равон қилар, бор-йўқлигингга гувоҳлик қилар экан.

Чунки у Ватан, аждод авлодларнинг хоки-туроби: кўзи, боши, қўли, юзи, кафти, эти, боболаринг, боболарингнинг боболари...

Мана шунинг учун ҳам Ҳабашистон биринчи марта мустақилликка эришганда, боболар хоки бегона юртга бориб қолмасин ва у ерларда оёқ ости бўлмасин деб, кемага миниб жўнаб кетаётган ажнабий аскарлари этигидан чегарада лою-тупроқларни сидириб олиб қолишган экан. Чунки бу Ватан тупроғи ва унинг ҳақида ўйлаш Ватан туйғусининг натижаси эди.

Ватан мана шундай улуғ,
Ватан мана шундай қутлуғдир.

1980 йил, октябрь

Араб тилидан **Абдусодиқ ИРИСОВ** таржимаси

* Муаллиф Тошкентга кечаси учиб келганига ишора.

**Бўлажак истиқдолни соғиниш, орзу қилиш.

Қудратиллохон Ҳакимхон тўра ўғлининг “Ҳижрат тарихи”дан лавҳалар (1918–1960-йиллар)

Муаллиф ҳақида:

Қудратиллохон 1901 йили Андижон вилоятининг ҳозирги Асака туманига қарашли Тоштепа қишлоғида зиёли оилада туғилган. Отаси Ҳакимхон тўра насаб жиҳатидан Офоқ Хожа авлодидандир. Отаси Қудратиллохонни ёшлигида Андижон шаҳридаги Сомеъ халфа деган нуфузли муллага ўқишга беради.

1917 йили бошланган инқилобдан кейинги бесаранжомлик йилларида «босмачилар» 18–19 ёшли Қудратиллохонни котибликка олиб кетишган. 1920 йили Жўрахон тўра деганнинг қизига уйланган. Бир неча йил Шермуҳаммад кўрбоши билан бирга юрган.

Шўро ҳукумати томонидан «босмачилар» тугатилгач, Қудратиллохон ўз қишлоғига қайтиб, ўқитувчилик қилган. Аммо «ЧКчилар томонидан тозалаш бошланганида» 1927 ёки 1928 йили қамоққа олинган, бир йилдан сўнг шартли равишда озод қилинган.

Кейинчалик «қулоқлаштириш сийсати» туфайли Қудратиллохон иккинчи марта қамалган. Тўралардан бўлгани ва «босмачиларга хизмат қилгани» учун судланиб, отувга ҳукм қилинган. Аммо отасининг муридлари қамоқдан қутқазиб, Қошғарга қочириб юборганлар.

Қудратиллохон Қошғарда муаллимлик қилган ва Пахтаобод қишлоғидан (Андижон) бориб қолган Хўжахон ҳожи деганнинг Мурувватхон исмли қизига уйланган (1933). Бу орада Туркияда ҳам бўлиб, Абдулҳамид Чўлпон билан танишган. Қошғарда Шарқий Туркистоннинг мустақиллиги учун бошланган озодлик ҳаракатларида фаол қатнашган.

1935 йили бир неча оила Афғонистонга кетишган. Аввал Бадахшонда, сўнгра Хонобод шаҳрида икки йил истиқомат қилишиб, 1937 йили оиласи билан Кобулга кўчган ва Кобул — Қундуз ўртасида тижорат билан шуғулланган.

1941 йили Германия СССРга ҳужум қилганда кўзи очиқ бир гуруҳ ўзбек зиёилари, жумладан, Қудратиллохон ҳам машҳур Мубашширхон тўра Тарозий бошчилигида СССРга қарши махфий ҳаракат Кенгашни тузганлар. Кейинчалик Кенгаш фош бўлиб, унинг фаоллари қамоққа олинган. Қудратиллохон тўрт йиллик қамоқ муддатини ўтагач, Афғонистондан Покистоннинг Равалпинди шаҳрига кўчиб келган ва ўшлик Абдурахмон ҳожининг тўқимачилик фабрикасида ишлаган.

1954 йили Пешоварга, 1956 йили Бағдодга кўчиб келишади. 1957 йили Иорданиянинг Аммон шаҳрига кетишади. Қудратиллохон шу ерда ором топади ва шерикликка дўкон очиб, савдо қила бошлайди, ўғиллари Неъматиллохон, Ҳидоятиллохон ва Отоуллохонлар ҳам шу ерда ўқишга жойлашадилар, оила ором топади. Ўртанча ўғли Ҳидоятиллохон мактабни битиргач, Измир медицина институтига ўқишга юборади (ҳозир у Жидда шаҳрида хирург).

Бироқ Қудратиллохон бу ерда узоқ яшолмади, жигар хасталигига учраб 1969 йили Аммонда — мусофирликда 68 ёшида вафот қилади. Ака-укалар 1970 йили Жидда шаҳрига кўчиб кетадилар. Юқорида айтилганидек, Неъматилло ва Ҳидоятилло оналари Мурувватхон ая билан бирга Жиддада истиқомат қиладилар. Сингиллари Муҳаррамхонни шу ерда наманганлик Сайфулло деганга турмушга узатишади.

Қудратиллохон ҳижрати тарихи Қўқон мухторияти мағлубиятидан бошланиб, 1960 йилгача бошдан кечирган воқеаларни ўз ичига олган. Ёднома ҳужжатли қисса шаклида ёзилган бўлиб, хорижда қолиб кетган кўпчилик ватандошларимизнинг номлари тилга олинган ва муаллиф муҳожирликда бошдан кечирган аянчли воқеалар баён этилган.

Ушбу қўлёзма-ёднома «Ҳижратдан асар» деб аталиб, олти фасл (боб)дан иборат. Биз асардан қисқартмалар олиб, асосан унинг мавзуга дахлдор қисмларини баён қилмоқдамиз. Баёнда муаллифнинг иншо услубини имкон қадар сақлашга ҳаракат қилдик.

ҚУДРАТИЛЛОХОН ТЎРА

Бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм

Ушбу асар ҳижрат ҳосиятидан кўз билан кўриб кечирган тунларимдан бир ёдномадир.

Б И Р И Н Ч И Ф А С Л . ФАРБҲИЙ ТУРКИСТОН ВА ФАРҲОНА ВИЛОЯТИДА БЎЛҲОН ВОҚЕАЛАР ТАҲСИЛОТИ

Мен Фарҳона вилоятидаги Асаканинг Тоштепа деган мавзеида таваллуд топиб, болалик йилларим, тарбиям ва таҳсилим шу ерда ўтган. Аввал Андижонда, сўнгра Хўқандда мадрасада эканимда Мухторият ҳукумати тузилиб (1918 й.), ҳар бир шаҳарда инқилоб бўлишга турди. Хўқанд мухторияти иш бошлади.

Мужоҳид фидойиларимиздан бўлмиш—Хўқанднинг Бачқир қасабасиндан Катта Эргаш ва Кичик Эргаш деганлар чиқиб, бу янги ҳукуматнинг фойдасига қуроллари билан яхшигина ғайрат кўрсатдилар.

Орадан тўрт-беш ой ўтгандан сўнг Тошкент тарафидан бир миқдор рус коммунистлари Хўқанд шаҳрига келиб, марҳум Худоёрхоннинг қалъасида бўлмиш оқ рус аскарларига қўшилдилар ва уларга: «Биз ва сизлар бир рус миллатиданмиз, мусулмонларга ҳаргиз таслим бўлмаймиз», деб янги Мухторият ҳукуматиға муҳораба эълон қилдилар. Тахминан икки ойча муҳораба давом этди. Кўп қурбонлар бўлди.

Афсус, мусулмонлар ўртасидаги ноиттифоқлик ва руслар қўлида янги ўқ отар қурооллар кўплиги сабаб бўлиб, янги Мухторият аскарлари мағлубиятга дучор бўлди, ҳукумат аъзолари ҳар тарафга ўзини олдилар. Маълум фурсат ўтгач, Кичик Эргаш ғайрат қилиб, эски шаҳарга иккинчи марта ҳужум қилди. Бахтга қарши кўп баҳодир мужоҳидларимиз шаҳид бўлди. Бу мусибатга чидай олмаган Катта Эргаш 150 та йигити билан Хўқанддан Шаҳрихонга келиб, ундан юриб Булоқбоши орқали Ўшга келди ва мужоҳидларимиз Холхўжа Эшон, Охунжон, Қобил қўрбоши деганларни бирлаштириб, 500 нафар аскар тўплади.

Бу мужоҳидларимиз такроран Хўқандга ҳужум бошладилар. Бу орада барча шаҳарлардан халқлар розилиги билан қўрбонилар сайланди. Марғилондан Муҳаммад Аминбек, Андижондан Маҳкам ҳожи, Намангандан Омон полвон, Тошлоқдан Шермуҳаммадбек ва Нурмуҳаммадбек, Ўшдан Холхўжа эшон, Асакадан Аҳмад полвон ва ҳоказо – Фарғона вилоятининг ҳар бир шаҳридан ўшандай фидойи мужоҳидларимиз бош кўтардилар. Улар 1919 йил бошидан 1923 йилгача озодлик жангларини давом эттирдилар. Мужоҳидларимиз (Аллоҳ раҳмат қилсин) дин, миллат, Ватан учун фидокорона курашиб ўтдилар, коммунистларга қарши кураш майдонида собитқадамлик билан турдилар ва душманни саросимага солдилар — улар бошидан ақлини кеткиздилар, гоҳо ғалаба ҳам қозондилар. Улуғ Туркистоннинг истиқлоли деярли қўлга олинган ҳам эди, аммо...

Нима сабабдан бўлса бўлсин, аммо марҳум мужоҳидларимиз мағлубиятга дучор бўлишиб, Туркистоннинг катта вилоятларидан бўлган гўзал Фарғонамиз малъун ва мардуд қизил коммунистлар қучоғига тушиб қолди. Бундай кунларни кўриш бечора мазлум Туркистон мусулмонларига гўё жаҳаннам бўлди.

Ҳар бир асрда Аллоҳ таоло бандаларига шарафли улуғ кунлар ва улуғ неъматларни насиб қилар экан. Аммо қобилияти бор мунаввар табақалар, тажрибакор кишилар вақтни бекор ўтказиб, қўлга келган неъматни бепарволик билан барбод бўлишига сабаб бўлганлар. Ҳокимиятлик билан маҳкумиятликнинг фарқига борган зотлар «албатта бу иш вақти соати билан вужудга чиқаду» деган бир хомхаёл билан азиз Ватанни рус коммунистлари қўлига тушиб кетмоғига сабаб бўлдилар.

1924 йилдан бошлаб бечора мазлум ва маъсум туркистонликлар бошига анвои зулмларни, инсон кўрмаган азобларни солдилар. Қани энди бу зolim, қонхўр коммунистлар қаршисига бирон киши чиқиб, майдонда туриб, ўқ отса! Бечора мужоҳидларимиз ҳайрон бўлишиб, атрофларга кетишга мажбур бўлдилар. Қўлга тушганлари эса йўқ қилинди.

Бир куни мени сиёсий идора ходими Асакага чақириб: «Сиз ва акангиз Иноятиллохон лашкарбоши Аҳмад полвонга фатво берган кишилардан экансизлар. Унинг сизда эллик дона яширган қуроли бор экан. 24 соат ичинда бизга топширинг, йўқса оғир жазолар берилур», — деб дўқ урди ва қишлоқдан чиқмасликка тилхат олди. Мен иложсиз эдим. Хорижга кетмоқдан бошқа чорам йўқдир, деб Қошғар томонга кетишга жазм қилдим.

Шундай ширин чашмалари, дарёлари, асалдан ширин мевалари бор, мени кўкрагида тарбият қилган жондан азиз Ватанимни ташлаб чиқмоқ навбати охир мен бетоле, бебахтга ҳам етиб келди — мажбур бўлдим. Асака шаҳридан махфий чиқиб, бир кечада Андижонга келдим. Шаҳарнинг «Эскилик» маҳалласидаги Абдулвосит бойвачча деган диёнатли, дили соф танишимникига қўниб, бир неча кун жон сақладим. Дўстимнинг онаси Ҳалима ача кўп ақлли аёл эди, менга: «Замон экан, гоҳ мундоғ бўлиб, паришонликка дучор бўлур экан. Иншооллоҳ, яхши бўлиб кетур. Бу кўрган кунларимиз соатига Аллоҳ таоло ажри азим ато қилғай. Бу кулфат, ғам ҳаммага баробар келди. Сиз улуғ кишиларнинг фарзандларидансиз, сабрдан бошқа чора йўқ», — деб кўзидан ёш тўкиб, насиҳат қилур эди.

Икки кун ўтгач, кечкурун дарвоза тақиллади. Ҳалима ачам «ўғлим келди», — деб ўйлаб дарвозани очса бир ёт йигит: «Асакадан биров келиб, Қудратиллохон тўрамни қидириб юришибди, айтиб қўйинг, эҳтиёт бўлсинлар», — деб огоҳлантиргани келган экан. Ўша кунлари бирон қадрдонникида бир кундан зиёда туриш хавfli эди.

Шу кеч шом намозини адо қилибёқ, Ҳалима ачам ва ўғли Абдулвоҳиддан ижозат олиб, Андижон шаҳрининг «Чўкроқ» маҳалласида истиқомат қилувчи Муҳаммад Насриддин Саркор хонадонига келдим (саркор волидамизга хеш бўлар эди). Насриддин Саркор ҳам ҳижратга чиқиб кетишни маслаҳат берди. Ўша соатдаёқ бу ҳақда Асакага — уйга хабар қилдим.

Шуни таъкидлаб ўтишим зарурки, 1925 йили Фарғона вилоятининг Андижон, Марғилон, Хўқанд, Шаҳрихон, Асака шаҳарларидан тахминан 150 нафарга яқин мунаввар табақалардан катта бир махфий ташкилот таъсис этилган эди. Раҳбарлари андижонлик марҳум Убайдуллоҳон ҳожи саҳхоф, Убайдулла хўжа, Усмонжон Саркор ва Орифбеклар эди. Асакадан Саййид Аъзамхон тўра, Амин Асомий ва Амин Соҳибийлар 1930 йилга қадар Ватан озодлиги йўлида яхшигина хизмат қилдилар. (Баъзилари эса қўлга олиниб, Сибирга сургун қилинди.) Мен ҳам ўша ташкилот кишиларидан эдим, кетмасам қамалишим муқаррар эди.

Яна бир қадрдоним Мухаммаджон ака менга бир Қошгар чакмони ва телпаги кийгизиб, кўзда ёш билан Қошгарга кузатиб қўйди. Ўш орқали Модига, ундан Фулчага бордик. Бу ерда эски қадрдонлардан Иброҳимжон ҳожи ака ва Мирзакарим ака билан топилдик ва бир кун тунаб, Сўфиқўрғон йўлига тушдик. Йўлда яна бир кун тунаб, эртасига чошгоҳда Сўфига кириб бордик. Бу ерда шўро одамлари бир гуруҳ фарғоналикларнинг моллари-ю пулларини тафтиш қилаётганлари устига биз бориб қолибмиз, бизларнинг ҳам боримизни ва пулларимизни олишди, ўзимизни қўйиб юбордилар.

Шу куни машҳур Терак Довон қўрғонига келиб тушдик. Йўл машаққати, хавф-хатар, озиқ-овқат танглиги тинкамизни қуритган эди. Бир амаллаб нон-чой тановул қилиб, хуфтон намозидан сўнг яна йўлга тушдик. Тизза бўйи қор кечиб, тунда Кафку деган мавзегга келдик. Бу ёғига йўл бошловчи ёлламасак бўлмас экан. Ўн икки нафар бўлиб йўл бошловчи қирғиз билан гаплашиб, қор кечиб юришда давом этдик. Рус чегарачи аскарларига чап бериб, Кўксувга кирмасдан тоғ тепасига қараб юрдик ва «Икки кизак» деган ловон орқали ўтиб, яна асосий йўлга тушиб олдик.

Туни билан юриб, нонуштада ҳам тўхтамай, чошгоҳ бўлганда тоғ тепасидан тушаётган эдик, қирғиз йўлбошчимиз «қимирламай ерга ётинглар» деди. Мен ва ҳамроҳим Қўчқорхон ҳаммадан орқада эдик, ётдик. Дупурлаган от туёғининг овози эшитилди, рус чегарачилари экан. Йўлбошчимизни ушлаб олиб, калтаклай кетишди. Калтак азобига чидаёлмай писиб ётган одамларни кўрсатиб берди. Барчасини тутиб Кўксув аскархонасига олиб кетдилар. Ўша соатда қор ёғаётган эди,

Аллоҳ таолонинг илтифоти ва раҳмати билан бир-иккимизни қор тагида кўрмадилар. Бир катга тош панасида беркиниб ётдик. Тепамизга бир метрча қор ёғди. Чегарачи аскарлар бир вақт итларини олиб келишди. Биз — икки киши қор остида нафас чиқармай ётибмиз. Бешта отлиқ аскар уч марта тепамизга келиб қараб турди, итлар бошимизга, оёғимизга келиб ҳидлади, аммо билолмадилар. Шу заҳоти Кўксув аскархонасидан урилган занг овози эшитилди. Шундан сўнг аскарлар итларини олиб жўнаб қолдилар. Омон қолганимиз учун Аллоҳ таолога бандалик шукрини қилиб, бироз ором олдик.

Эрта саҳар йўлга тушдик, аммо йўл йўқ — ҳаммаёқ қалин қор. Олдимизда катта тоғ, ёнидан бир дарё ўтган. Биронта жонзотдан нишона йўқ. Бир халтада озроқ кулча ва шакарли толқон қолган холос. Қайси томонга юрсак нажот бўлади, билмаймиз?! Озроқдан нон едик-да, кетидан қор чайнадик ва намоздан сўнг Яратганга таваккал қилиб тоғ тепасига қараб юрдик. Уч чақиримча юрган эдик, қор кўкракка чиқди, юрмоқнинг иложи йўқ. Вақт эса намози асрга етди, кулчаларимиз тугади. Илгариги аҳдимиздан қайтиб, кун юриш томонга — катта дарёнинг оқимига қараб юришга қарор қилдик: ўшанда Кўксув қоровулхонасига борсак, тоғларда совуқдан ва очликдан ўлгандан кўра рус коммунистлари қўлига тушсак, ҳар ҳолда тирик қолармиз, деб фикр қилдик-да, йўлни ўзгартирдик.

Ўн қадам босиб нима бўлди-ю, орқага қарадим. Узоқдан бир от ва икки нафар пиёда одамнинг қораси кўринди. Тўхтаб турдик. Аср вақтида кўринган одамлар шом вақтида олдимизга стиб келишди. Чорва савдогарлари экан. Уларга очлигимизни айтиб, пулга нон сўрадик. Ёши каттароғи:

— Овқатланиб ўлтирмай, тезроқ юринглар — рус қоровулларининг айланиб келиш вақти яқинлашмоқда. Кетимиздан юрсанглар, уч соатда доvon тагига етасизлар. Тоғ тепасига шўро байроғи тикилган, у ёғи Қошғар ҳудуди. Ярим тунгача тоғдан ўтиб олсанглар, марра сизларники, йўқса... — деди-да жўнаб кетишди.

Биз, ҳамроҳим Кўчқорхон билан ҳайрон бўлиб, бир сония тўхтаб қолдик. Қорин оч, ниҳоятда чарчаганмиз, вақт эса тобора хавфли дамларга яқинлашмоқда. Саросимага тушиб, ўшалар кетидан тоғ томон йўлга тушдик. Кўрқинчда шундай суръат билан юрдикки, ярим кечагача босадиган йўлни кеч соат

ўнларгача босиб ўгдик. Чегарадан эсон-омон ўтиб олдик ва Қошғарга тобе ерларга оёқ босдик. Аллоҳ таолога шукрлар келтириб йиғладик.

И К К И Н Ч И Ф А С Л . ШАРҚИЙ ТУРКИСТОНДАГИ ВОҚЕАЛАР БАЁНИ

Ўшанда 1932 йил февраль ойининг қайси бир куни эди, ёдимда йўқ, Фарбий Туркистон билан Шарқий Туркистон чегараси бўлган Симхонага келдик ва бир кун дам олдик. Бу ерда Андижоннинг Қошғар қишлоғидан бўлмиш (ҳозирги Пахтаобод туманининг Уйғур қишлоғи — С.Ж.) Ҳайитқул деганни учратиб қолдим. У Қўқон мухторияти вақтида Исроил кўрбоншининг ёнидаги энг ишончли, баҳодир йигитларидан эди. Эртасига у билан бирга Қошғар томон йўлга тушдик.

Учинчи куни Қошғар шаҳрининг Қум дарвозасига тушдик. Асакалик Мулла Қодирохун деган мадрасада бирга таҳсил кўрган дўстим шу ерда бўлиши керак эди. Илтимос билан одам юбориб, у кишини топтириб келдим, кучоқлашиб кўришдик, кўз ёши қилдик. Бироз ҳасратлашгач, бирга Қошғар шаҳрига кирдик. Шаҳарнинг ийдгоҳ масжидида андижонлик олимларимиздан машҳур Саййид Муҳиддин махдум ва яна бошқа улуғ зотлар бор эканлар — уларни зиёрат қилдим. Фарғоналик бошқа ватандошларимиз билан ҳам кўриндик. Сўнгра акам Иноятиллохонга мактуб ёздим. (У киши мендан илгари ҳижратга чиқиб, Қошғардан бир кунлик йўл — «Султони Акам» деган қишлоқда эканлар. Эртасига икки киши келиб, мени шу қишлоққа олиб кетдилар.)

Ўйна кезлари Қошғар нотинч экан. Шаҳарга қайтмасдан ушбу қишлоқда олти ойча турдик. Марҳум қиблагохимиз, умуман боболаримиз, Шарқий Туркистон миллатига қилган маънавий-маърифий хизматлари туфайли биз ака-укаларга мусофирлигимизни билдиришмай, кўп вафодорлик қилдилар — моддий таъминотда камлик кўрмадик. Акамнинг розилиги ва маслаҳати билан пиримиз Офоқ хўжа ҳазратларининг мазорларига бориб, Заҳириддин Шайх хонасида икки кеча ётдим ва хатми Қуръон қилдим. Сўнг Қошғарга жўнадим. Шаҳарнинг машҳур олимларидан Собит махдум суҳбатларига мушарраф бўлдим. Фарғона олимларидан ҳожи Абдулкарим Охун Андижоний, Муҳаммад Карим қози Ўший ва бошқа

катта-кичик аҳли илмлар ва тожирлар билан суҳбатлар қуриб бир ҳафта Қошғарда туриб қолдим.

Мана, Фарғонадан ҳижрат қилиб чиққанимизга ҳам беш ой вақт ўтди. Бу фурсатда уйғур мужоҳидлардан машҳури Темур Сижонак, Али Ҳожим деганлар аскар тўплаб, Ўримчидан чиқиб Кучор ва Оқсув шаҳарларини чинийлардан тортиб олганлиги маълум бўлди. Халқ бундан хурсандлик изҳор қилишарди. Афсуски, бу озодлик бир йилга ҳам етмасдан қўлдан кетди. Шаҳарлар чинийлар тасарруфига ўтиб кетди.

Қошғар Шарқий Туркистоннинг жаннатмисол гўзал тарихий, илмий ва тижорат шаҳри эди. Фарбий Туркистоннинг Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Хўжанд, Қўқон, Андижон, Марғилон, Наманган, Ўш ва бошқа шаҳарларидан келган аламзада ва ситамдида мазлум ва мазлумалардан тақрибан 15 минг хонадонни Қошғар ўз бағрига олган эди. Бу икки Туркистон халқи қадим ул-айёмдан буён хафалиги-ю хурсандлиги жиҳатидан бир-бирларига хеш ва пенн эдилар. Фарғона вилояти халқига шўро тузумидан етган мусибат ва кулфат гўё Шарқий Туркистон миллатига ҳам етгандек эди.

Қўқон хони Муҳаммад Алихон даврида Шарқий Туркистонликлар чинийлар зулмига қарши курашга ёрдам сўраб мурожаат қилганида ҳам фарғоналиклар ёрдам аскари юборган эди. (Бу ҳаракатлар 1827—28-йилларда юз берган — С.Ж.). Жаҳонгирхон тўрам бошлиқ Фарғонадан келган ёрдамчи аскарлар уч йилгача чинийларга қарши курашиб, Шарқий Туркистоннинг Ёркентдан Оқсувгача бўлган қисмини озод қилдилар. Учинчи йилги жангда Муҳаммад Алихон қўшинлари шикаст топиб Жаҳонгирхон тўрам асир олинади ва қўшинлари чекиниб, Қўқонга қайтиб кетадилар. Ўшанда минглаб уйғур оилалари Фарғона водийсига кўчиб ўтинган.

Шарқий Туркистон шаҳарлари қайтадан чинийлар қўлига ўтиб кетгач, 1933 йил ўрталарида биз Хўжа Ниёз Ҳожим ва Собит Абдулбоқий домла бошлиқ Қошғарни ташлаб чиқдик. Хўжа Ниёз Ҳожим менга 300 аскар бериб Тошқўрғонга бориб назорат қилиб турмоғимга фармон берди. (Хўжа Ниёз Ҳожим Шарқий Туркистоннинг бир қисми озод қилинганда вақтинча «Раиси жумҳур» лавозимига тайинланган эди.) Тошқўрғон Русия, Ҳиндистон ва Афғонистон чегаралари тутанган нуқта бўлиб, ниҳоятда хавфли ва нозик жой эди. Тошқўрғонда 30

минг хонадон бўлиб, одамлари исмоилия таълимотига берилган, бирон-бир ҳада, эҳсон эвазига инглизгами, рус ёки афғонгами жосуслик қилишлари мумкин экан.

Тошқўрғонга бориб, одамларга қишлоқ чопон, маҳси, этик, отларига тақа бериб маҳаллийларнинг Булбул Эшон исмли пирини ҳузуримга таклиф қилдим, кўп суҳбатлашдик. (Қўлёзманинг бир неча саҳифаси Шарқий Туркистондаги озодлик ҳаракатининг мағлубияти сабабларига, айрим хоинларнинг кирдикорларини фош этишга бағишланган).

Кўп мужоҳидларимиз Чин ҳукумати ташвиқи ва ёлғон ваъдаларига ишониб, таслим бўлдилар. Аммо мен бу ваъдаларга ишонмадим. 1934 йил бошида Қошғардаги Чин ҳукумати вакилидан менга мактуб келди. Унда: «Ҳамма мужоҳидлар биз билан ошно бўлдилар. Сиз ҳам шаҳарга кириңг», деб ёзилган эди. Мен Қўқон мухторияти ағдарилишида қизилларнинг ишлатган алдамчилик ваъдаларини билганлигим ва бу хусусда тажрибам борлигидан ҳатто, ишонмадим ва бош уриб бормадим.

Ниҳоят, чинийлар тепамизга ҳужум қилиб келдилар. Жангларда кучларимиз баробар эмас эди, қурбонлар бериб, Тошқўрғондан чекинишга мажбур бўлдик ва Афғонистон чегарачиларига илтимос қилиб, эсон-омон чегарадан ўтиб олдик. Аммо кўп қийналдик, икки кун овқат емадик. Отларимиз ҳам оч эди. Икки-уч кунда 150 та отимиз очликдан ўлиб, пиёда қолдик. Қаҳратон қиш, қор бўрон аралаш ниҳоятда кўп ёққан эди, емакка эса овқат йўқ. Шу аҳволда пиёдалаб, Бадахшон томонга юрдик. Бу орада Русия чегара бошлиқлари афғон ҳукуматидан «нега фарғоналик инқилобчиларни чегарадан ўтказдинглар»—деб «допрос» қилишга тушдилар. Қарамоғимда жами 35 нафар аскар ва Фарғонадан ҳижрат қилиб чиққан ва шаҳид кетган мужоҳидларимизнинг оналари, хотинлари ва фарзандлари — юз нафар киши билан 18 кун деганда Помирдан Бадахшонга эсон-омон етиб келдик.

У Ч И Н Ч И Ф А С Л .

АФҒОНИСТОНДАГИ КЎРГАН ВОҚЕАЛАР БАЁНИ

Бадахшонда қўлимиздаги бор қуролларни топширдик. Ҳаммаси бўлиб мен билан 120 нафар одам келган эди. Бир ҳафтадан сўнг барчамизни Хонобод шаҳрига йўллаб қўйдилар.

Бу ерда Шермуҳаммадхон ва Муҳаммад Олимхон исмли аскарлар бошлиғи ва ноиби ҳоким билан танишиб, мулоқотда бўлдим. Шермуҳаммадхон илгари тижорат ишлари билан Фарғона вилоятига бир неча марта келган экан. Шу сабабли бу томондан келган меҳмонларга ҳурмат ва эҳтиром кўрсатар экан. Бизларга уй-жой ва зироат учун ер ажратиб берди. Шермуҳаммадхон (Аллоҳ раҳмат қилсин) кўп мусофирпарвар инсон эди.

Бир гал мени Мозори Шарифга юбордилар. Мен бу шаҳарнинг каттаси Гулмуҳаммадхон ҳузурида бўлдим. У киши мендан Шарқий Туркистонда рўй берган воқеалардан сўради ва мен у ердаги озодлик ҳаракати, оқибатда унинг мағлубиятга учрагани ҳақида маълумот бердим. Гулмуҳаммадхон Мозори Шарифда қолишимни таклиф қилди ва бекам-кўст, осуда ҳаёт кечирмоғимни таъминлашга ваъда берди. Аммо мен Шарқий Туркистондан умидим борлигини изҳор қилдим ва агар ижозат берсалар ижодий иш билан шуғулланиб, вақтинча мусофир бўлиб яшасам, шояд, Қошғар томондан хушхабар келиб қолса, дедим.

У жаноб ўйланиб туриб, бу фикримга қўшилди ва пойтахт Кобулга хорижий ишлар вазири Файз Муҳаммадхон ҳузурига бориб, рухсат олиб келмоғимни маслаҳат берди. Аммо Хонободга қайтиб келиб, ноиб ул-ҳукума билан маслаҳатлашганимда, у киши ҳозирги вазиятда Кобулга бормаслигимни маслаҳат берди. Чунки деди у, — ҳозир вақт нозик, янги рус ҳукумати билан Афғонистон ўртасида иттифоққа келишилган. Бинобарин, менга Шарқий Туркистонга яна боришим учун мадад кучи берилмаса керак, деди. Агар хоҳласам, Қундуздами ёки шу ердами қолишим учун шароит яратиб беришга сўз берди.

Шу маслаҳатдан сўнг мақсадларимни тарк этишга мажбур бўлдим ва ҳолис бир саёҳат қилиб келиш учун тошкентлик дўстим Яҳё қори билан бирга Кобулга жўнадик. Билдикки, бу шаҳарда ҳижратга чиқиб, мусофирликда ҳаёт кечириётган юз нафар оилали ва ёлғизликда турмуш кечириётган ҳамюртларимиз бор экан. Улардан маълум ва машҳурлари — қўқонлик Тўра домлани, авлиёоталик Мубашширхон тўрамни, тошкентлик муфтий Садриддин домлани, бухоролик Ҳоним Шойиқ афандини, шунингдек, элга машҳур бўлган мужоҳидлардан ака-ука Шермуҳаммадбек ва Нурмуҳаммадбекларни зиёрат қилдик.

Икки кундан сўнг таваккал қилиб, вазири хорижа Файз Муҳаммадхон жаноблари зиёратига кирдим. У жанобнинг ходимлари Сардор Муҳаммад Наимхон билан биргаликда уччовимиз икки соат чамаси суҳбатда бўлдик. Бу жаноблар Шарқий Туркистон истиқлолини йўқ бўлганига кўп афсуслик билдирдилар. Суҳбат охирида вазир жаноблари бу тупроққа келишимнинг асл мақсадини сўрадилар. Мен Шарқий Туркистон истиқлолидан ҳамон умидвор эканимни, бироқ жанглarda чинийлар қўли баланд келса ҳам Тошқўрғонда мужоҳидларимиз ҳамон курашаётганлари ҳақида, бизлар Афғонистонга биров нафасни ростлаб олмоқ учун келганимизни айтдим. Маълум бўлдики, рус коммунистлари афғон чегарачиларига бизнинг тўғримизда тазйиқлар билдирибди. Шу сабаб қуроолларимизни ҳам Бадахшонга ташлаб келган эдик. Агар Афғонистон томонидан ёрдам бўлса, бажонидил қабул қилишимизни айтдим. Рус коммунистлари эса, умуман, олами исломга душманлиги аёндир. Нима қилмоқ керак?

Вазир жаноблари бу гапларимни ва мулоҳазаларимни эшитар экан, ўйланиб қолдилар ва ёрдам беришнинг иложи йўқлигига ишора қилдилар. Барча одамларимиз билан Қандаҳорга бориб туришимизни маслаҳат бердилар ва ҳаммани уй-жой билан таъминлашга ва зироат учун 500 жариб ер ажратиб беришга ваъда қилдилар.

Мен вазир жанобларининг олийҳимматлик билан изҳор қилган ваъдалари учун миннатдорчилик билдириб, бизларнинг мақсадимиз тинч-осуда ҳаёт кечирини эмаслигини, диний ва миллий дардларимиз борлигини изҳор қилдим. Қолаверса, одамларимиз зироат ишларига моҳир ҳам эмаслар. Вазир жаноблари сўзларимни диққат билан тинглаб шундай дедилар: «Мавлоно Саййид Қудратиллохон, бу хусусда такроран фикрлашурмиз. Мен давлат иши билан Берлин ва Токио сафарига отланмоқдаман, келгунимча Кобулда бўлиб турсинлар».

Вазир жанобларининг чет эл сафари олти ойга чўзилиб кетди. Кунлардан бир кун Кобул шаҳрининг шайхул исломи Соҳиб Шурбозор лақабли ҳазратнинг зиёратларига бордим. Бу зот Шарқий Туркистонга истиқлол насиб бўлганидан ғоятда мамнун эканлар. Мендан маҳаллий миллат такроран чинийлар қўлига тушиб қолганини эшитиб, кўп афсусландилар.

Шунингдек, афғон ҳукумати ҳоло бизларга ёрдам беролмаслигига таассуф билдирдилар. Ваҳоланки, — дедилар, — бир исломий миллат иккинчи бир исломий миллатга ёрдам қўлини чўзмоғи вожиб эди.

Сўнгра 20-йиллари Пешоварда инглизларга қарши урушда мағлуб бўлиб, амир Амонуллохон ҳузурида истиқоматда бўлган Сайфурраҳмон исмли соҳибнинг зиёратига бордим. Бу зот Кавказдаги мужоҳидлар билан биргаликда саккиз ой қизил армияга қарши курашган, Амонуллохоннинг ғалабага эришувига ҳам ёрдам берган эканлар. У киши ҳозир салкам юз ёшда эканлар, кўп ғайратли мужоҳид экани сезилиб турар эди.

Чекиниш бўлса ҳам айтайин, Покистон истиқлолга эришгач, 1949 йили оилам билан Кобулдан кўчиб, Пешоварга борганимда, у киши шу ерда эканлар яна кўришдик, ўшанда 112 ёшда эканлар. Мени кўп сийлаб ҳурмат қилдилар.

Мен Кобул шаҳрида икки йил истиқомат қилдим. Бу орада кўп кишилар билан учрашдим, суҳбатларида бўлдим. Бир куни жиззахлик марҳум муфтий Садриддин афанди хизматида турган Маҳмуд Ойқорли деган турк йигити билан учрашиб қолдим. Бу—1934 йил эди. Ўшанда Япониядан бир меҳмон келган экан. Садриддин афанди ва бу йигит билан меҳмон иштирокида бўлган бир суҳбатимизда шундай фикр билдирдилар: яқин истиқболда СССР тепасига Шарқдан Япония, Ғарбдан Олмония ҳужум бошлайдур ва коммунистларни дунёдан йўқотадур. Шу фурсатгача Ғарбий ва Шарқий Туркистон халқлари қўлни-қўлга бериб, иттиҳодлик риштасини маҳкам тутиб туришлари лозимдир.

Бу учрашувлардан уч-тўрт ой муддат ўтгач, Шарқий Туркистондан ҳаммаслагим Салтанатбек Бахтиёрбекдан менга «яқин ўртада собиқ Бухоро раиси жумҳури Усмонхон билан бирга борурбиз», деган мазмунда хат келди. (Салтанатбек турк ёзувчиси бўлиб, Шарқий Туркистондаги озодлик ҳаракатларида Қудратиллохон билан бирга бўлган—С.Ж.).

Бироз фурсатдан сўнг улар Туркиядан Эрон — Ҳирот орқали Кобулга келишди. Кобулда қатта бир машварат қилмоғимиз лозимлигини айтиб, Афғонистон вилоятларидаги туркистонлик муҳожирлар вакилларини таклиф қилишни тавсия бердилар. Биз мактублар ёзиб, Андхўйдан каркилик Жумабек Туркман, тошкентлик Минҳож афанди, Мозори-Шарифдан Муҳиддин

тўрам, Авлиё хўжам, Собиржон қори, Муҳаммад Али кўрбоши, Худойберди кўрбошиларни Кобулга таклиф қилдик. Шунингдек, самарқандлик мужоҳидлардан Ҳамроқулбек, бухоролик Ҳошим Шойиқ афанди, фарғоналиклардан камина ҳамда Шермуҳаммадбек ва Нурмуҳаммадбек — ҳаммаси бўлиб 14 нафар киши машваратга тўпландик. (Йиғилишда кўрилган масалалар муҳокамаси ва тафсилоти тушириб қолдирилди — С.Ж.).

Умумий қарор шу бўлдики, миллат, Ватан йўлида барчамиз бирлашмоғимиз лозим. Мен Кобулдаги биттагина дўконимни сотиб, оилам билан Каттагон шаҳрига кўчиб кетдим ва бу ердаги ватандошларим ўртасида яхши ниятлар билан ташвиқот ишлари бошладим. Бир ойдан сўнг Толқон шаҳрига ўтдим ва асакалик ота қадрдон дўстларимдан Абдулқодир Охунд деганни излаб топдим. (Унинг отаси марҳум қиблагўҳим билан Шарқий Туркистонда Ёқуббек бадавлат замонасида бирга бўлган қадрдон эди.) Унинг хонадонида бир ой туриб, Дарбоз, Кўлоб, Қоратегинлик мужоҳид ва таниқли олимлар билан мулоқотда бўлдим. Эски танишларим—рус коммунистларига қарши бирга курашганларим Зиёвуддин Махдум (у киши қизилларга қарши урушиб майдонда шаҳид бўлмоқни орзу қилар эди), Дарбоздан бўлмиш Жалол Махдум, Бўронбой Мавлавий ва бошқалар билан учрашдим, кўп масалаларда ўзаро фикрлашдик. Собиқ Аҳмад Полвон лашкарбошининг яқин қариндоши, яхшигина мужоҳид Муҳаммад Алибойни ҳам излаб топдим.

Толқондан Бадахшонга ўтдим ва асли андижонлик қадрдоним Йўлдош қориникига тушдим. Ўз даврининг машҳур олимларидан домла Бузрук Охунд, Муҳаммад Усмон домла, Абдулҳаким Охундлар зиёратида бўлдим, шаҳар катталари билан ҳам учрашдим. Бадахшоннинг ҳарбий бошлиғи Бургут Соҳиб Абдулвоҳидхонникида меҳмонда бўлдим. Уларнинг барчаси умумий мақсадимиз йўлида ёрдамга тайёр эканликларини билдирдилар. Қамчибек деган бир қирғиз қадрдон дўстимни Помирга жўнатган эдим, 15 кун деганда ўзига қарашли қирғиз фидойиларини ҳузуримга бошлаб келди. Маълум бўлдики, Катта Помир ва Кичик Помирда Фарбий Туркистон ўлкасидан чиққан мужоҳидлардан тахминан 350 хонадон бўлиб, улар ихтиёрида 300 тача милтиқ бор экан.

Буларни аниқлаб ва атроф туманларга хатлар юбориб турган эдим, Шермуҳаммадбек Кобулдаги марғилонлик калон-

зодалардан Авлиёхон маҳдум деганни хат билан Бадахшонга юборгани ҳақида хабар бўлди. Шермуҳаммадбек ҳам Помирдаги кучларга умиди борлигини ёзибдилар. Авлиёхон маҳдум ҳузуримда бир неча кун меҳмон бўлдилар. Тахминан уч ой ўтгач, Кобулдан Маҳмуд Ойқорлидан менинг номимга бир хат келди. Хатда ёзилишича, Султонбек ва Усмонбек афанди деган кишиларимиз (булар Туркиядан келганлар — С.Ж.) мен Бадахшонга кетганимдан сўнг тушган мақсадли ҳадя пуллардан ҳар бири 50 минг рупийдан ўмариб, Кобулдан Пешоварга чиқиб кетибдилар. Ойқорли хатидаги ушбу жумлалар диққатимни жалб қилди: «Бу пуллар аслида Японияга таҳсил учун борадиган туркистонлик болалар эҳтиёжи учун бўлса, иккинчидан, сизга ўхшаб тоғлар ичида Ватан деб яхши ният билан оғир ва хатарли ишларда бўлган мужоҳидларимизга тайин қилинган эди».

Бу мактубни ўқиб, кўп мутаассир бўлдим, бундоқ ёмон иш-сотқинлик дунёда бўлмас. Аҳволи руҳиятим бузилиб, оилам билан Бадахшондан Каттагон шаҳрига келдим. Бу орада Афғонистон ҳукумати идоралари, мени Ватан йўлида қилаётган саъй-ҳаракатларим ҳақида сўроққа тутган кунлар ҳам бўлди. Мужоҳидларимизнинг иқтисодий аҳволида паришонлик бошланди ва мен яна савдо дўкони очишга жазм қилдим.

Бир гал Афғонистоннинг иқтисодий ишлар вазири жаноби Абдулмажидхон Хонобод шаҳрига ташриф буюрдилар. Ушбу шаҳарда истиқомат қилувчи икки юзга яқин фарғоналик муҳожирларни жам этиб, пахта, пилла, лавлаги каби маҳсулотлар етиштириш учун Каттагон вилоятига кўчиб ўтмоқларини бизлардан рижо этдилар. Бу ишларни ташкил қилиш учун тўрт кишини, жумладан, мени ҳам, масъул қилиб тайин этдилар. Боғлонда шакар фабрикаси қуриладиган бўлди. Шу муносабат билан 500 хонадон деҳқон Боғлонга кўчирилди. Пахта етиштириш учун асосан фарғоналиклар жалб этилди. Иқтисодиёт вазири Қундуздаги фабрикани пахтани қайта ишлашга мослаштириш учун каминани фабрика бошлиқларига қўшиб қўйдилар.

Қундуз шаҳрида шу ишларга 200 та муҳожирни жалб этиб, 5 йил ишладим. Бечора Фарғона вилоятдан ҳижратга чиққан ҳамюртларимиз шу ислом мамлакати деб қалбан садоқат билан ишладилар. Ўн йил ичида мусофир юртдошларимиз Афғонистон иқтисодиётига миллионлаб фойда келтирди. Шу жабҳада авжи

ишлаб юрган йиллар эди, Иккинчи жаҳон уруши бошланди. Тез орада Олмония шўрога қарши уруш очди. Шу муносабат билан Афғонистондаги кўзи очиқ бир гуруҳ туркистонликлар бу ерда туриб шўро тузумини ичдан емириш тadbири йўлида бир махфий жамоа тузиш ишига киришдилар. Тадбирда Тошкент ва Фарғона вилоятларига кишилар юбориб, рус коммунистларининг ўтказаётган зулмига қарши маҳаллий халқни инқилобга кўтариш масаласи ҳам кўзда тутилган эди.

Мужоҳид ҳамфикрларимиздан Муҳиддинхон тўра, Абдулаҳадхон қори, Абдурахмон махдум, Абдухалил ҳожиларни тўплаб, яна машварат мажлиси ўтказдик. Кўчаларда гап ташувчи хоин кишилар ҳам кўп эди, ниҳоятда махфийликда ҳаракат қилинди. Шунга қарамай, Кобулда миш-миш кўпайиб, уч-тўрт одамимиз қўлга олиниб, банди бўлдилар. Сўнгра маслаҳатлашиб, Кобулда истиқомат қилувчи авлиёоталик таниқли мужоҳид Мубашширхон Тарозий жанобларини умумий ишимизга раҳбарлик қилишини ўтиниб сўрадик. (У жаноб Афғонистон ҳукумати маориф тизимида хизмат қилар эдилар). Ўша онлари барчада Олмония Русияни йўқ этмоғи шубҳасиздир, деган таважжуҳ-ишонч ҳукмрон эди.

Мубашширхон Тарозий жаноблари бу иш ҳоятда жиддий эканини ва муҳораба ишларида тажрибаси йўқлигини айтибдилар. Олдига борганлар ҳарбий ишларда Шарқий Туркистонда маҳорат кўрсатган Қудратиллохон (яъни камина) ёрдам беради, деб ваъда қилибдилар. Сўнгра Мубашширхон ҳазратлари Бухоро (собик) амири Саид Олимхон билан маслаҳатлашдилар. Амир у жанобни Туркистон ишларида ўзининг вакили этиб тайинлади. Шундан сўнг Амир Олимхон қизини Мубашширхон Тарозийга никоҳлаб берди, катта тўй ўтказилди.

Мубашширхон Тарозий жаноблари Афғонистоннинг вазири ҳарбияси шоҳ Маҳмудхон билан учрашиб, бизларнинг Ватан озодлиги йўлидаги мақсадларимизни очиқчасига айтибдилар. Шоҳ Маҳмудхон жавобида дебди: «Бу кун дунё юзидаги бани башарларга маълумдирки, Олмония русларни енгмоғи шубҳасиздир. Бинобарин, сизлар ҳам савий-ҳаракатда бўлингиз. Аммо шошилмасдан, махфий иш кўрмоқ яхшидир. Бизлар ҳам таважжуҳда бўлурмиз».

Мубашширхон тўрам вазири ҳарбиянинг бу жавобидан ҳоятда мамнун бўлиб чиққан ва ҳаракатга тушган.

Афғон шаҳарларида истиқомат қилаётган Фарғона мужоҳидларидан Шермуҳаммадбек, Нурмуҳаммадбек каби машҳур кишиларимиз билан учрашмоқ учун кўп шаҳарларда бўлдим ва жуда кўпчилик мужоҳидлар билан суҳбатлар қуриб, мақсадларни тушунтирдим. Бу сафарларимга бир ой вақт кетди. Аммо ўша онларда Афғонистон ҳукуматининг туркистонлик муҳожирларга муносабатларида бизлар тушунмаган ўзгариш пайдо бўла бошлади, сиёсатда илгаригидек ҳамдардлик аломатлари йўқолиб бораётган эди.

1942 йили қишида Қундузда эдим, бир кечада фарғоналик машҳур мужоҳидлардан Муҳиддинхон тўра ва Абдулаҳадхон қори уччовимизни бир кечада банди қилдилар. Маълум бўлдики, ўша кунлари Кобулдан Мубашширхон ва ўғли Насруллохон Тарозийлар, ака-ука Шермуҳаммадбек ва Нурмуҳаммадбеклар, шунингдек, бошқа шаҳарлардан ҳаммаси бўлиб, 50 нафардан зиёда кишилар қўлга олинган.

Биз — уч бандининг оёғига занжирлар боғлаб, Қундузнинг пахта фабрикасига олиб келдилар. Усмон маҳдум деган қўшним «кўришиб қолсин», деб 6 ёшли ўғлим Неъматиллони етаклаб келибди. Икки афғон аскарлари назоратида ўғлим билан беш дақиқа кўришдим, бағримга босиб йиғлашдик. Сўнгра тунги соат 12 ларда Бағлон бандихонасига олиб келдилар. Бизлар якка-якка тартибда тўрт ой бандихонада ётдик. Кейин маълум бўлдики, муҳожир туркистонликлар орасида «бу ишларни Афғонистон ҳукумати ўрисларнинг амри билан қилган», деган гап тарқалган. (Бошқа манбалардан бизга маълум бўлишича, совет армиясининг Сталинград жангидаги ғалабасидан сўнг, СССР ҳукумати Афғонистонга тазйиқ ўтказа бошлаган — С.Ж.)

Тахминан беш ой ўтгач (1942 йил, июнь) Кобулдан Бағлон нойиб ул-ҳукуматига махсус бир хат келиб, унда: «Фарғоналик Қудратиллохон тўра, Муҳиддинхон тўра ва Абдулаҳадхон қорилар ҳукумати Афғонистон ҳузурида гуноҳкор эмаслар», деб ёзилган экан. Мубашширхон тўра ва ўғли Насруллохон, Шермуҳаммадбек ва яна баъзиларни озод қилиш, аммо бизларни Бағлонда, уларни эса Кобулда ҳозирча назоратда ушлаб туриш ҳақида кўрсатма бўлган экан.

Шу тарзда Бағлонда 32 ой (1942 йил февралидан 1944 йил октябрь ойигача) бандихонада бўлмасак ҳам, махсус назорат остида турдик. Юзлаб ҳамюртларимиз бошқа шаҳарлардан ҳар куни келишиб, бизлардан хабар олиб турдилар.

1944 йил ёзида Афғонистон ҳукумати Мубашширхон тўранинг (обрў-эътибори туфайли) оила аъзолари билан озод этиб, Миср мамлакатига муҳожир қилиб чиқариб юборди. Камина Покистонга сизиндим. Шермуҳаммадбек ва Нурмуҳаммадбеклар Туркияга жўнатилдилар.

Каминага оилам билан истиқомат қилишимиз учун Пешовар шаҳрида ҳукумат тарафидан бир сарой ва яна бир жой ажратиб бердилар. Биз ушбу шаҳарда 3 йил истиқомат қилдик.

Баъзи бир нобакор кишиларнинг камина ҳақидаги ҳасад гаплари туфайли Пешовардан Равалпинди шаҳрига кўчдик. Ушбу шаҳарда ўшлик Тўқаҳожидеган бир қадрдоним истиқомат қилгучи эди. Унинг Нўъмонжон исмли ўғли тижоратда толеи намоён бўлиб, Аллоҳ таоло бир фабрикага қодир қилган экан, камина унинг ва отаси — дўстимнинг ҳимоясида уч йил истиқомат қилдик. Аммо турли сабаблар ҳамда қўлимизда сармоя йўқлиги сабабидан Равалпиндидан Карочига кўчдик.

Йўқчилик оиламиз тинкасини қуришмоқда эди. Дунёнинг ишини қарангки, турмушимизда қийинчиликлар юз берганида каминадан яхшилик кўрган баъзи ошналар ҳам биздан қочдилар, айрим пасткаш кишилар бизга жафо ҳам қилдилар. Бунга сабаб — дунё қўлимиздан кетгани ва тирикчиликда камбағаллик бошлангани эди.

Айёми ҳижратимизга тахминан 25 йил бўлган бўлса, кўп зиёда муборак кунларни кўрдим, мудҳиш кунлар ҳам бошимиздан ўтди. Вафолик хотин-рафиқамизнинг собиралиги, фарзандларимизнинг донишмандлиги тепамизга келган мушкул кунларнинг дафи учун Аллоҳ таолонинг бизларга берган меҳрибонлигидир, деб бир-биримизга тасалли бердик, тақдир бизни Карочига етаклади.

ТЎРТИНЧИ ФАСЛ. ПОКИСТОНДАГИ ТУРМУШИМИЗ БАЁНИ

Мен ушбу мамлакатга келиш учун Покистоннинг Афғонистондаги сафири мавлоно Абдулқодир соҳиб ҳузурда бўлдим ва ижозатларини олдим. Карочига келганимизда оила ташвиши учун (ўзим, рафиқам ва учта гўдак фарзандим) бир ойга ўртача 300 рупий сарф бўлмоғи бизларга аён бўлди. Аммо бир иш тополмадик.

Пардаи ғойибда нима бор — ёлғиз Аллоҳ таолога маълумдир. Фабрика соҳиби бўлган ота қадрдон Нўмонжон охир-оқибат бизга ёрдам қўлини чўзмади. Яна бир дўстим, хўжандлик Мир Баҳодирбой ҳам бизларга ҳеч илтифот қилмадилар ва Туркия тарафига кетмоғимни маслаҳат бердилар.

Мадад ва нажот излаб Туркияга ҳам бориб келдим. Аммо бир иш чиқариш мушкул бўлди, узоқ турмадим, қайтиб келдим.

Равалпинди шаҳри катталаридан Миён Абдулкарим соҳиб, ҳаким Муҳаммад Ҳасан соҳиб, Мақбул Аҳмад соҳиб, Зоҳид Ҳусайн соҳиб деганлар бизларга қалбан муҳаббатлари зиёда кишилар эди. Уламолардан мавлоно Фуломуллохон соҳиб ва ҳожи Орифуллохон соҳиблар билан қадрдонлашдим. Каминада фарзандларни ўқитиш иштиёқи ҳам ғолиб эди. (Покистонда юз берган шахсий саргузаштлар, тирикчилик ташвишлари тушириб қолдирилди — С.Ж.)

Ушбу мулоҳазалар билан ва қадрдонлар кўмагида Бағдод сафарига отландик.

БЕШИНЧИ ФАСЛ. БАҒДОДИ ШАРИФ БАЁНИ

Фарзандларни ўқитиш, миллатга яроқли инсонлар қилиб тарбиялаш ҳамда мусофирликда ўтаётган турмуш тарзимизни мақбул томонга ўзгартириш мақсадида 1956 йилнинг олтинчи ойи биринчисида «попир» кемага ўлтириб, Карочидан Басрага келдик. Яна бир орзуимиз, — насиб этса, шу ердан муборак ҳаж сафарига кетмоқ эди.

Азият устига азият бўлиб, Покистондан кетишимизга сабаблар кўпайди. Кечаётган ҳаёт ташвишларимиз, муҳожират мақсадлари ҳақида бир кичик рисола ёзиб, Пешоварда чиқадиган «Шахбоз» номли расмий кундалик ахборида бостирдим. Шу тарзда менда саргузаштларим ҳақида хотира ёзиш иштиёқи пайдо бўлди. (Афғонистон ва Покистонда муаллиф холисона яхшилик қилган дўстларининг кейинги вақтдаги бевафоликларига, ҳатто, айримларининг сотқинлик қилганликларига, шунингдек, рафиқасининг икки йил давомида нотоб бўлиб ётиб қолгандаги қийинчиликларга бағишланган саҳифалар тушириб қолдирилди. Муаллиф яхшилик қилган, аммо ундан юз ўгириб кетган одамларни «малъунлар», «бадбахтлар» деб атайди. — С.Ж.)

Дунёда бир инсон йўқлик ва қаттиқликни кўрган бўлса бизларча кўргандир. Шундоқ ҳолда бўлса ҳам сабр қилдик, Аллоҳ таолонинг ёлғиз ўзига илтижо этдик. Ўшандай кунларда баъзи шайтон, мунофиқ ҳамшаҳарларимиз биздан юз ўгирдилар, қасддан ишимизга зарар етказдилар.

Аммо бу ёмон кунларнинг ниҳоясида яхши кунлари ҳам бўлмоғи зарур эди — сабр қилдик. Хафа бўлган онларимда фақат рафиқам тасалли бериб турар эди. Нотоб бўлиб ётиб қолди, йўқчилик азобини тортди, аммо бирон марта таъна-шикоят қилмади, ҳасрат-надоматга оғиз очмади, қайтага мени яхши гаплари билан тетиклантириб турди.

Ироқ мамлакати қадим замондин буён ислом оламига диний ва илмий хусусинда марказ бўлиб келган бир муборак ўлкадир. Бу ерда кўплаб уламои киромлар, авлиёлар, забардаст олимлар ўтгандурлар. Жумладин жаноб ҳазрат Абдулқодир Жийлоний, ҳазрат Имом Аъзам (р.а.), ҳазрат Жунайд Бағдодий (р.а.), ҳазрат Шайх Маъруф Гарузий ва бошқа кўп авлиё ва уламои зул-эҳтиромлар бу ўлкада аёқлари билан юриб, илм ва ахлоқи динийлардан таълим берганлар. Бундай зотларнинг аксари Бағдоди шарифдин, Куфадин ва ё Басрадандир. (Ироқ об-ҳавоси ва халқларининг ҳаёти, шаҳарлар таърифи тушириб қолдирилди — С.Ж.). Тақрибан 7 млн. аҳолидан 5 млн.и мусулмондир. Қолганлари насроний ва арманий қавмлардир.

Ҳижрий 1376 (милодий 1956 йил охири) йили оила афродим билан бирликда Бағдоди шарифга дохил бўлдик. Ҳижрат йилларим хурсандликни оз ва гурбатни кўп кўрган бўдсам-да, мазкур мамлакатга келиб улуг зотларни, уларнинг мақбараи шарифларининг зиёратлари насиб бўлганидан кўп мамнун ва масрур бўлдим. Хусусан, жума кунлари ҳар қайси жомеъларда тақрибан юз нафарга қадар ҳофизлар Қуръони азизни тиловат қилурлар. Тажвид қоидалари-ла ниҳоятда хуш овозлик билан ўқурлар. Диний илм ҳақинда ҳукуматнинг ҳам, халқларнинг ҳам зиёда муҳаббат ва шавқлари бордур. Эҳсонлари ҳам гураболарга зиёдадир. Хусусан, туркистонликларга муҳаббатлари бор, бизнинг юртдан келганларга яхши муомала қиладурлар.

Аммо биз кўп сабабларга кўра Бағдодда узоқ туrolмадик... (Шу жойдан бир неча саҳифа узилиб қолган).

ОЛТИНЧИ ФАСЛ. АММОН САФАРИ

Ҳижрий 1376 йил ражаб ойининг 16 синда (милодий 1957 йил 15 февраль) оила афродларим билан мамлакати Ўрдун маркази Аммон шаҳрига келиб тушдик. Икки кун дам олгач, Байт ул-Муқаддасни зиёрат қилдик. Қуддуси шарифда ўзимизнинг туркистонлик машҳур шайх Яъқуб хонасига тушдик (икки ой муқаддам вафот қилган эканлар, ул кишидан 5 ўғил қолибдур).

Аммон шаҳрининг об-ҳавоси ниҳоятда тоза ва тарбиятлидир. Мавсуми ҳажда оила афродларимни Аммонда қолдириб, ўзим ҳаж сафарига кетдим. Муборак ва муқаддас ҳаж амалларини бажаргач, яна Аммон шаҳрига қайтдим ва тириклик тадоригини кўришга киришдим. (Бир неча саҳифа шаҳар тавсифига, аҳолиси, унинг машғулоти ва эътиқоди, бу ерда ўтган азиз-авлиёлар таърифига бағишланган. Ушбу воқеалар баён этилгач қўлёзма 130-бетда тугалланмасдан узилиб қолган.)

Муаллифнинг Иордания пойтахти Аммондаги ҳаёти ҳақида ўғли Ҳидоятилло ҳаким ва аҳлиялари Мурувватхон аядан маълумот олганмиз. Қудратиллохон Аммонда кичикроқ бир дўкон очган ва оиласи билан бирга 12 йил истиқомат қилган. 1969 йили вафот қилгач, фарзандлари ва аҳлиялари Саудия Арабистонининг Жидда шаҳрига кўчиб келдилар, ҳозирда ҳам шу ерда истиқомат қиладилар. (Китобнинг «Жиддадаги суҳбатлар» қисмига қаранг).

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
I БОБ. Муҳожират сабаби — ноҳақ тузум	9
1-§. 1917 йил октябрь давлат тўнтариши ва унинг оқибатлари.....	9
2-§. Маншум «қулоқ сиёсати»нинг жорий қилиниши.....	14
II БОБ. Хайр энди, Она-юрт	25
1-§. Мўминжон Исмоилжон ўғли Андижоний ҳикояси.....	27
2-§. Сафохон Жалолхон Марғилоний ҳикояси.....	35
3-§. Ҳабибулло Назиржон ўғли ҳикояси.....	45
4-§. Абдулҳамид Андижонийнинг магнит тасмасига ёзиб олинган хотирасидан.....	58
III БОБ. Саудия Арабистони бўйлаб	64
1-§. Саудия Арабистони ҳукуматининг ватандошларимизга муносабати.....	69
2-§. Ватандошлар билан суҳбатлар.....	77
3-§. Ёш олимлар даврасида.	87
4-§. Тоиф шаҳридаги учрашувлар.....	97
5-§. Жидда шаҳрида	109
6-§. Шоир Фамгиннинг сўнгги кунлари.....	120
IV БОБ. Пойтахт — Риёзда	128
1-§. Хайр Жидда, қайдасан Риёз.....	128
2-§. Дўстона учрашувлар, ширин суҳбатлар.....	133

V БОБ. Ватан доғида яшаб ўтган

олиму фузалолар.....	150
1-§. Саййид Маҳмуд Тарозий-Олтинхон тўра.....	153
2-§. Саййид Мубашширхон Тарозий.....	164
3-§. Саййид Қосим домла Андижоний.....	168
4-§. Муҳаммад Юнус Йўлдош ўғли Намангоний.....	171
5-§. Шайх Абдулқодир Кароматулло Бухорий-Саббоқ.....	174
6-§. Муҳаммад Мусо Ғойибназар ўғли Туркистоний.....	178

VI БОБ. Ватандошларимиз хонадонларида.....

1-§. Хориждаги ўзбекчилигимиз.....	184
Уй тутишлари.....	185
Тўй маросимлари.....	189
Дафн маросимлари.....	193
2-§. Рамазон дастурхонлари атрофида.....	198
3-§. Машраб қорининг шахсий музейи.....	205

Хотима ўрнида.....

Иловалар.....

Чуқур ҳамдардлик (ватандошлар хати).....	217
Яна Саудиядан мактуб.....	218
Аҳмадали Тўлқин билан суҳбатдан лавҳалар.....	220
Президентимиз Исроом Каримов жаноби олийларига.....	224
Мадиналик тарихчи олим.....	226
«Ватандин яхши ёр бўлмас».....	228
Ватан соғинчини бизлардан сўранг.....	233
Дўстлар иқрори ва эҳтироми.....	236
Саудия Арабистонидаги ўзбек шоирлари ижодидан намуналар.....	241
Бурҳон Бухорий. Ватан туйғуси (насрий шеър).....	255
Қудратиллохон Ҳакимхон тўра ўғлининг «Ҳижрат тарихи»дан лавҳалар.....	259

Сайфиддин Жалилов

БУХОРИЙЛАР ҚИССАСИ

Ўзбек тилида

«Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси

Бош муҳаррир *О.Раҳимов*

Муҳаррирлар *Н.Муҳамедов, Ҳ.Юсупова*

Мусахҳиҳ *У.Инсонбоева*

Бадий муҳаррир *А.Умаров*

Техник муҳаррир *Н.Сорокина*

Компьютерда саҳифаловчи *Б.Маҳмудов*

Теришга берилди 30.12.2005. Босишга рухсат этилди 21.04.2006. Бичими 60x84 $\frac{1}{16}$.

Офсет босма усулида босилди.

Шартли босма табоғи 17,75. Нашр табоғи 17,8.

Алади 1000 нусха. Буюртма № 9. Баҳоси шартнома асосида.

«Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бирлашмаси, Тошкент.

А.Қолирий кўчаси, 11. Шартнома № 11-26-05.

МЧЖ «Ношир» босямаҳонасида чоп этилди. Навоий кўчаси, 30.

Жалилов, Сайфиддин.
Ж 20 Бухорийлар қиссаси: (Муҳожират тарихидан лавҳалар)
/С. Жалилов; Масъул муҳаррир З.Мунавваров, -Т.:Тошкент ислом
университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2006. -284 б.

ББК 63.3(5Ў) 622-4